

7A115
51187

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

1977-78г.

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
·CYRILLE
ET METHODE·
DE
V. TIRNOVO

ГОДИНА 1979



ТОМ XV КИ 3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ
И МЕТОДИЙ"

TRAVAUX
DE L'UNIVERSITÉ
CYRILLE
ET METHODE
DE
V. TIRNOVO

ANNÉE 1977 - 1978 TOME 15
FACULTÉ D'HISTOIRE
LIVRE 3

ТРУДОВЕ
НА ВЕЛИКО-
ТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
·КИРИЛ
И МЕТОДИЙ·

ГОДИНА 1977 - 1978 ТОМ 15

ФАКУЛТЕТ ЗА ИСТОРИЯ

КНИГА ТРЕТА

София, 1979

ПАКЪ
№ 87

9

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Доц. Христо Коларов /отговорен редактор/, доц. Янка
Николова, доц. Петър Тодоров, гл.ас. Христо
Глушков /секретар/

13766/1979
ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
гр. В. ТЪРНОВО ДП

Техн. редактор Ст. Томчева Коректор Л. Добринова

Дадена за набор на 13.IV.1979 г. Подписана за печат на
5.IX.1979 г. Излязла от печат на 30.IX.1979 г. Формат 16/60/90
Печатни коли 16 Издателски коли 16 Издателски № 23735
Литературна гр. 11-6 Тираж 530 Цена 1,79 лв.

КОД 02 9531422432
3604-6-79

СЪДЪРЖАНИЕ

1. ЙОРДАН АНДРЕЕВ	- НЯКОИ ХРОНОЛОГИЧНИ БЕ- ЛЕЖКИ ЗА ЦАРУВАНЕТО НА ИВАН АСЕН II	7
2. ЯНКА НИКОЛОВА	- КЪМ ВЪПРОСА ЗА УСТРОЙСТ- ВОТО НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВГРАД /предимно по дан- ни от досегашните археологи- чески разкопки.....	69
3. НИКОЛАЙ КОЛЕВ	- ТРАДИЦИЯ И ИНОВАЦИЯ В НА- РОДНИТЕ СЪБОРИ.....	110
4. ХРИСТО ГЛУШКОВ	- АНГЛО-ТУРСКИЯТ ТЪРГОВСКИ ДОГОВОР ОТ 1838 г. и БЪЛ- ГАРСКОТО СТОПАНСТВО.....	147
5. ЕМАНУИЛ ЕМАНУИЛОВ-	НАЦИОНАЛИЗАЦИИТЕ ВЪВ ФРАНЦИЯ.....	181

TABLES DES MATIÈRES

1. YORDAN ANDREEV	- NOTES CHRONOLOGIQUES CONCERNANT LE REGNE D'IVAN-ASSEN II	7
2. YANKA NICOLOVA	- DE L'ORGANISATION UR- BAINE DU TARNOVGRAD ME- DIEVAL (d'après les don- nées des fouilles archéolo- giques)	69
3. NICOLAÏ KOLEV	- TRADITION ET INNOVATION DANS LES KERMESSES PO- PULAIRES.....	110
4. HRISTO GLOUCHKOV	- LE TRAITE COMMERCIAL ANGLO-TURC DE 1838 ET L'ECONOMIE BULGARE	147
5. EMANOUIL EMANOUILOV	- LES NATIONALISATIONS EN FRANCE.....	181

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XV, кн.3 Исторически факултет 1977-1978

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 3 Faculté d'histoire 1977-1978

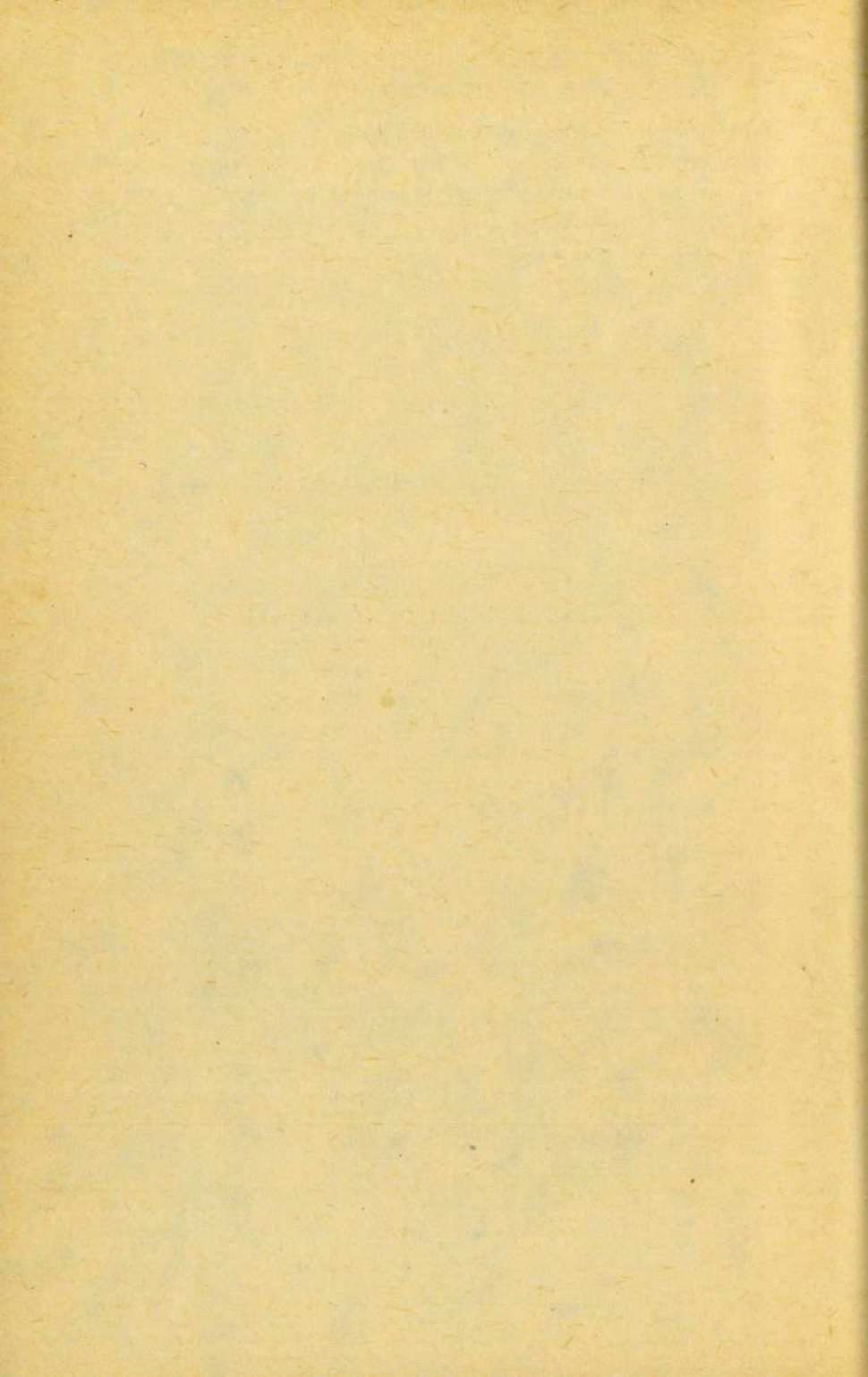
ЙОРДАН АНДРЕЕВ

НЯКОИ ХРОНОЛОГИЧНИ БЕЛЕЖКИ
ЗА ЦАРУВАНЕТО НА ИВАН АСЕН II

YORDAN ANDREEV

NOTES CHRONOLOGIQUES CONCERNANT
LE REGNE D'IVAN-ASSEN II

СОФИЯ, 1979



Повод за написването на настоящата студия е съобщението, което се съдържа в един среднобългарски ръкопис от XVII в. Книгата се съхранява в библиотеката на Великотърновската митрополия.¹ Ръкописът, който Н. Дончева определя като празничен миней, съдържа служби на различни християнски светци, подредени по хронологичен принцип. От българските светци е отделено място само на св.Петка Търновска. На места текстът е богато илюстриран - в началото всяка служба е придружена с цветна рисунка, около която е изписан обяснителен текст за живота на светеца. Заедно с тях се срещат рисунки с чисто светско съдържание. Една от тях съобщава и името на съставителя на сборника - даскал Филип от село Хаджар.² Като прави сравнителен анализ на целия ръкопис, Н.Дончева достига до заключението, че даскал Филип е не само съставителят на сборника, но и негов илюстратор художник.³

На науката са известни и други сборници, също дело на този български книжовник: Требника на даскал Филип от 1685 г.⁴ и т.нар. Хаджарски дамаскин⁵. Сред известните досега съчинения на даскал Филип празничният миней от Вели-

¹ Н.Дончева, Среднобългарски ръкописи в библиотеката на Великотърновската митрополия. ТВТУ, Фил.фак., т.Х, кн.1, с.362 и сл.

² За тази приписка вж. Н. Дончева, пос.съч., с.363.

³ Пак там, с.364.

⁴ За него вж. М.Стоянов, Хр.Кодов, Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека, т.ІІІ, С., 1964, с.123-124.

⁵ Този дамаскин е писан в 1686 г. от даскал Никола и сина му Филип от село Хаджар, Карловско. За него вж. Донка Петканова-Тотева, Дамаскините в българската литература, С., 1965, с.338.

котърновската митрополия заема безспорно първо място – най-вече по художествените си качества.⁶

На лист № 29^a е поместена службата на св. Петка Търновска. Над заглавието с червено мастило е нарисуван образът на св. Петка. От двете страни на образа, пак с червено мастило, даскал Филип е изписал следния текст: СѢ ПѢТКА БЫВШІ ПРѢСТН РОДНТЕЛН Ѡ ГРАДА КАНКРАТІН ПРЪНЕСЕНН СОУТ МОЩНЪ ВЪ ГРА ТРѢНОВ ЕЖЕ Ё ТРАПѢЗѠ БЛЪГАРСКНЕ ЗЕМЛН ВЪ ЛѢТО ПО ХА АСЛО, т.е. в 1293 г.⁷

В това кратко съобщение има няколко интересни указания, които заслужават специално внимание. На първо място трябва да се посочи датировката, според която пренасянето на мощите на светицата в Търново станало в края на управлението на цар Иван Асен II – през 1239 г. Откъде съставителят на сборника е заел тази година, е трудно да се каже. Известно е, че в т.нар. Хаджарски дамаскин той е поместил и една кратка редакция на Евтимиевото житие на св. Петка. Но в този дамаскин липсва годината на пренасянето на мощите. По всяка вероятност годината 1239 /която е погрешна/ даскал Филип заел от т.нар. пространни /кратки/ жития на св. Петка, които сочат различни години на събитието – от 1202 до 1238⁸.

Известно е, че в историческата литература няма единодушие при определяне времето, през което мощите на св. Петка били пренесени в Търново. Нещо повече – мненията на отделните автори са толкова противоречиви, че за година на събитието едни определят 1204⁹, а други 1221 г., като

⁶ Н. Дончева, пос. съч., с. 367.

⁷ Цифровите означения за буквите а и с са дадени в лигатура.

⁸ Така например в Тихонравовия дамаскин /55 лист/ се съобщава, че мощите били пренесени в 1202 г. Вж. Е. Дъомина, Към проблема за Евтимиевото литературно наследство в ново-българската литература, Език и литература, 6, 1976, с. 29, бел. 16. За годината 1238 вж. по-долу.

⁹ E. Kaluzniacki, Zur älteren Paraskevalitteratur der Griechen, Slaven und Rumenen, Wien, 1899, с. 2, заб. 1, сочи интервата

заемат последната от синаксирните гръцки жития на светицата.¹⁰ Руският учен Сырку смята, че пренасянето на мощите станало "наскоро след 1230 г."¹¹ Според Киселков пренасянето на мощите станало в интервала между 1213-1233 г.¹² Една голяма част от учените, които са се занимавали с този въпрос, поставят събитията, свързани с пренасянето на мощите, по-късно - през 1237 и най-вече през 1238 г. Те настояват на последната 1238 г., тъй като тя е посочена в кратките жития на св. Петка, и го свързват с повторното възобновяване на мирните отношения между Иван Асен II и латинците.¹³

между 1204 и 1230 г. При началото на тази схема той се опира на сведенията от Никоновата летопис, според която мощите на св.Петка били пренесени в 1204 г. За това срв.Г.С. Деболский, Дни богослужения православной кофолической восточной церкви, СПб, 1901, с.540.

¹⁰ За това сравни напр. Арх. Сергей, Пълный месяцеслов Востока, Владимир, 1901, т. II, с.427. Впрочем той посочва освен 1221 г. и 1238 г. За останалите поддържници на годината 1221 вж. П.А.Сырку, Несколько заметок о двух произведениях терновского патриарха Евтимия, Сборник в чест В.И.Ламанского, СПб, 1883, с.382, бел.3. За годината 1221 вж. посочванията и на Е.Голубинский, Краткий очерк истории православных церквей болгарской, сербской и румынской, М., 1871, с.281.

¹¹ Пос. съч., с.382.

¹² В.Киселков, Патриарх Евтимий, С., 1938, с.256. Своята хронологическа рамка Киселков съобразява с факта, че в този период архиепископ Василий стоял начело на българската църква.

¹³ За поддържниците на тази година /която е единствено правилната/ вж. Филарет Черниговски, Святые южных славян, СПб, 1894, с.239; Е.Голубинский, пос. съч., с.281, бел.77; Л.Мирковић, Хеортологија, Београд, 1961, с.71. Към това мнение на времето се придържа и И.Снегаров, Кратка история на съвременните православни църкви, С., 1946, с.47, Впоследствие той се отказа от това твърдение.

В. Златарски, като се базираше преди всичко на факта, че участващите в посрещането на светицата личности не са били живи след 1237 г. /по-точно архиепископ Василий и шаарича Ана маджарка/, изтегли събитието по-напред. От другата страна, като се опираше предимно на разсъжденията на Съърку, за това, че в разказа на патриарх Евтимий списъкът на победите на Иван Асен II по всичко приличал на онова, което сам българският владетел е отбелязал на колоната в църквата "Св. 40 мъченици" /и че впоследствие не са известни други негови завоевания/, Златарски наложи мнението, че е пренасянето на мощите на св. Петка станало някъде след 1230 г., но не по-късно от август 1231 г. - времето, до което отношенията между България и Латинската империя били все още приятелски.¹⁴ Пълната готовност на латинците да дадат мощите на епиватската светица Златарски обясняваше с онези опасни замисли, които западните рицари кроели на българския владетел. По-точно те се стараели да запазят в тайна договора, сключен в Перуджа през 1229 г., по силата на който ерусалимският крал Йоан де Бриен ставал тъст и опекун на малолетния латински император. По този начин Иван Асен II вече преставал да бъде настойник на Балдуин II и неговото влияние се очаквало да западне.¹⁵ Авторитетът на Златарски беше толкова голям, че неговото мнение се наложи окончателно в историческата литература.¹⁶

Но преди да се спрем по-подробно на този въпрос, налага се да приведем онзи пасаж от житието на Евтимий, където българският патриарх разказва за пренасянето на мощите на св. Петка в Търново. "...След като се измина немногo време и след като отслабна скиптерът на Гръцкото царство, по Божие опущение, не зная как, то биде завладяно от рим-

¹⁴ В. Златарски, История на българската държава през средните векове, С., 1940, с. 345, бел. 1.

¹⁵ Пак там, с. 356-358.

¹⁶ За това вж. Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II, Литературна мисъл, 1977, кн. 2, с. 130. Той даже се е помъчил да уточни и месеца, през който мощите били пренесени в Търново. Според него, с. 134, това е станало през юли 1231 г.

ляните... Когато завладяха царстващия град, те /латинците/ обраха безсрамно всички свещени съдове и честните мощи на светиите. В това време благочестивият цар Иван Асен, син на стария цар Асен, тържествено и яко подкрепяше благочестието. Той никак не се изплаши от техните деяния. Нещо повече - като намери сгодно време, той смело скочи срещу владичеството на нечестивите и покори цялата македонска област, още и Серес заедно с цялата Атонска или, по-добре да се рече, Света планина. Освен това и славния Солун с цяла Тесалия, също и Тривалия, а също и Далмация, която се нарича Албанска земя, дори чак до Драч... Когато всичко така завладяваше и покоряваше, до него достигна славата на преподобната, Шом намери сгодно време, благочестивият цар намисли добър и богоугоден план, полезен и достоен за похвала. Веднага той изпрати пратеници при франките, които бяха в Цариград. Той не искаше нито сребро, нито злато, нито бисери, нито скъпоценни камъни, а преславния ковчег на преподобната...

Като чува това, франките тутакси се отзоваха на молбата. С всяко усърдие и бързина - както всякога, така и сега, те послушаха и заповядаха той да получи желаното. А в знак на покорност те изпратиха и много други неща, като обещаваха и уверяваха, че и душите си ще дадат, ако би било възможно.

Самодържецът, като слушаше за това, струваше му се, че лети на небесата, и от преголяма радост нямаше къде да се дене. И веднага той изпрати много тържествено всеосвещения Марко, който беше митрополит на Великия Преслав, за да пренесе тялото на преподобната от Епиват в славния град Търново... След като измина франкските владения и стигна своята страна, от околността се притекоха и със свещи и кандила и благовонни масла проводиха ковчег на преподобната до славния и царстващ град Търново. А благочестивият цар Иван Асен, като узна за това, излезе от града със своята майка царица Елена, със своята царица Ана и с всичките свои велможи. С тях беше и всечестният патриарх кир Василий с целия църковен клир. Царят и всичките, които бяха с него, отидоха пеша на четири поприща от града, за да посрещнат с голяма тържественост преподобната. Като я поеха благовейно със своите ръце, от душа и от все сърце те я целуваха с любов.

Когато пък я донесоха, положиха я в царската църква, където лежи и до днес..."¹⁷

Уточняването на годината, през която мощите на св. Петка били пренесени в Търново, е много важен въпрос, който от своя страна позволява с точност да определим редица други събития, свързани с международното положение на българската държава при Иван Асен II, и отношенията с неговите съседи. Известно е, че българският владетел получил мощите от латинците в Цариград, а взаимоотношенията на България и Латинската империя все още не са известни във всички подробности. Трудностите при точното определяне на годината произтичат и от факта, че при посрещането на мощите взели участие редица личности /царицата майка Елена, царица Ана маджарка, патриарх Василий и др./, за живота на които разполагаме с откъслечни сведения. Ето защо при изследването на този въпрос ще се спрем поотделно на всяка една от тях - ще вървим по метода на изключването. Уточняването на годините, през които живеят митрополит Марко, царица Елена, царица Ана маджарка и патриарх Василий, и поточно времето на тяхната смърт е в състояние не само да реши въпроса за годината, през която мощите на св. Петка били пренесени в Търново, но и на много други събития, свързани с последните години от управлението на цар Иван Асен II.

1. МИТРОПОЛИТ МАРКО

В новонамерения летописен разказ от времето на Иван Асен II се споменава, че мощите на св. Петка били донесе-

¹⁷ E. Kaluzniacki, Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius, Wien, 1901, с.70-72; Й. Иванов, Български старини из Македония, С., 1970, с.432-433. Литературата, написана по повод житията на св. Петка, е огромна. За житията вж. Хр. Кодов, Старите жития на св. Петка, Дух. култура, 1960, кн.1, с.21-23. За литературата върху житията вж. С. т. Кожухаров, Неизвестно произведение, с.292, бел.16 и пос. лит.

ни в Търново "по времето на митрополит Марко, служител при пренасяне тялото на светицата".¹⁸ Малко по-подробно е изложението на патриарх Евтимий, който пише в житието на св. Петка, че цар Иван Асен II наредил на митрополита на Великия Преслав "всеосвещенният Марко да пренесе в Търново мощите на светицата", което той сторил с голяма бързина. Бележката на Евтимий, че Марко бил преславски митрополит, не се потвърждава от другите исторически извори. Една справка показва, че името на този митрополит липсва в списъка на преславските архиереи, записани в Синодика на българската църква.¹⁹ В същото време името на митрополит Марко се чете сред имената на архиереите на месемврийската църква, за които изрично е отбелязано, че управлявали епархиите си по времето на българския цар Иван Асен II и тогава починали.²⁰ Тези сведения потвърждават, че Марко действително заемал митрополитска катедра по времето на Иван Асен II - посочването на Евтимий и Летописа от времето на Иван Асен II не може да се оспорва. Съществува само едно противоречие: в Синодика Марко е споменат като митрополит на Месемврия, докато според Евтимий излиза, че той стоял начело на църквата във Великия Преслав. За съжаление цитираният по-горе летописен разказ не споменава епархията на митрополит Марко. При това положение трябва да се реши следният въпрос: на кой от изворите трябва да се отдаде предпочитание - на житието на Евтимий или на добавките към Бориловия синодик. Известно е, че в Синодика

¹⁸ Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с.129.

¹⁹ В Синодика са записани имената на преславските митрополити Стефан, Димитър, Лъв, Григорий, Герасим, Арон, Мелетий, Макарий, Сава, Доротей, Висарион и Макария. Срв. М.Г.Попруженко, Синодик царя Борила, С., 1928, с.92.

²⁰ "А онези митрополити, които ще споменем сега, те бяха при благочестивия цар Асеня, под властта на търневската патриаршия и тогава починаха... Василий, Марко, Никодим, Прокъл, Дорстей, Партений, митрополити месемврийски, вечна памет." Срв. Попруженко, Синодик царя Борила, с. 92-93.

на Българската църква и по-точно в неговите по-късни добавки са допуснати редица неточности – предимно при записване имената на отделните представители на българската църква. Това се отнася най-вече до списъците на отделните митрополити. Така например в тези списъци липсват имената на онези епископи /дръстърския митрополит Лазар, ловешкия Партий, филипополския Мануил/, които взели участие в църковния събор през 1360 г.²¹ Можем следователно да допуснем, че и в разглеждания случай е допусната грешка, т.е. името на Марко е записано погрешно сред месемврийските митрополити, докато в същност той стоял начело на църквата в Преслав. Основание за това твърдение можем да почерпим и от факта, че за времето на Иван Асен II Синодика изброява имената на 6 месемврийски митрополити,²² докато в същото време пак в Синодика са записани имената само на 13 митрополити на Преслав, и то за цялото съществуване на Втората българска държава. Тази статистика е достатъчна, за да ни убеди в очевидните грешки, които са направени със списъците на отделните епархии.

Наистина можем да допуснем грешка и у Евтимий, т.е. той погрешно е назвал Марко преславски митрополит. Може би е сметнал, че една такава отговорна мисия, каквото според него била пренасянето на мощите, трябвало да се повери непременно на "първопрестолника"²³ от Преслав: затова го обявил за митрополит на старата българска столица. От друга страна, логично е да се предположи, че Иван Асен II възложил пренасянето на мощите на месемврийския митрополит, тъй като в географско отношение неговата епархия стояла в най-близко съседство с мястото, където до този момент

²¹ За тях срв. В.Киселков, Житието на Теодосий Търновски като исторически паметник, С., 1926, с.20.

²² Тази цифра изглежда направо невероятна за едно толкова късо управление, каквото е това на Иван Асен II – 1218 – 1241.

²³ С тази титла е споменат преславският митрополит в житието на Теодосий Търновски, срв.Киселков, Житието на Теодосий, с.20.

се намирали мощите на светицата - град Каликратия, близо до Цариград.

Независимо от тези противоречия е ясно, че митрополит Марко действително живял по времето на Иван Асен II и с неговото име трябва да се свърже пренасянето на св. Петка в Търново. За съжаление времето, през което Марко заемал митрополитския престол, трудно може да се установи. Все пак имаме известни основания да предполагаме, че той управлявал своята епархия през втората половина от управлението на Иван Асен II. За това можем да съдим от факта, че името му е споменато на второ място сред митрополитите на Месемврия.

II: ЦАРИЦА ЕЛЕНА

Евтимий разказва, че в тържественото шествие, което посрещнало мощите на св. Петка пред Търново, взела участие и майката на Иван Асен II - царица Елена. Според някои изследователи нейното име е достатъчна гаранция, за да се определи времето, през което мощите пристигнали в Търново²⁴ - това станало не в края на управлението на Иван Асен II, а по-рано - към 1230 г. "Едва ли била жива майката на Иван Асен II дотогава" - разсъждава И.Снегаров,²⁵ като има пред вид мнението на Голубински, който отнася събитията към 1238 г.

Досега, доколкото ни е известно, никой не се е опитвал да разгледа съдбата на царица Елена след смъртта на цар Асен, нито пък е правен опит да се посочи евентуалната година на нейната смърт. Изказаните случайни бележки са писани само по повод едно или друго събитие, без да разглеждат всички съществуващи известия за нейната личност.*За тази българска царица Синодикът съобщава следното: "На Елена, новата и благочестива царица, майка на великия цар Иван Асеня, приела след това евангелски образ и наречена

²⁴ А според Голубински, пос. съч., с. 287, бел.77, нейното име едва ли е в състояние да послужи за изясняването на въпроса.

²⁵ И.Снегаров, Неиздадени български жития, ГДА, т. III /XXIX/, 1953-54, с.165, бел.2. ;

13466/1979

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
ГР. В. ТЪРНОВО ДП

Евгения, вечна памет."²⁶ От това известие може да се заключи, че тя била втора жена на цар Асен - в противен случай трудно бихме обяснили забележката на Синодика за "новата царица"²⁷. В същото време разполагаме със съобщението на византийския историк Георги Акрополит, което позволява да се уточнят /разбира се, приблизително/ рождените години на нейните синове - Иван Асен и Александър: 1195 и 1196 г. Акрополит разказва,^{27а} че след убийството на цар Калоян /1207 г./ наследниците на короната Иваџ Асен и Александър трябвало да се спасяват с бягство; тогава те били още в "детска възраст". Следователно те не са били повече от 10 - 12 години.²⁸ По този начин вероятната година на сватбата между цар Асен и Елена трябва да се определи някъде към 1193 или 1194 г. Едва ли тогава Елена е била по-голяма от 18-20 г. Приблизително годината на раждането на царица Елена е 1176 или 1177. Излиза, че при управлението на своя син царица Елена съвсем не била на преклонна възраст. Към 1238 г. /когато в същност са пренесени моштите на св.Петка/ тя била на около 60-годишна възраст, която в никакъв случай не можем да определим като преклонна даже и за онази епоха. Така че съмненията на Снегаров за това, дали царица Елена била още жива в края на управлението на Иван Асен II, са лишени от всякакво основание.

Бележката на Синодика съобщава и нейното монашеско име - Евгения. По всяка вероятност замонашването на тази

²⁶ М. Попруженко, пос. съч., с.92.

²⁷ Това, изглежда, е убягнало от вниманието на Златарски. В родословието на Асеновци /поместено в края на т. III от неговата история/ е отбелязано името само на една съпруга на цар Асен - Елена.

^{27а} ГИБИ, т. VIII, с. 156.

²⁸ За годините на Иван Асен и Александър вж. разсъжденията на Златарски, История, т. III; с. 260, бел. 2. По-вероятно обаче изглежда твърдението на И. Дуйчев, Приноси към историята на Иван Асен II, Българско средновековие, С., 1972, с. 289-290, който пресмята годините им - съответно 11 и 8.

българска царица трябва да се отнесе към началото на управлението на цар Борил - 1207-1218 г., когато привържениците на законната династия били подложени на гонение.²⁹ След идването на престола на Иван Асен II царица Елена, макар и монахиня, заела почетно място в царския двор. С това трябва да обясним вниманието, което ѝ засвидетелствуват историческите извори - и то не толкова като съпруга на цар Асен, а като майка на Иван Асен II.

Можем следователно да заключим, че твърденията за смъртта на царица Елена още в първата половина на управлението на нейния син трябва да се отхвърлят. Нищо не противоречи на тезата, че царица Елена била жива през 30-те години на XIII в. Даже може да се предполага, като се има пред вид ранната смърт на Иван Асен II /той умрял на около 45-годишна възраст/, че тя преживяла и своя син.

Накрая остава да се спрем и на един друг въпрос. В началото на века царица Елена приела монашески образ под името Евгения. Защо тогава Евтимий я споменава със светското, а не с монашеското ѝ име. Този анахронизъм трябва да се обясни с почитта, с която старата царица била обградена при управлението на нейния син. Затова Евтимий предпочел да я назове със светското ѝ име, като изтъкне роднинските ѝ връзки с управляващия владетел. В противен случай се налагали обяснения, които Евтимий /пред вид специфичния характер на творбата/ предпочитал да отбегне. Впрочем участието на царица Елена /монахиня Евгения/ в посрещането на мощите е нормално явление. Присъствието на старата царица /при това в монашески сан/ при посрещането на мощите на св. Петка трябва да се свърже с прекаленото ѝ рели-

²⁹ Не е невъзможно, разбира се, замонашването на царица Елена да е станало още след смъртта на Асен в 1197 г. Но тъй като по това време Иван Асен и Александър са били съвсем малки /съответно на 4 и 2 г./ налага се да признаем, че обстоятелствата изисквали от царицата да посвети живота си на отглеждането на синовете, а не на манастира. Затова приемаме времето на замонашването ѝ по-късно, при управлението на Борил, когато нейните синове трябвало да бягат от България.

гиозно усърдие, така характерно за личности, преживели бурна и необикновена съдба.

III. ЦАРИЦА АНА

Сред посрещачите на мощите патриарх Евтимий споменава и съпругата на Иван Асен II – царица Ана маджарка.³⁰ Според някои историци нейното име представлява достатъчно указание да се отхвърли твърдението, че пренасянето на мощите би могло да стане в края на управлението на цар Иван Асен II. За смъртта на тази българска царица съществуват различни предположения. Уточняването на този въпрос е в състояние да хвърли светлина не само за годината, през която мощите на св. Петка били пренесени в Търново, но и върху хронологията на отношенията между България и Латинската империя.

За смъртта на царица Ана съобщава Акрополит по повод събитията, свързани с обсадата на Чорлу от българи, латинци и кумани. Тогава до българския владетел стигнала вестта, че в Търново починала неговата съпруга заедно с едно от децата му и търновския патриарх. В това Иван Асен II видял божа поличба, вдигнал обсадата, скъсал съюза с латинците и подновил договора с никейския император Йоан Дуката Ватаци.³¹

За смъртта на тази българска царица черпим сведения и от едно писмо на унгарския крал Бела IV, адресирано до римския папа Григории IX. Писмото на Бела IV е отговор на папската покана да организира кръстоносен поход срещу България. Като изтъква евентуалните трудности, между другото унгарският крал заявява, че с владетеля на българите го съединявали "връзки на приятелство и родство. Защото той

³⁰ Тъй като в Синодика се срещат имената на две съпруги на Иван Асен II с името Ана /Попруженко, цит. съч., с.88/ учените са на мнение, че под царица Ана /за която разказва Евтимий/ трябва да се разбира дъщерята на унгарския крал Андрей, която като католичка имала две имена: Ана-Мария. За това вж. П.Ников, Изправки към българската история, ИИД, V, 1922, с.57-58.

³¹ ГИБИ, т.VIII; с.167.

има от блаженопочивашата наша сестра син и наследник...³²

Като се опираше на съдържанието на това писмо, Иречек прие 1239 г. като време, през което е починала българската царица Ана.³³ Грешката на Иречек се дължеше на погрешната датировка на издателя на писмото А.Theiner, който го отнасяше към месец юни 1239 г.³⁴

Мнението на Иречек за известно време се наложи сред изследователите.³⁵ Впоследствие П.Ников посвети специално изследване на въпросите, свързани със смъртта на царица Ана.³⁶ Като посочи убедително грешките на предишните изследователи и най-вече датировката в писмото на крал Бела IV - година трета на неговото управление, 7 юни 1237 г.,³⁷ той отнесе смъртта на тази българска царица през последните месеци на 1237 г.³⁸ На основата на документите, излезли от папската канцелария, Ников разположи

³² Писмото е издадено от А.Theiner в Monumenta hist. Hungaricae, Romae, 1859 г., р.171. За това писмо срв. също П. Ников, пос. съч., с.62; И.Дуйчев, Приноси към средновековната българска история, Българско средновековие, с.273.

³³ К.Иречек, История на българите, С., 1928, с.199.

³⁴ Специално за многобройните грешки на Theiner при издаването на документите от времето на папа Григорий IX вж. И.Дуйчев, Приноси към средновековната българска история, с.271-273.

³⁵ По-късно в. "Добавки и оправки на историята на Иречек" той правилно датира писмото от 1237 г., но въпреки това продължава да твърди, че смъртта на царица Ана настъпила през 1239 г. Срв. К.Иречек, История на българите, Добавки и оправки, С., 1939, с.171.

³⁶ П.Ников, Изправки към българската история, с.61-68.

³⁷ За точността при датировката на писмото вж. И.Дуйчев, Приноси към средновековната българска история, с.273.

³⁸ П.Ников, пос. съч., с.65.

събитията от последните години на управлението на Иван Асен II в следния порядък: 1237 г. месец април - Иван Асен II променя политиката си, скъсва договора с никейците, пише послание до папа Григорий IX и сключва съюз с Латинската империя. В последните месеци на 1237 г. Иван Асен II обсажда крепостта Чорлу, умира царица Ана и българският владетел отново променя политиката си, като подновява съюза с никейския император. През 1238 г., измамен в надеждите си, папа Григорий IX обявява кръстоносен поход срещу България. През същата година, преследвани от татарите, куманите преминават през България и се заселват в Тракия.³⁹

Тази хронология, колкото и да изглежда убедителна на пръв поглед, страда от редица неточности. Първо преселването на куманите в България и разселването им в Тракия е станало не през 1238 г., както приема П.Ников, а през 1237 г.⁴⁰ Преки указания за това дава разказът на Акрополит, който разполага събитията, свързани с куманското преселване, преди смъртта на царица Ана.⁴¹ Следователно в този пункт хронологията на П.Ников не само не е точна, но не отговаря на естествения вървеш на събитията, което от своя страна предполага вметването им в друга хронологическа рамка. От друга страна, твърдението му, че смъртта на царица Ана трябва да се отнесе към последните месеци на 1237 г., изглежда прибързано и неубедително. То стои някак си изолирано от съобщението в писмото на крал Бела IV от 7 юни 1238 г., от което може да се съди за скорошната смърт на българската царица. Затова Златарски не възприе твърдението на Ников за времето на преселването на куманите в Тракия. В своята история той правилно разполага тези събития през 1237 г. Но по въпроса за смъртта на царица Ана Златарски се придържа към мнението на П.Ников и

³⁹ П.Ников, пос. съч., с.68.

⁴⁰ За това вж. И.Дуйчев, Приноси към историята на Иван Асен II, Българско средновековие, с.309. Срв. също и В. Златарски, пос. съч., с.399-400.

⁴¹ ГИБИ, т.VIII, с.166-167.

на неговата хронология подчинява вървежа на всички събития, свързани с българо-латинските отношения.⁴²

Но нека да се спрем накратко върху развоя на политическите събития на Балканите от началото на 1237 г. На 22 март починал цариградският император Йоан де Бриен. Смъртта на латинския император откривала пред Иван Асен II възможността да започне отново осъществяването на плановете си за надмощие в Цариград. И наистина скоро след това Иван Асен II скъсал съюзните си отношения с Никея и взел обратно своята дъщеря Елена, която била сгодена за наследника на никейския престол. Отказът от съюза с никейците означавал, че Иван Асен II ще търси възможности за подобряване отношенията си с латинците. И наистина през месец май той изпратил писмо до римския папа Григорий IX, в което настоявал да му се изпрати пратеник, който да води преговорите за уреждане отношенията между България и Латинската империя. През юни папският нунций бил вече в България.⁴³ В достоверността на историческите известия, които съобщават за тези събития, нямаме право да се съмняваме. Нещата обаче се усложняват от последвалите по-късно събития. Защото по същото време се отнася преселването на куманите в България, за което Акрополит съобщава следното: "... скитите, колкото от тях се спасили от татарите, които ги нападнали, преминали Истър с помощта на мехове и превърлили Хемус заедно с жените и децата. Против волята на българите - защото те били много хиляди - те завзели македонските земи. Едни се разположили край Еврос и тамошните полета, а други - край по-долните части и край реката Марица. И тъй скитите плякосвали всичко в Македония и за кратко време я обезлюдили напълно и я направиха скитска пустиня. И те превзеха всички градове, които бяха лекодъстъпни по време на война. И тъй мнозина биваха убивани и всички ограбвани, пленявани и продавани..."⁴⁴ Както правилно отбелязва И. Дуйчев, цар Иван Асен II и неговата

⁴² В. Златарски, пос. съч., с. 400 и сл.

⁴³ За тези събития вж. П. Ников, пос. съч., с. 64 и сл.

⁴⁴ ГИБИ, т. VIII, с. 165-166.

държава също пострадали от това нашествие.⁴⁵ Затова българският владетел побързал да се споразумее с тях и да ги насочи към земите на латинците и Никейската империя, където куманите извършили големи опустошения.⁴⁶

От описанията на Акрополит личи, че куманското нашествие в Тракия дошло в резултат от усилията на българския владетел, който ги насочил на юг. Може следователно да се предполага, че Иван Асен II се помъчил с тяхна помощ да окаже известен натиск срещу латинците /които най-много пострадали от нашествието/, за да ги накара да бъдат потстъпчиви спрямо неговите предложения. Времето, през което куманите преминали Дунава, може да се определи само приблизително. Указанието на Акрополит, че те минали реката с помощта на мехове, показва, че преминаването е станало през лятото. В противен случай трудно бихме могли да обясним използването на кожените мехове. За разорението на Тракия Акрополит съобщава, че станало в "кратко време" - но размерът на опустошенията, пък и териториите, които засегнали нашествията, показват, че буйствата на куманите продължили най-малко няколко месеца. С техните нападения трябва да обясним и писмото на папа Григорий IX от януари 1238 г., в което той нарича Иван Асен неверен на думите си и измамник, и обявяването на кръстоносен поход.⁴⁷ Според П.Ников това писмо свидетелствувало за окончателния разрыв между папата и латинците, от една страна, и българския владетел, от друга.⁴⁸

Според нас всичките тези събития /скъсването на Иван Асен II с Никея, контактите с Рим, нахлуването на куманите и разселването им в Тракия, съюзяването с латинците, обсадата на Чорлу, повторното отмятане на българския владетел/ трудно биха могли да се вместят в рамките на месе-

⁴⁵ И.Дуйчев, Приноси, с.309.

⁴⁶ Пак там.

⁴⁷ За това писмо вж. П.Ников, пос. съч., с.63. Вж. също и В.Златарски, История, т. III, с.403-404.

⁴⁸ П.Ников, пос. съч., с.67; Златарски, пос. съч., с.104 и сл.

ците юни - декември 1237 г., както настояват някои учени.⁴⁹

При това положение най-правоподобна изглежда следната хронология: 22 март - умира Йоан де Бриен и се очертават благоприятни възможности за натиск на българската политика по посока на Цариград. Увлечен от тази идея, Иван Асен II не се поколебал да скъса съюза с Никея. През месец май е неговото писмо до папа Григорий IX, което представлява един политически сондаж за урегулиране отношенията с латинците. Зарадван от благоприятното развитие на делата на Изток, папата побързал да изпрати в България епископа на Перуджа - месец юни. Приблизително по същото време или малко по-рано дошло неочакваното нашествие на куманите. Притиснат от голямото им множество, Иван Асен II сполучил да ги насочи към Тракия. И в този случай той успял да използва събитията в своя полза - за натиск срещу Латинската империя. Есента на 1237 г. била запълнена с нашествията на куманите, които опустошили областите около Цариград. Разтревожен от тези събития, папа Григорий IX издава призив за кръстоносен поход срещу българите. Разбира се, сведенията, с които разполагал папата, били остарели, тъй като с помощта "на малки дарове, но големи обещания"⁵⁰ латинците успели да привлекат куманите на своя страна. Малко преди това бил сключен и съюз между България и Латинската империя. Може даже да се предполага, че с помощта на Иван Асен II латинците успели да привлекат куманите на своя страна. През пролетта на 1238 г. започнала съвместната българо-латинско-куманска акция за превземането на никейската крепост Чорлу. Обсадата се затегнала - в същото време дошло известието за смъртта на царица Ана и търновския патриарх, което довело до нова промяна в отношенията на Иван Асен към Латинската империя. При това положение смъртта на българската царица трябва да се отнесе не в края на 1237, а в началото на 1238 г. Основание за това намираме не само във вървежа на политическите събития на Балканите, но и от писмото на унгарския крал Бе-

⁴⁹ Сrv. например П. Ников, пос. съч., с. 67-68.

⁵⁰ Г. Акрополит, ГИБИ, т. VIII, с. 167.

ла IV от 7 юни 1238 г. Както споменахме и по-горе, в това писмо Бела IV говори за "блаженопочивщата наша сестра", което е указание за скорошната ѝ смърт.

Като разглежда съдържанието на това писмо, П.Ников с основание беше забелязал, че унгарският крал забавил своя отговор до папата. Това забавяне в никакъв случай не може да бъде случайно. За разлика от Рим Бела IV разполагал с много по-точни сведения за събитията на Балканите и своевременно бил известен за настъпилото подобрение на отношенията между Иван Асен II и латинците. Затова и не отговорил веднага на папското писмо, тъй като неговото предложение за кръстоносен поход /пред вид новата промяна в българо-латинските отношения/ се лишавало от всякакъв смисъл. Отговорът идва по-късно, едва през пролетта на 1238 г., когато отношенията между българи и латинци отново се влошили. Впрочем до този момент маджарският крал бил възпиран от една акция срещу България поради факта, че българският владетел бил женен за неговата сестра. Едва след нейната смърт той се почувствувал с развързани ръце. Обстоятелството, че в писмото си от 7 юни 1238 г. той говори за сестра си като за току-що починала, идва да покаже /пред вид лесно осъществимите връзки и възможност за информация от България/, че смъртта на царица Ана настъпила малко по-рано, т.е. през пролетта на 1238 г.

Впрочем тъкмо този годишен сезон предполагал начало то на една такава военна акция, каквато била обсадата на Чорлу. По този начин се слага край на онази предметна бъркотия, за която говореше П.Ников - че на два пъти Иван Асен II променил отношенията си с папата. В същност отношенията с латинците и оттам отношенията с папата не се променили съществено през есента на 1237 г. Само някои временни обстоятелства /например нашествието на куманите/ помрачили за момент приятелските им отношения. След уреждането на "куманския" въпрос българо-латинското сътрудничество се проявило в съвместната обсада на никейската крепост в Тракия. Внезапната смърт на царица Ана /пролетта на 1238 г./ довела до нова промяна на обстановката.

IV. ПАТРИАРХ ВАСИЛИЙ

Сред посрещачите на мощите Евтимий споменава и българския патриарх Василий. Почти всички историци са склонни да видят под това име архиепископа на търновската църква Василий, провъзгласен за примас от папа Инокентий III още през есента на 1204 г. Наистина, бележат те, в житието Евтимий го е титулувал патриарх, но със същата титла Василий е споменат и в другите съчинения на патриарх Евтимий.⁵¹

Възражения по повод на тези твърдения изказа на времето руският учен В.Василевский. Според него трудно може да се допусне, че патриарх Василий, за когото разказва житието на св. Петка, може да бъде съвременникът на Асен I и Калоян, който бил ръкоположен за архиепископ още през 1187 г. Трудно би могло да се предположи, разсъждава по-нататък Василевский, че Василий бил още жив през 30-те години на XIII в., за да вземе участие в тържествата около посрещането на светицата в Търново.⁵²

⁵¹ С патриаршеска титла Василий е споменат в житието на Иван Рилски. Срв. Й.Иванов, Български старини, с. 328. Същата титла срещаме и в житието на Михаил Воин. Срв. Й.Иванов, пос. съч., с.424. Някои учени свързват с името на Василий патриарха, който е споменат в проложното житие на Иларион Мъгленски. Срв. Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с.130, бел.1. Като разглежда тези сведения, Голубинский /пос. съч., с.287, бел. 77/ проявява известно колебание и даже говори за един трети Василий, различен от архиепископа и от по-късния патриарх. Според Кожухаров /пос. съч., с.130/ патриарх Василий, за когото съобщават житието на Йоаким и Летописният разказ, е в същност архиепископ Василий. Същото твърдение поддържа и И. Снегаров, Неиздадени старобългарски жития, с.167. Срв. също и Хр. Христов, Патриарх Йоаким I, Векове, 1975, кн.5, с.46; същия, Батшевският надпис, Археология, 1976, кн.4, с. 66.

⁵² В.Василевский, Обновление болгарского патриаршества при царе Йоана Асеня в 1235 г. ЖМНПР, ч. 238, 1885, II, с.51-52.

Според В.Златарски патриарх Василий, за когото говори житието на св. Петка, трябва да се идентифицира с първия търновски архиепископ, който бил провъзгласен за глава на българската църква на около 30-годишна възраст: при посрещането на мощите той бил на 74 - 75 години, в което няма нищо необикновено.⁵³

Името на този български архиерей ^{не} се споменава чак до 1233 г. в едно писмо на гръцкия митрополит Христофор, адресирано до българския цар Иван Асен II⁵⁴. В писмото си гръцкият митрополит отбелязва, че при посещението си на Света гора се срещнал с българския архиепископ. Както правилно се досеща Златарски, архиепископ Василий се оттеглил в Света гора в знак на протест срещу решението на Иван Асен II да скъса унията с Рим; преданият на римската църква архиепископ напуснал катедрата си.⁵⁵ Доводите на Златарски наложиха мнението, че патриарх Василий, който се споменава в житието на св. Петка, трябва да се отъждестви с името на първия архиепископ на Търново. По този начин излиза, че архиепископ Василий стоял начело на българската църква от 1187 до 1231 г. И тъй като според Златарски пренасянето на мощите станало в началото на 1231 г., то тъкмо Василий I участвувал в тържествената церемония, която описва Евтимий в своето житие.

След Василевский единствено Снегаров се опита да свърже посрещането на мощите с името на търновския патриарх Василий II⁵⁶, но скоро се отказа от своето мнение.⁵⁷

⁵³ В.Златарски, История, III, с.362, бел.3. Вж. също П. Ников, Църковната политика на цар Иван Асен II, БИБ, 1930, т. III, с.98.

⁵⁴ За това писмо вж. В.Василевский, пос. съч., с.53-55; П.Ников, Църковната политика на Иван Асен II, с.84-85; В.Златарски, История, III, с.365-366.

⁵⁵ В.Златарски, История, III, с.363.

⁵⁶ И.Снегаров, Кратка история на съвременните православни църкви, с.47. Вж. също и М.Дринов, Исторически преглед на българската църква, Соч., II, с.86.

⁵⁷ И.Снегаров, Неиздадени български жития, с.165.

Публикуваните през последните години нови извори - Житието на търновския патриарх Йоаким и Летописният разказ от времето на цар Иван Асен II, хвърлят нова светлина върху списъка на българските архиереи от първата половина на XIII в. Внимателното им съпоставяне с известните вече извори позволява не само правилно изясняване на интересуващите ни събития, но и една корекция на появилите се напоследък твърдения за ново разместване на списъците на българските патриарси.

Известно е, че след отказа на Василий I от архиепископската катедра /1231 или 1232 г./⁵⁸ неговото място било заето от Йоаким I,⁵⁹ който в една добавка към Синодика е назован "преждеосвещенний архиепископ"⁶⁰ - едно указание, че преди да бъде ръкоположен за патриарх, той бил провъзгласен за архиепископ на българската църква.⁶¹

Доскоро всички изследователи приемаха мнението на Златарски, че патриарх Йоаким I стоял начело на търновската

⁵⁸ За тези години вж. В.Златарски, История, III, с.365.

⁵⁹ За него вж. И.Дуйчев, Патриарх Йоаким Търновски, Църковен вестник, бр.56, 1, 11, 1955, с.7 и сл.; Хр.Христов, Патриарх Йоаким I Български, с.42 и сл.; Ст.Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с.132 и сл.; Л.Мавродинова, Стенописи от времето на цар Иван Асен II при Иваново, сп. Изкуство, кн.9, 1976, с.7.

⁶⁰ М.Полпруженко, Синодик царя Борила, с.86.

⁶¹ Твърдението на някои автори - Ст.Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с.132, Хр.Христов, Патриарх Йоаким, с.46, - че доскоро, т.е. до издаването на Летописния разказ, това указание не било изтълкувано правилно, не отговаря на истината. За посвещаването на Йоаким I в архиепископски сан вж. П.Ников, Църковната политика, с.89; В.Златарски, История, III, с.368; Й.Дуйчев, Приноси, с.251. Как в случая трябва да се тълкува терминът "преосвещенний", остава все още неизвестно. Във всеки случай трудно може да се поддържа мнението, че той трябва да се свърже с благословията на никейския патриарх, за което настояват Кожухаров и Христов.

църква до 1237 г., когато починал.⁶² Едва след неговата смърт на патриаршеския престол застанал приемникът му Василий II, името на когото стои в Синодника непосредствено след това на Йоаким I: "На преосвещените патриарси Василий, Йоаким и Игнатия вечна памет."⁶³

Издателите на житието на патриарх Йоаким I⁶⁴ и Летописният разказ от времето на Иван Асен II⁶⁵ се опитаха да коригират това мнение, а заедно с него и редица други въпроси, свързани с политическата и църковната история на българската държава при Иван Асен II. Пред вид важноста на тези проблеми налага се едно по-детайлно разглеждане на тези извори, както и на изводите, които са направени досега.

Издателят на житието на търновския патриарх Йоаким се отнесъл безкритично към съдържащите се там сведения, които с лека ръка приписал на личността на търновския патриарх Йоаким I, докато в същност /както ще стане ясно по-нататък/ те трябва да се свържат с името на патриарх Йоаким II. Основанията ни за това са следните:

1. Житието разказва, че след смъртта на патриарх Василий бил свикан събор на българските архиереи, които избрали Йоаким за патриарх.⁶⁶ Че тези събития не могат да се свържат с личността на Йоаким I, показва преди всичко фактът, че в случая архиепископският престол се оказал вакантен не поради смъртта на Василий /както изрично твърди житиеписецът/, а по причина на отказването му от архиепископския пост.⁶⁷ И по-горе отбелязахме, че по повод скъс-

⁶² В. Златарски, История, III, с. 402.

⁶³ М. Попруженко, пос. съч., с. 91.

⁶⁴ И. Снегаров, Неиздадени български жития.

⁶⁵ Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ от времето на Иван Асен II.

⁶⁶ За смъртта на българския патриарх /без да споменава името му/ говори и летописният разказ, Срв. Ст. Кожухаров, Неизвестен..., с. 129.

⁶⁷ За това вж. В. Златарски, История, III, с. 365.

ването на унията с Рим архиепископ Василий се отказал от своята катедра и заминал за Атон, откъдето въпреки настояванията на цар Иван Асен II отказал да се завърне. Това много важно противоречие Снегаров се е опитал да обясни със забележката, че житиеписецът схванал оттеглянето на Василий като негова смърт.⁶⁸ Едно твърдение, което трудно може да се поддържа, тъй като житието изрично говори за смъртта на предшественика на Йоаким, и то с такива изрази, от които става ясно, че се разказва за физическата смърт на Василий, а не за края на неговото архиерейство.

Други автори приемат, че Йоаким I встъпил в архиепископската си длъжност през 1234 г. към която година отнасят смъртта на Василий I. С това те се стремят да примирят противоречията в изворите относно смъртта на патриарха и избора на Йоаким.⁶⁹ Но тяхното мнение се основава на недоказаното твърдение за смъртта на архиепископ Василий I през 1234 г. в Атон. Наистина след 1233 г. не разполагаме с никакви известия за живота на този български архиепископ. Но да се твърди, че той починал още през следващата година, е произвол, който с нищо не може да се подкрепи. Впрочем нямаме никакви основания да предполагаме близката му смърт. В 1233 г. сам Иван Асен II му предлагал да се върне в Търново. Ако Василий е бил болен или нещо друго е предсказвало близкия му край, той без съмнение би изтъкнал /поне привидно/ тази причина, с която да обясни своя отказ.⁷⁰ Такова нещо обаче липсва в изворите и годината 1234, която някои историци сочат като време, през което завършил живота си архиепископ Василий, не отговаря на истината.

⁶⁸ И. Снегаров, Неиздадени български жития, с. 164, бел. 5.

⁶⁹ Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с. 132; Хр. Христов, Патриарх Йоаким I, с. 45.

⁷⁰ Ако смъртта на Василий била предстояща, то едва ли Иван Асен II би настоявал да заеме отново своята катедра в Търново. По-скоро би следвало да се очаква, че Иван Асен ще изчака смъртта на Василий, която би му развързала ръцете, за да назначи неговия приемник.

От друга страна, знаем, че търновската църква поради отказа на Василий останала известно време без архиерей. Това, разбира се, не означава, че Иван Асен II чакал смъртта на архиепископа, за да нареди избора на неговия приемник. Още повече, че сам атинският митрополит Христофор го съветва да побърза с назначаването на нов архиерей, който да замине в Никея за патриаршеска благословия.⁷¹

При това положение със сигурност можем да твърдим, че изборът на Йоаким I за търновски архиепископ станал още през 1233 г. Смъртта на Василий I /която в никакъв случай не може да се установи/ нямала отношение към избора на Йоаким I.

Във връзка с изясняването на този въпрос стоят и някои други сведения, които се съдържат в Летописния разказ. По всичко личи, че неговият автор бил съвременник на описваните събития.⁷² Това от своя страна показва, че ако той е имал пред вид личността на Василий I, едва ли би събркал архиепископската му титла с патриаршеското достойнство. Остава неясен и един друг въпрос – защо авторът на Летописа /пък и на житието/ твърди, че Йоаким бил избран за патриарх, докато в същност той бил провъзгласен за архиепископ на българската църква. Такава грешка /и то от страна на съвременник/ трудно може да се допусне. Всички официални документи на онази епоха изрично бележат, че църковната кариера на Йоаким I започнала с посвещаването му в архиепископски сан. Тези съображения показват, че разглежданите по-горе извори нямат пред вид личността на Йоаким I, а неговия по-късен съименник Йоаким II.

2. Известно е, че Йоаким I бил провъзгласен за български патриарх на църковния събор в Лампсак, в който взели участие архиереи от българската и гръцката църква.⁷³ А в

⁷¹ За това вж. П. Ников, Църковната политика, с. 85; В. Златарски, История, III, с. 367-368.

⁷² Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с. 130.

⁷³ За това вж. В. Златарски, История, III, с. 386. Според него на събора взели участие антиохийският патриарх Симеон, както и представители на всички останали източни патриарси.

житието на Йоаким се твърди, че той бил провъзгласен за патриарх от събор, свикан от българското духовенство. Малко по-надолу житието настоява, че Йоаким бил поставен на престола от архиереите на "всички западни патриарси" - един израз, който съдържа в себе си истинска загадка. По повод на тази забележка Снегаров се пита какво е имал пред вид авторът на житието, като изтъква участието на "западните патриарси" в избора на Йоаким, докато в същност той е избран на събор, в който взели участие представителите на "източните патриарси".⁷⁴ Изясняването на този пасаж от житието се затруднява още повече от факта, че тъкмо на това място липсва цял един лист от житието.⁷⁵ Обяснението на Снегаров, че житиеписецът употребил израза "западни патриарси", за да означа висшите църковни служители в България и по този начин да ги противопостави на "източните" ^{75а}, които в същност избрали Йоаким I за патриарх, са неубедителни. Без да се впускаме в повече подробности, ще отбележим, че тъкмо този момент в житието не отговаря на развоя на събитията, предшествували интронизирането на Йоаким I. Но даже за момент да се допусне правдоподобност в разсъжденията на Снегаров, остава да се преодолее едно друго противоречие. Житиеписецът го ори за събор на българските архиереи, който предшествувал събора в Лампсак. Излиза следователно, че той първо бил избран за патриарх от събора на българската църква и след това интронизиран от събора, свикан в Лампсак. А в същност интронизирането на Йоаким I следва точно обратния ред: той е провъзгласен за патриарх на събора в Лампсак, без това да е предшествувало от някакво съборно решение на българската църква.

Като разглежда същите събития, представени от автора на Летописния разказ, Кожухаров смята, че в случая става дума за посвещаването на Йоаким I в архиепископски сан.⁷⁶

⁷⁴ И. Снегаров, Неиздадени български жития, с. 167.

⁷⁵ И. Снегаров, Неиздадени български жития, с. 167.

^{75а} И. Снегаров, пос. съч., с. 167. Хр. Христов, Патриарх Йоаким, с. 43; произволно е заменил термина "западни" с "източни", без да дава обяснения.

⁷⁶ Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с. 133.

Но неговите заключения губят всякакъв смисъл пред вид изричната бележка на житиеписеца, че Йоаким е бил провъзгласен за патриарх, а не за архиепископ.

Във връзка с казаното дотук остава да се спомене и един друг въпрос: Йоаким I е първият патриарх на възобновената българска патриаршия. Както отбелязахме и по-горе, на този факт било придавано /още от съвременниците/ огромно значение. Така например в Борилския синодик се чете следното съобщение: "На първия патриарх на богоспасяемия царевград Търнов Йоаким, вечна памет."⁷⁷ Остава необяснимо следователно защо житиеписецът пропуснал тази важна подробност при положение, че тя била твърде съществена за изтъкването на неговия герой. Обяснението на този въпрос трябва да се търси в обстоятелството, че житието има за предмет на своя разказ живота и дейността на патриарх Йоаким II, а не "първия патриарх на богоспасяемия царевград Търнов".

3. В края на житието се съобщава, че след като преживял 19 години в йерейско служене, Йоаким умрял на 18 януари 6754 г. индиктион 4, т.е. в 1246 г.⁷⁸ При разглеждането на тези хронологически указания Снегаров смята, че под термина "йерейство" 19 години трябва да се приемат като време, през което Йоаким I стоял начело на българската църква.⁷⁹ Като изчислява годините на неговото светителство, той приема, че патриарх Йоаким I бил избран за търновски патриарх още през 1227 г. /??.⁸⁰ Годината, която

⁷⁷ М. Попруженко, Синодик царя Борила, с.91.

⁷⁸ И. Снегаров, Неиздадени български жития, с.168.

⁷⁹ Според И. Снегаров /пос. съч., с.164/ терминът "йерейство" не трябва да се разбира като свещенослужене изобщо, тъй като никъде житиеписецът не споменавал, че той бил ръкоположен за свещеник, преди да стане патриарх.

⁸⁰ Тъй като тези изчисления явно не съответствуват на други известни факти, според които през 1227 г. начело на българската църква стоял все още архиепископ Василий, Снегаров /с.164, бел.5/ предполага, че Василий напуснал катедрата си и заминал за Атон не в 1231 или 1232 г., а още през

Снегаров предлага за начало на интронизирането на Йоаким I, явно не отговаря на истината. Затова впоследствие И. Дуйчев се опита да обясни /също несполучливо/ този въпрос с една грешка, допусната от по-късните преписвачи на житието. Според Дуйчев преписвачите сбъркали годините на Йоакимовото йерейство, като погрешно написали 19 вместо 11.⁸¹ Според неговите изчисления излиза, че Йоаким управлявал търновската църква 11 г., т.е. от 1235 до 1246 г.⁸² Явно неговата поправка е построена на основата на годината 1235 - времето, през което Йоаким I бил избран за патриарх. Според Л. Мавродинова⁸³ не може да се търси никаква грешка от страна на по-късните преписвачи и цифрата 19, която житиеписецът е отбелязал като време за йерейството на Йоаким, е правилна. Според нея под "йерейство" трябва да се разбира свещенослужене изобщо, а не само времето, през което Йоаким стоял начело на църквата. И тъй като житието разказва, че преди да стане патриарх, Йоаким построил /с помощта и златото на Иван Асен II /монастир, излиза, че като негов игумен той бил произведен за йеромонах.⁸⁴ Това мнение най-вече се доближава до истината. Явно терминът "йерейско служение" трябва да се разбира във възможно най-широк смисъл. В противен случай всеки опит за обяснение не се съгласува с проверените вече исторически указания.

Но докато на този въпрос така или иначе може да се даде някакво приемливо обяснение, то годината 1246, която житието указва като време за смъртта на патриарха, предизвиква основателни възражения. Най-вече заради това, че се разминава със сведението на византийския историк Георги

1227 г., когато мястото му /но вече с патриаршеска титла/ било заето от Йоаким I.

⁸¹ Т.е. вместо комбинацията от букви $\tilde{\alpha}\tilde{\iota}$, която има цифрово значение 11, преписвачът погрешно записал комбинацията $\Theta\iota$, която има цифровото значение 19.

⁸² И. Дуйчев, Патриарх Йоаким, с. 7.

⁸³ Л. Мавродинова, пос. съч., с. 8.

⁸⁴ Пак там.

Акрополит, според когото търновският епископ /т.е. патриарх/ починал заедно с царица Ана и едно от нейните деца по време на обсадата на Чорлу през 1238 г.⁸⁵ Поставя се следователно въпросът: кой е този търновски патриарх, който починал през пролетта на 1238 г. До публикуването на житието всички историци приемаха, че става дума за смъртта на патриарх Йоаким I.⁸⁶ По повод на това Снегаров с учудване отбелязва, че неизвестно на какви основания някои български историци отнасят смъртта на патриарх Йоаким I през 1237 г.⁸⁷ Изглежда, че сведението на Акрополит е останало неизвестно за нашия заслужил учен. Интересното е, че и Дуйчев отминава с мълчание това явно противоречие между сведението на житието и известието на Акрополит, въпреки че в края на своята статия наемква за някакви "колебания и съмнения относно хронологията в живота на Йоаким I"⁸⁸. Опит да примири тези взаимно изключващи се указания прави Хр. Христов. Според него патриарх Йоаким I действително починал през 1246 г. А сведението на Акрополит за смъртта на търновския патриарх ще трябва да се признае за невярно: по-точно за неотговарящо на цялата истина. Трябва да приемем само известието за смъртта на царица Ана и детето ѝ. Възможно е, продължава по-нататък Христов, "в същото време Йоаким да е бил тежко болен, повален на легло от върлуващата в Търново чума /???/ и до двамата хрони-

⁸⁵ Според П. Ников, Изправки към българската история, с. 65, и В. Златарски, История, III, с. 400, тези събития се отнасят към края на 1237 г. Както посочихме по-горе, в тяхната хронология има малка грешка и събитията трябва да се изтеглят с няколко месеца по-късно, т.е. към пролетта на 1238 г.

⁸⁶ Това е отбелязано даже и в т. VIII, на ГИБИ, с. 167, бел. 1.

⁸⁷ Изглежда, че той е забравил писаната от него /само преди десетина години/ История на българската църква, С., 1946, с. 47, където приема годината 1237 като време за смъртта на Йоаким I.

⁸⁸ И. Дуйчев, Патриарх Йоаким, с. 7.

сти⁸⁹ да са достигнали лъжливи и преувеличени слухове за смъртта на патриарх Йоаким"⁹⁰. Кое е накарало Христов да приеме само "отчасти" сведенията на Акрополит, е трудно да се каже. Но явно неговото твърдение до голяма степен е повлияно от житието, което сочи годината 1246 за време, през което починал патриарх Йоаким. Приел веднъж този патриарх за Йоаким I, той е принуден да жонглира с историческите извори, за да ги нагласи в своята схема.

Можем ли в същност да се съмняваме в достоверността на сведенията, почерпани от Акрополит, нашия основен извор за епохата на цар Иван Асен II. Той е съвременник на събитията, които описва в своята История,⁹¹ и с право се сочи за един от най-добросъвестните византийски историци. Като разглежда неговите исторически съчинения, П.Ников изрично бележи, че като историк Акрополит имал "най-благоприятни условия за работа...", той не крие истината, нито пък се стреми да я изврати, напротив, неговото изложение се отличава с истинност, трезвост и прямота"⁹². Доверието в Акрополит не е разколебано и в последно време, като модерните български историци твърдят, че сведенията на Акрополит за българската история са "неоценими по своята точност"⁹³. Това многократно се потвърждава и от други исторически извори. За пример ще приведем съобщението му за смъртта на царица Ана маджарка /която починала заедно с търновския патриарх/, което се потвърждава от писмата на унгарския крал Бела IV до папа Григорий IX. Това обстоятелство ни кара да вярваме и на известието му за смъртта на българския патриарх - пролетта на 1238 г. Според нас

⁸⁹ В случая той има пред вид и историята на Теодор Скутариот, който буквално преписва Акрополит.

⁹⁰ Хр. Христов, Патриарх Йоаким, с.48.

⁹¹ Акрополит е роден в Цариград през 1217 г. На няколко пъти /през 1246, 1255 и 1260 г./ той имал възможност да посети българските земи. За това вж. ГИБИ, т.VIII, с.150.

⁹² П.Ников, Българо-унгарските отношения 1257-1277 г., СББАН, т.XI, 1920, с.22-23.

⁹³ СРБ. ГИБИ, т.VIII, с.150.

този неоспорим факт представлява най-сериозният аргумент срещу възможността да се отъждестви патриарх Йоаким от нашето житие с личността на търновския "първопрестолник" патриарх Йоаким I. Явно Йоаким I не е починал през 1246 г. /както сочи житието/, тъй като 8 години преди това в Търново починал българският патриарх. Независимо че не съобщава неговото име, сведението изключва възможността Йоаким I да е продължил да управлява църквата след 1238 г. В същност сведението на Акрополит оставя открит въпроса за личността на починалия български патриарх, но ясно е едно – ще бъде груба грешка, ако продължаваме да твърдим, че архиерейството на Йоаким I продължило чак до 1246 г. Тази година трябва да се свърже със смъртта на друг български патриарх, съименник на Йоаким – патриарх Йоаким II.

4. Летописът от времето на Иван Асен II представлява един разказ за пренасянето на мощите на св. Петка в Търново. В общи линии сведенията му се покриват със съществуващите досега изворови данни. Един нов момент в изясняването на тези събития представлява онзи пасаж, в който се говори за смъртта на патриарха и заминаването на Йоаким за Никея. Пред вид неговата важност ще го цитираме в новобългарски превод, предложен от Ст.Кожухаров. След като разказва за пренасянето на светицата в Търново, летописецът продължава: "И след смъртта на патриарха, в същата година, благоверният цар изпрати своя многосмирнен и прелодобен в медоточното учение духовен отец монаха Йоаким да премине от Цариград в Никея, за да бъде благословен за архиерей."⁹⁴

От тези думи Кожухаров заключава, че летописът допълва загубената част от житието на Йоаким: сведенията му давали възможност да разберем, че след избора му за архиепископ⁹⁵ Йоаким I заминал за Никея да получи онази патриаршеска благословия, за която става дума в писмото на атинския митрополит Христофор до цар Иван Асен II. Тази стъпка на българския владетел трябва да бъде разбрана

⁹⁴ Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с. 129.

⁹⁵ За това летописът изобщо не споменава.

единствено с желанието му да възстанови каноничната и йерархична връзка между двете църкви, което от своя страна било важно условие за сдобиване с независима патриаршия.⁹⁶

При разглеждането на цитирания по-горе откъс също личат някои противоречия. На първо място кой знае защо /в явно несъответствие със сведенията на житието/ летописът не говори за избирането на Йоаким за архиерей от страна на българските епископи. Този пропуск издателят обяснява с факта, че за автора на летописа това не представлявало интерес, тъй като разказът имал за главна цел да опише пренасянето на мощите и донасянето на житие и служба от светицата.⁹⁷ Но ако се съгласим с неговото твърдение, тогава изразът "... И след смъртта на патриарха, в същата година..." трябва да се разбира в смисъл не в същата година след смъртта на търновския патриарх, а в същата година след пренасянето на светицата, което, както отбелязахме и по-горе, представлява главна тема на летописа. Тоест в същата година след пренасянето на светицата Йоаким бил изпратен в Никея със заръката да донесе и житие на света Петка. Логически този превод най-вече отговаря на контекста и дава ключа за правилното разбиране на цитирания по-горе откъс. Следователно смъртта на търновския патриарх и заминаването на Йоаким в Никея трябва да се отнесат в същата година, в която мощите на св. Петка били пренесени в Търново. Явно тези събития не могат да се свържат с годината 1231, която сочи Кожухаров.⁹⁸

Към това трябва да се прибави още нещо. Авторът на летописа, който е съвременник на събитията, разказва, че отиването на Йоаким в Никея трябва да се постави във връзка със смъртта на българския патриарх. Ако в случая ставаше дума за архиепископ Василий /както се стреми да докаже Кожухаров/⁹⁹, то летописецът едва ли би сбъркал неговата

⁹⁶ Ст. Кожухаров, пос. съч., с.133.

⁹⁷ Пак там, с.132.

⁹⁸ Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с.134.

⁹⁹ Пак там, с.130, бел.1.

титла. Още повече, че като духовно лице той бил добре запознат със съществуващата църковна йерархия и трудно би могъл да изпадне в подобна грешка. Следователно в смъртта на патриарха /която сочи и житието на Йоаким/ трябва да видим края на живота на един действителен български патриарх, а не на архиепископ Василий. Това още веднъж показва, че летописът и неговото съдържание трябва да се свържат с името на по-късния съименник на Йоаким I - патриарх Йоаким II.¹⁰⁰

Шо се отнася до въпроса за отиването на Йоаким II в Никея, той трябва да се постави в пряка връзка с онези сложни взаимоотношения, установени между Търново и Никейската империя още след провъзгласяването на търновската патриаршия през 1235 г. В своето послание до търновското духовенство /1355 г./ цариградският патриарх Калист настоява, че търновският патриарх дължал подчинение на цариградската църква.¹⁰¹ Ако се вярва на твърденията му, излиза,

¹⁰⁰ Накрая в летописа се съобщава, че Йоаким донесъл от Каликратия служба, похвала и житие на св. Петка и с това се сложило край на бъркотията, която до този момент съществувала в Търново - да се бърка мъченицата св. Петка с преподобната св. Петка, мощите на която вече се съхранявали в Търново. Тази бележка позволява да се установи, че за известно време сред българското духовенство нямало ясна представа за това, коя е мъченицата св. Петка и коя преподобната Петка, мощите на която се намирили в Търново. Явно българското духовенство нямало ясна представа мощите на коя Петка се съхранявали в българската столица. Трудно е наистина да си представим, че трябвало да минат цели три години /от 1231 до 1234/, за да се сложи в ред панагеричната литература относно св. Петка. Явно нещата стоят иначе. Още същата година, когато мощите на св. Петка били пренесени в Търново, патриарх Йоаким II донесъл от Каликратия житие и похвала за светицата. По този начин престанали недоразуменията, свързани с мъченицата Петка и преподобната Петка.

¹⁰¹ За това послание вж. Сп. Палаузов, Грамота патриарха Калиста как новий источник истории болгарской церкви, СПб, 1858, Сп. Палаузов, Избрани трудове, т. I, С.,

Важно за бъркотията, свързана със св. Петка и патриарха!

че търновската църква трябвало да плаща и годишен данък.¹⁰² Според повечето историци твърденията на патриарх Калист не отговарят на истината и трябва да се свържат с претенциите на Цариград за върховенство над православните църкви.¹⁰³ Но когато изрежда задълженията на търновския патриарх, Калист между другото споменава, че той трябвало да бъде викан "за сметки и отчети, т.е. на съд, ако бъде обвинен, че се отклонил от плащането на данък"¹⁰⁴. Ако съпоставим това указание с отиването на патриарх Йоаким II в Никея, лесно можем да се досетим, че и двете се отнасят за едно и също нещо: съобразно с постигнатото в Лампсак споразумение българският патриарх трябвало да получи благословията на цариградския първосвещеник. Това, разбира се, в очите на българите предстъвявало чиста формалност. Но за византийците то изразявало онова подчинение, което те смятали, че им дължи новата българска църква. Както личи от Летописния разказ, тези условия били спазвани поне до времето на Йоаким II. Край на тази формална зависимост българите демонстрирали навярно след унията от 1274 г., когато император Михаил Палеолог подчинил източната църква под върховенството на Рим. Моментът бил твърде подходящ за една такава акция, пред вид отстъплението на Цариград от позициите на православието. Затова по-късно, през средата на XIV в., патриарх Калист положил много усилия, за да възстанови /поне привидно/ онова подчинение, което век по-рано търновската църква показвала по отношение на цариградската патриаршия. Следователно заминаването на Йоаким II за Никея през 1238 г. трябва да се обясни не с освещаването му в архиепископски сан, а с формалната благословия, която трябвало /като патриарх/ да получи от никейския архиерей.

1974, с.352-359. Срв. също и В.Златарски, История, III, с.506 и сл.

¹⁰² Срв. В.Златарски, История, т.III, с.597.

¹⁰³ Пак там, с.599.

¹⁰⁴ Пак там, с.598.

Приведените по-горе факти и съображения са достатъчни, за да подкрепят твърдението ни, че житието на Йоаким и Летописният разказ трябва да се свържат с името на патриарх Йоаким II, а не с първия патриарх на възобновената българска патриаршия Йоаким I. Това от своя страна дава възможност за едно по-прецизно уточняване на годините, през които светителствували първите търновски патриарси. Но преди това се налага да разгледаме по-подробно въпроса за времето, през което мощите на св. Петка били пренесени в Търново.

Както посочихме и по-горе, смъртта на царица Ана маджарка и на патриарх Василий II трябва да се отнесат към пролетта на 1238 г., по-точно няколко месеца преди месец юни. Краят на 1237 г. е забележителен с нашествията на куманите в Тракия.¹⁰⁵ Въпреки че в началото те се отправили към българските земи, цар Иван Асен II сполучил да ги отпрати към латинските владения в Тракия, където те извършили многобройни нападения и скоро превърнали тези области в скитска пустиня;¹⁰⁶ и в този случай Иван Асен II успял да ги използва за натиск срещу латинците. Изправени пред такъв страшен неприятел, латинците станали по-отстъпчиви и Иван Асен II отново се виждал разпоредител със съдбините на империята. В края на 1237 г. било постигнато споразумение между латинци и кумани – както следвало да се очаква, то било осъществено с посредничеството на българския владетел.¹⁰⁷ За пролетта на следващата година съюзниците планирали съвместни военни действия срещу владенията на никейците в Тракия.¹⁰⁸ Тъкмо това време било

¹⁰⁵ И. Дуйчев, Приноси към историята на Иван Асен II, с. 310, пише, че нашествието на куманите станало през пролетта на 1237 г. Но тази погрешна хронология той е заел от обясненията на Златарски.

¹⁰⁶ Срв. Г. Акрополит в ГИБИ, т. VIII, с. 166.

¹⁰⁷ Пак там, с. 166.

¹⁰⁸ Изглежда, че още тогава част от куманите били изпратени срещу никейските владения в Тракия. За това вж. И. Дуйчев, Приноси..., с. 309, бел. 84.

използувано от Иван Асен II да получи мощите на св. Петка. Евтимий отбелязва, че франките се отзовали на молбата му с "усърдие и бързина". А в знак на покорност, продължава по-нататък житиеписецът, "те изпратиха и много други неща, като обещаваха и като уверяваха, че и душите си ще дадат, ако е възможно"^{108a}. Тези думи явно издават горешното желание на латинците да се домогнат отново до приятелството с могъщия български владетел: те правели всичко възможно да го спечелят на своя страна. Според Златарски¹⁰⁹ бързината, с която латинците се отзовали на желанието на българския владетел, трябвало да прикрие неприятния сюрприз, който те му били приготвили с избирането на Йоан де Бриен за настойник на латинския император Балдуин II още през 1229 г. в Перуджа. Едва ли обясненията на Евтимий отразяват тъкмо тези скрити намерения на латинците, върху които настоява Златарски. Трудно можем да се съгласим, че българският владетел не е разбрал /след като било изминало година и половина от договора в Перуджа/ за замислите на латинците, които го лишавали от влиянието му в Цариград. Вероятно Иван Асен II разполагал с начини и средства да узнае за кроежите на латинската дипломация - в противен случай трябва да му отречем елементарни качества на дипломат и държавник. Така че разсъжденията на Златарски за мотивите в поведението на латинците не са съобразени с конкретния исторически момент. В плен на предварително превзетата теза - какво мощите са пренесени през 1231 г., той се стреми да обясни поведението на латинците със съществуващите по онова време отношения между България и латинската държава.

От друга страна, Златарски смята, че списъкът на победите на Иван Асен II, които изрежда Евтимий в своето житие, твърде много наподобявал онова, което сам българският владетел е отбелязал в търновския си надпис.¹¹⁰ Следова-

^{108a} Срв. Й. Иванов, Български старини, с.432.

¹⁰⁹ В.Златарски, История, III, с.358.

¹¹⁰ Както е известно, в надписа си от църквата "Св.40 мъченици" Иван Асен между другото с гордост заявява, че превзел цялата земя от Одрин чак до Драч, "гръцка, още и

телно, заявява той, събитията, свързани с пренасянето на мощите, трябва да се отнесат непосредствено след Клокотнишкия бой.¹¹¹ Но явно при посочването на завоеванията на Иван Асен II Евтимий не е имал пред вид връзката им с основната тема на неговия разказ – пренасянето на мощите. Неговото описание на завладените земи представлява само една илюстрация на могъществото на българската държава и възможностите ѝ да диктува поведението на своите съседи.

Според нас готовността на латинците да дадат мощите на светицата /при това придружени от толкова горещи уверения за преданост/ трябва да се свърже с предстоящия съюз и готвения поход срещу никейския император Йоан Дука Ватаци. Тъкмо в началото на 1238 г. латинците най-вече се нуждаели от подкрепата на Иван Асен II.¹¹² Евентуалното свързване на Иван Асен II с Никея, и то след смъртта на храбрия Йоан де Бриен, изглеждало на латинците като истинска катастрофа. Заради това авторът на летописа, пък и Евтимий¹¹³ са намерили за необходимо да изтъкнат тази моментна зависимост на Латинската империя.

При това положение пренасянето на мощите трябва да се отнесе към пролетта на 1238 г.; първо, защото историческите обстоятелства предполагат тази хронология като единстве-

арбанашка и сръбска; а пък градовете, които се намираха около Цариград, и самия той град владееха франките, но и те се покоряваха под ръката на моето царство, понеже нямаха друг цар освен мен... ". Срв. В.Златарски, История, III, с.593.

¹¹¹ В.Златарски, пос. съч., с.344.

¹¹² Що се отнася до твърденията на житието на Йоаким, пък и на Летописния разказ, че тогава латинците преживявали благодарение на българския владетел, това в пълна сила важи и за времето от края на 1237 и началото на 1238 г., когато международното положение на Латинската империя отново рязко се влошило.

¹¹³ Че в написването на своето житие Евтимий се е ползвал от Летописния разказ, личи преди всичко от това, че в този момент Евтимий буквално повтаря думите на летописеца.

но възможна, второ, защото в началото на 1238 г. все още били живи всички исторически личности, които Евтимий споменава в своето житие /царица Елена, царица Ана маджарка, патриарх Василий II/, и трето, защото повечето от проложните жития сочат определено годината 1238 като време на събитието.¹¹⁴

Предаването на мощите трябвало да служи един вид като гаранция за приятелските отношения между България и Латинската империя, да затвърди сключения съюз.

ж ж ж

А ето как изглежда списъкът на българските архиепери през първата половина на XIII в.

1/ Архиепископ Василий - стоял начело на българската църква до 1231 г. След оттеглянето му от архиепископския престол заминал за Атон, където изворите го споменават през 1233 г. Времето на неговата смърт не може да се определи. Мнението на някои историци, че това станало още през следващата 1234 г., е лишено от всякакви основания и следва да се отхвърли. Тук е мястото да се спрем накратко и на бъркотията около титлата на този български първосвещеник. И по-горе отбелязахме твърденията на някои учени, според които изворите споменавали Василий I с патриаршеска титла и той бил считан от народа за патриарх. За съжаление неговото име дъпсва в Синодика, тъй като то нямало място сред имената на православните йереи. Строгото му придържане към унията, което в крайна сметка му струвало и архиепископския пост, довело дотам, че той бил изхвърлен от списъците на православната църква. Имаме известни основания да твърдим, че съвременниците на Василий били на ясно отношение онова достойнство, което той получил от римския папа - т.е. те не слагали знак на равенство между титлата примас и патриарх. Как тогава се стигнало до грешките с патриаршеската титла на Василий I. Според нас обяснението

¹¹⁴ За това вж. бел. 13 и пос. литература. Срв. също Хр. Попов, Жития на светиите, почитани от православната църква, С., 1930, с.133; Еп. Партений, Жития на българските светии, С., 1974, с.185.

за това се крие в грешка у самия Евтимий. Известно е, че след като станал патриарх, Евтимий се заел да напише жития на всички светци, мощите на които се пазели в Търново: Иван Рилски, Иларион Мъгленски, св. Петка, св.Филотея и др. За съжаление липсват преки указания за това, кога точно са писани тези жития и в какъв порядък, т.е. кое първо е излязло изпод перото на знаменития ни книжовник. За това можем да съдим единствено от онази част на житията /обикновено в техния край/, където Евтимий отправя молитви към светците да пазят българската държава и нейния владетел от предстоящи беди и вражи нашествия. От тези бележки на старобългарския книжовник със сигурност можем да твърдим, че житието на Иван Рилски е писано през втората половина от патриаршествуването на Евтимий, когато турците започнали наново своите нашествия в България.¹¹⁵ В другите си жития Евтимий се задоволява с най-общи бележки, от които е трудно да се направи някакъв извод за конкретната историческа епоха, през която е писано съчинението. Според Киселков за първо измежду тях трябва да признаем житието на Иларион Мъгленски, тъй като в него "не се загатва за никаква опасност над България от страна на иноверци и инопородници" ¹¹⁶. Колкото и авторитетно да е изказано това мнение, то не е в състояние да ни убеди, че Евтимий действително започнал литературната си дейност с житието на Иларион Мъгленски. Много по-вероятно изглежда предположението, че за своя пръв книжовен опит Евтимий избрал подвизите и чудесата на най-популярната търновска светица - Петка /Параскева/, която се радвала на изключителна почит сред търновското население и даже била провъзгласена за закрилник на столичния град.¹¹⁷ Така че широката популярност на

¹¹⁵ В.Киселков, Патриарх Евтимий, с.273.

¹¹⁶ Пак там, с.278.

¹¹⁷ Култът към тази светица стигнал дотам, че в нея се кълнели и българските владетели. Така например в своето писмо до венецианския дожд Андрей Дандоло и в дарствената си грамота на венецианците цар Иван Александър се кълне в св.Параскева Търновска la santa Parasceve de Drenovo. Срв. S.Lju-

тази светица просто наложила на Евтимий да започне прославянето на търновските светци с нейното име.¹¹⁸ Когато събирал документи за написването на житието, между другото Евтимий попаднал и на сведението, че мощите на светицата били посрещнати от търновския патриарх Василий II. След това Евтимий написал житията и на останалите търновски светци. В разказите, които описвали посрещането на мощите в Търново, той срещнал името на архиепископ Василий /случаят с мощите на Иван Рилски и Михаил Воин/, който погрешно отъждествил с неговия по-късен съименник патриарх Василий II. Тази е причината, която довела до това, че той приписал на архиепископ Василий патриаршеска титла. Впоследствие преписвачите на житията повторили неговата грешка, откъдето тя преминала и в проложните жития. С това недоглеждане на Евтимий трябва да обясним всичките недогазвания относно титлата патриарх, която стои пред името на архиепископ Василий – титла, която той никога не е носил и с която съвременниците му никога не са го споменавали.

2. Патриарх Йоаким I. Непосредственият приемник на Василий I, който поел върховенството над църквата, след като последната вдовствувала няколко години – през 1233 г. Отначало бил ръкоположен за архиепископ, а впоследствие църковният събор в Лампсак го издигнал за пръв патриарх на търновската църква. Неговата смърт трябва да отнесем преди пренасянето на мощите на св. Петка в Търново. Затова като крайна дата на неговата смърт приемаме 1237 г.¹¹⁹

bic, Listine o odnosajih izmedju juznoga slovenstva i Mletacke republike, Sagreb, 1872, MSHSM, III, p. 248, N CCCLXV, p. 246, N CCCLXIV; И. Дуйчев, Стара българска книжнина, т. II, с. 138, 136.

¹¹⁸ В подкрепа на това твърдение можем да прибавим и обстоятелството, че в края на житието на св. Петка липсват всякакви указания за нашествията на турците. Това е още едно доказателство, че житието е писано в сравнително мирни времена, т.е. в началото на патриаршествуването на патриарх Евтимий.

¹¹⁹ Според Сп. Палаузов, Посланието на патриарх Калист

3. Патриарх Василий II - 1237-1238. Както сочат добавките към Синодика, той приел патриаршеската катедра непосредствено след Йоаким I. Единственото забележително събитие, което можем да свържем с неговата личност, е посрещането на раклата с мощите на св. Петка. Умира през пролетта на 1238 г. заедно с царица Ана маджарка и едно от децата ѝ.

4. Патриарх Йоаким II - 1238-1246 г. Стоял начело на църквата през последните години от управлението на Иван Асен II и при неговия наследник Коломан Асен.¹²⁰ С неговото име трябва да се свържат житието на Йоаким и Летописният разказ от времето на Иван Асен II. Той донесъл през 1238 г. от Каликратия служба и житие на св. Петка, с което престанали недоразуменията относно бъркането на преподобната Петка с мъченицата Петка. В житието на този патриарх се твърди, че той бил против смъртното наказание, което тогава се практикувало широко в българската държава, и успял да спаси мнозина от гнева на българския владетел.¹²¹ Като се спира на тази подробност, И. Дуйчев смята, че в случая българският патриарх широко се ползвал от т.нар. "прибежно право"¹²². Жестоките наказания, за които съобщава житието, едва ли трябва да се свържат с името на цар Иван Асен II. За управлението на този български владетел разполагаме с характеристиката, дадена му от Акрополит, според която Иван Асен "...никога не вдигал меч срещу своите поданици...", заради което бил обичан не

като извор за българската история, с.349, светителството на Василий II не продължило дълго, тъй като около 1240 г. неговият приемник Йоаким II посрещнал св. Сава Сръбски в Търново. За тази грешка около смъртта на Сава вж. В. Златарски, История, III, с.408 и сл. Св. Сава починал в началото на 1235 г. по времето на патриарх Йоаким I.

¹²⁰

Свършено правилно Златарски, История, III, с.420, го сочи като съвременник на цар Коломан Асен и изказва предположението, че той влизал в състава на регентския съвет.

¹²¹

И.Снегаров, Неиздадени старобългарски жития, с.168.

¹²²

И.Дуйчев, Патриарх Йоаким I, с.7.

само от българите, но и от ромеите, и от другите народи..."¹²³. Това признание /като имаме пред вид, че е излязло от ръката на един византийски историк/ явно свидетелствува против твърденията на житието, което обвинява Иван Асен II в излишна жестокост. Затова борбата на патриарх Йоаким II против смъртното наказание трябва да отнесем към управлението на Коломан Асен /1241-1246/, когато развихрилите се партизански страсти лесно могли да доведат до масови и жестоки насилия. Да не забравяме и това, че при малолетния Коломан патриархът ще е разполагал с далеч повече възможности за защитаването на своите чисто християнски принципи.

5. Патриарх Игнатий - 1246-1277 г. Синодикът сочи патриарх Игнатий за непосредствен приемник на Йоаким.¹²⁴ По всичко личи, че върховенството му над българската църква продължило повече от 30 г.¹²⁵ Неговото име се среща в две преписки от 70-те години на XIII в.¹²⁶ В едната патриарх Игнатий е наречен "стълб на правоверието"¹²⁷ - един епитет, който според проф. Златарски¹²⁸ трябва да се свърже с решителната позиция, която българската църква заела

¹²³ ГИБИ, т.VIII, с.162.

¹²⁴ М.Попруженко, Синодик царя Борила, с.91.

¹²⁵ При това положение името на патриарха, което липсва в т.нар. Батошевски надпис от времето на цар Михаил Асен, ще трябва да се попълни не с името на Василий II, както твърди Хр.Христов, Археология, 1976, кн.4, с.67, а на Игнатий.

¹²⁶ Първата приписка е от 1272/73 г. и е публикувана за пръв път от В.Григорович, Очерк путешествия по Европейской Турции, Казан, 1848, с.183. Вж. също Сп. Палаузов, пос. съч., с.349. Втората приписка е от 1276/77 г. За нея вж. И.Срезневский, Древние славонские памятники юсого письма, СПб, 1868, с.223-224.

¹²⁷ Срв. И.Срезневский, пос. съч., с.223-224.

¹²⁸ В.Златарски, История, III, с.534 и сл.

против унията, сключена от византийския император Михаил VIII Палеолог през 1274 г. С тези известия приключва списъкът на българските патриарси от първата половина на XIII в.¹²⁹

129

Към този списък умишлено не прибавихме имената на патриарх Висарион и патриарх /епископ?/ Спиридон. За Висарион разполагаме с един оловен печат, върху който има следния надпис: "Висарион, по божия милост патриарх на българите". Според издателя на печата Т.Герасимов, Оловен печат на търновския патриарх Висарион, ИОМВТ, кн. II, 1964, с.45 и сл., патриаршествуването на Висарион трябва да се отнесе към времето на цар Иван Асен II. Обстоятелството, че неговото име не се споменава в Синодика, проф. Герасимов обясняваше с униатските тежнения на Висарион, които довели до заличаване името му от списъците на българската православна църква. Но той не успял да разреши следното противоречие: защо тогава Висарион /който Герасимов смята за непосредствен приемник на Василий I/ носи титлата патриарх, а не архиепископ. Наистина в Боянския поменик /срв. Ст. Станчев и М. Станчева, Боянският поменик, С., 1963, с.31/, там, където се четат имената на търновските патриарси, името на Висарион стои непосредствено след това на архиепископ Василий I. Но на сведенията от Боянския поменик трудно може да се разчита. Той е съставен в началото на XVII в., по-точно през 1612 г. Срв. Ст. Станчев и М. Станчева, пос. съч., с.9. Към това трябва да се прибавят и явните грешки в списъка на останалите патриарси. Така например след името на Василий и Висарион следва името на някой си патриарх Макарий, след това на Марко и т.н. - явно тези имена не отговарят на известните от други места списъци на българските патриарси. При това положение светителството на патриарх Висарион /в съществуването на който не бива да се съмняваме/ трябва да се постави някъде през втората половина на XIII в. Шо се отнася до патриарх Спиридон, то неговото име стана известно в последно време благодарение на едно откритие на гръцкия учен Л.Вранусис. Според предварителното му съобщение /за него вж. В.Гюзелев, Някои въпроси по средновековна българска история на XIV международен конгрес по византистика, Векове, кн. I,

* * *

В приписката на даскал Филип има още едно интересно съобщение. Като говори за пренасянето на светицата, той бележи, че мощите били донесени в "град Търново, който беше Трапезица на българската земя..." (*ТЪРНОВЪ ЕЖЕ Ё ТРАПЕЗЪ БЪЛГАРСКІЕ ЗЕМАН*). Тази добавка дава възможност да се направят някои уточнения по повод отдавна дискутирания въпрос за това, къде са били положени мощите на светицата след пренасянето им в Търново. По повод на последното Евтимий е отбелязал следното: "... Когато пък я донесоха, положиха я в царската църква, където лежи и до ден днешен..." От тези негови думи се правеше изводът, че мощите на св. Петка били положени в дворцовата църква на Царевец. До преди десетина години се приемаше /на основата на едно легендарно предание/, че джамията на Фаруз бей /северно от двореца/ стояла върху основата на църквата св. Параскева. Според В. Берон¹³⁰ църквата била построена от цар Иван Асен II някъде през 1231 или 1232 г. - едно твърдение, което е лишено от всякаква документална основа. Въ-

1971, с.81/ изворът разказва, че този патриарх бил подложен на гонение /вероятно убит/ от българския цар, тъй като не му разрешил да сключи трети брак. Както в случая с Висарион, името на този български патриарх също липсва в списъците на църквата. От направеното съобщение на гръцкия учен не става ясно по времето на кой български владетел станало гонението на първосвещеника. Според И. Дуйчев събитията трябва да се свържат с епохата на цар Иван Александър, а според В. Гюзелев с името на цар Иван Асен II /срв. В. Гюзелев, пос. съч., с.81/. Ако се приеме предположението на В. Гюзелев, излиза, че по времето на Иван Асен II начело на църквата стоял още един патриарх - Спиридон. Това от своя страна предполага ново разместване в списъка на българските патриарси от началото на XIII в. Впрочем за окончателното разрешение на този въпрос ще трябва да се изчака публикуването на службата от гръцкия учен.

¹³⁰ В. Берон, Археологически и исторически изследвания, Търново, 1886, с.73.

преки това неговото мнение се прие от К.Иречек¹³¹ и К. Шкорпил¹³².

Направените през 1966-1967 г. археологически разкопки на джамията по категоричен начин опровергаха тази легенда. Установи се, че под основите на джамията няма следи от стара църква.¹³³ С това се сложи край на произволните твърдения, че църквата св. Петка, пък и мястото, където стояли мощите на светицата, трябва да се търсят в близост до двореца. Десетина години преди тези разкрития при разчистването на дворцовия комплекс бяха открити основите на малка куполна църква. В преддверието ѝ бе намерен малък къс от мраморна плоча, върху която се чете думата *ΠΑΡΑΣΚΕΒΗ*, т.е. Параскева. Според откривателя ѝ тъкмо на това място се издигала църквата "Св. Петка", която била построена от цар Иван Асен II по случай пренасяне мощите на светицата.¹³⁴

Други изследователи се помъчиха да разрешат въпроса на основата на съществуващите изображения на Царевец, които се срещат в някои миниатюри¹³⁵ и стенописи.¹³⁶ Но

¹³¹ К.Иречек, История на българите, с.198.

¹³² К.Шкорпил, План на старата българска столица Велико Търново, ИБАД, т.1, 1910, с.139.

¹³³ С.Георгиева, Нови данни за църквата "Св. Петка" и джамията във Велико Търново, Археология, 1967, кн.2, с.31.

¹³⁴ Кр.Миятев, Една надгробна скулптура от двореца в Търново, ИАИ, т.ХІХ, 1955, с.339. Към същото мнение се присъединиха С.Георгиева, цит. съч., с.27, и Н.Ангелов, Царевград Търнов, т.1, С., 1971, с.169.

¹³⁵ Става дума за миниатюрата от Манасиевата хроника, където е изобразено погребението на сина на цар Иван Александър - Иван Асен. Н.Мавродинов, Старобългарско изкуство XI-XIII в., С., 1966, с.71, вижда в миниатюрата църквата "Св.Петка", представена от художника между втория и третия дворец на Царевец.

¹³⁶ Стенописът представя внасянето на мощите на св. Петка в Търново. Според Ст. Маслев, Едно неизвестно у нас из-

пред вид специфичния им характер те трудно могат да се възприемат като сериозно историческо градиво. И наистина, ако се вгледаме внимателно в стенописа от църквата при град Роман /Молдавия/, лесно ще се убедим, че никакви стари миниатюри или изображения не са залегнали в основата на онова произволно очертаване на Царевец, което дава румънският живописец.

Специално проучване на този въпрос посвети Я.Николова.¹³⁷ Като посочи правилно грешките, допуснати от предишните изследователи¹³⁸, тя отхвърли твърдението, че църквата "Св. Петка" трябва да се търси в двореца на българските царе. Въпреки това обаче тя не успя да преодолее схващането, че мощите на светицата се намирили в църквата "Св. Петка" на Царевец. Според нея тази църква трябва да се търси северно от дворцовия комплекс.¹³⁹

Прегледът на съществуващите мнения позволява да се отбележат няколко основни грешки, допуснати от предишните изследователи. На първо място, кой знае защо, те единодушно твърдят, че мощите на светицата били положени в църквата "Св.Петка", която цар Иван Асен II построил спе-

ображение на Царевец във Велико Търново от XIV в., Археология, IX, 1967, кн.2, с.11, една от църквите, която личи в стенописа, е "Св.Петка". Приблизително по същия начин тълкува изображението и Н.Мавродинов, пос. съч., с.72. Той твърди, че църквата "Св.Петка" била заобиколена от стена, над която се извисявала кула. И двамата поставят църквата извън двореца.

¹³⁷ Я.Николова, Църквата "Св. Параскева" във Велико Търново, ИОИМВТ, кн. IV, 1968, с.17 и сл.

¹³⁸ Според нея 1 /мраморният фрагмент от дворцовата църква не е нищо друго освен част от икона и 2/ от житието на Евтимий личи, че църквата, в която се намирили мощите, била често посещавана от богомолци. А това най-малкото може да се отнесе до скромния по размери дворец параклис.

¹³⁹ Я.Николова, пос. съч., с.23.

циално за тази цел.¹⁴⁰ В последно време се стигна даже дотам, че някои археолози датираха построяването на църквата между годините 1230 и 1235 на основата на намерения там археологически материал???.¹⁴¹ В същност всичките тези твърдения се основават на едно недоразумение или по-точно на погрешно тълкуване на историческите извори. Както отбелязахме и по-горе, по повод на тези събития Евтимий е записал следното: "...положиха я в царската църква, където лежи и до ден днешен", т.е. до края на XIV в., когато Евтимий пише своето съчинение, мощите се намирали /поне според уверенията му/ на същото място. Въз основа на неговите думи могат да се направят следните изводи.

1. В житието никъде не става дума за построяването на нова църква, наречена "Св. Петка", която била предназначена да побере мощите на светицата. Ако действително имаше подобно нещо, Евтимий непременно би го разказал в своето житие подобно на онзи момент в житието на Иван Рилски, където с подробности е описан следният случай. Мощите на този прочут български светец били посрещнати от цар Асен и всички придворни близо до Търново. Там те престояли цели 7 дни, докато бъде завършена църквата на Трапезица, която българският владетел започнал да строи веднага след като изпратил архиепископ Василий да донесе мощите на Иван Рилски.¹⁴²

2. В житието на св. Петка няма ни най-малък намек, че църквата, където били положени мощите на светицата, се намирала на Царевец, а още по-малко в двореца на българските царе. Терминът "царската църква", употребен от Евтимий, в никакъв случай не бива да се разбира в смисъл, че става дума за църква, която се намирала в двореца на българските царе. За това вж. подробно по-надолу.

¹⁴⁰ Сrv. П. Берон, пос. съч., с. 73, К. Иречек, пос. съч., с. 189. За разлика от тях В. Златарски, пос. съч., III, с. 346-347, предпазливо е отбелязал, че мощите "са стояли вероятно в църквата "Св. Петка", която се намирала на Царевец, но кога и от кого е построена, остава засега неизвестно".

¹⁴¹ Н. Ангелов, пос. съч., т. I, с. 169.

¹⁴² Сrv. Й. Иванов, Български старини, с. 382.

3. Никъде в документите тази църква не е назована с името св. Петка. Във връзка с това твърдение се налага да отбележим, че в своите жития Евтимий винаги конкретно назовава имената на различните църкви, в които били положени мощите на различните търновски светци. Както посочихме и по-горе, мощите на св. Иван Рилски се намирили на Трапезища в специално построена църква. Мощите на св. Филотея се намирили в църквата "Св. Богородица Темнишка"¹⁴³, която стояла в съседство с църквата "Св. 40 мъченици". Мощите на Иларион Мъгленски се пазели /поне във времето на Евтимий/ в църквата "Св. 40 мъченици".¹⁴⁴ Мощите на друг един търновски светец - Михаил Воин, били на съхранение в "голямата патриаршеска църква"¹⁴⁵, т.е. в църквата "Възнесение Господне", която се издигала на доминантата на Царевец.

Следователно нищо не дава основание на онези автори, които произволно твърдят, че мощите на св. Петка се намирили в едноименната църква при двореца на българските царе. Ако действително било така, следваше да се очаква /подобно на отбелязаните по-горе примери/ Евтимий конкретно да назове нейното име.

¹⁴³ Срв. Е. Kaluzniacki, Werke, с. 98; Й. Иванов, Български старини, с. 56.

¹⁴⁴ В своето житие Евтимий твърди, че след пренасянето им в Търново от цар Калоян мощите били положени в църквата "Св. 40 мъченици" /срв. Е. Kaluzniacki, Werke, с. 56; Й. Иванов, Български старини, с. 421/, но, както правилно отбелязва Златарски /пос. съч., т. III, с. 264, бел. 1/, тази църква не е съществувала по времето на цар Калоян. Вероятно по-късно /може би по времето на Иван Асен II/ мощите на Иларион Мъгленски били пренесени в "Св. 40 мъченици", където ги видял и Евтимий. Впрочем в грешката на Евтимий ни убеждават сведенията от проложните жития на светеца /които са по-ранни от Евтимиевото/, където името на църквата не се споменава. Срв. Й. Иванов, Български старини, с. 420, 424.

¹⁴⁵ Срв. Е. Kaluzniacki, Werke, с. 179; Й. Иванов, Български старини, с. 424.

Обикновено, когато се говори за църквата "Св. Петка" в Търново и се правят опити да се уточни нейното място, изследователите пропускат един много важен факт. Става дума за известната търновска църква "Св. Параскева /Петка/", която се намирала в Долната махала, под хълма Трапезица, на десния бряг на Янтра, току срещу църквата "Св.40 мъченици". По своите размери 15 на 5 тя не се различава съществено от останалите средновековни църкви на Търновград. Според В.Берон старинността на тази църква се потвърждава от наличието на два пласта стенописи. Първият от тях датира вероятно от XIII-XIV в. Впоследствие църквата и стенописите били възобновени по времето на търновския гръцки митрополит Гавраил в началото на XVII в. Според същия автор по характерните си особености стенописите на "Св. Петка" по всичко приличали на тези от църквата "Св.Георги", която, както личи от ктиторския ѝ надпис, била възобновена през 1612 г. от две цариградски гъркини - Параскева и Ирина.¹⁴⁶ Като сравнява живописата на "Св.Петка" и "Св.Георги", които се намират наблизко една до друга/, В.Берон стига до извода, че те са дело на един и същ майстор. Според същия автор подновяването на двете църкви от гръцкия митрополит трябва да се обясни с фанатична цел: да се поставят на мястото на българските гръцки надписи и по този начин да се заличи миналото на "Св.Петка", така тясно свързана с историята на българската държава.¹⁴⁷

Следователно в Търново през средновековието съществувала действително църква "Св.Петка", която за разлика от възприетото мнение се намирала не на Царевец, а под скло-

¹⁴⁶ В.Берон, пос. съч., с.95.

¹⁴⁷ Пак там, с.97. Тази църква била запазена чак до 1913 г., когато земетресението съборило покрива ѝ. В ОМ на В. Търново се пази една снимка, от която личи, че след земетръса стените на църквата стояли все още незасегнати. Впоследствие църквата била изцяло разрушена. През 1968 г. на това място са били проведени спешно спасителни разкопки под ръководството на М. Почев. Открита е била само част от абсидата и една от стените. Сега на мястото на църквата се издига жилищна постройка.

новете на отсрещния хълм Трапезица. Наистина може да се предположи /пред вид огромната популярност на светицата/, че през XIII-XIV в. в Търново е имало няколко църкви на името на св. Петка. Според нас обаче едновременното съществуване на две църкви на името на един и същ патрон не представлява нещо обичайно за средновековните български градове. Още повече, че в случая не става дума за някаква квартална църква. Както отбелязахме и по-горе, по своите размери църквата под Трапезица не се различава съществено от останалите църкви на столицата. Към подобно заключение ни навежда още един много важен факт. Става дума за завещанието на дубровнишкия търговец Maroe de Sisa от 1363 г. Като изрежда даренията си за църквите в Рим, Асизи, Испания и Ерусалим, накрая той споменава и църквата "Св. Петка" в Търново: *et un homo a sancta Venera in Tirnovo a remission dely pechadi mei*, т.е. подарява "един човек /роб?/ на църквата "Св.Петка" в Търново за опрощение на моите грехове"¹⁴⁸.

Характерът на това завещание позволява категорично да заключим, че в Търново /поне през XIV в./ нямало две църкви с името на св. Петка. В противен случай дарителят непременно би назвал конкретно за коя св. Петка става дума. От друга страна, завещанието направо изключва възможността църквата "Св.Петка" да се е намирала в двореца, т.е. да е била дворцова църква. Защото едва ли било възможно една царска /дворцова/ църква да приема дарения от страна на частни лица, и то със задължението да се молят за душата на покойника, както изрично сочи завещанието. Като имаме пред вид строго съсловния характер на феодалното общество, трудно можем да допуснем, че един такъв институт, какъвто бил дворцовата църква, ще приеме дарения от страна на един представител на третото съсловие - при това чужденец.

¹⁴⁸ За пръв път споменава за това завещание А.Войнович, България и Дубровник в миналото, ПСп, т. LXX, 1909, с. 148. Вж. също П.Петров, Търговски връзки между България и Дубровник през XIV в., ИБИД, т. XXV, 1967, с. 98 и пос. лит.

Край на недоразуменията, свързани с локализиране мястото на църквата, където стояли мощите на св. Петка, слага съобщението, което се съдържа в Летописния разказ от времето на Иван Асен II. Когато разказва за пренасянето на светицата, летописецът споменава, че това станало по времето на "владеещия цялата българска земя Иван Новия Асен, син на предишния Асен Стария... И нареди с голяма почит да пренесат тялото ѝ от Каликратия в неговия преславен град Търново... И така със слава и голяма почит, с радост и веселие я положи в СВОЯТА ЦЪРКВА..."¹⁴⁹ /разр. моя - Й.А./.

Категоричното известие на летописа не оставя никакви съмнения за името на църквата, където били положени мощите на светицата - църквата "Св.40 мъченици". Единствено с нейното име трябва да свържем израза "своята църква", който е фиксиран в документа.¹⁵⁰ Интересно е да се отбележи, че приблизително същият израз се среща и в житието на св. Сава, написано от сръбския летописец Дометиан. Когато разказва за смъртта на сръбския архиепископ в Търново, Диометиан бележи, че цар Иван Асен наредил да погребат покойника в *СВОЕМЪ РОУКОТВОРЕННОМЪ МОНАСТЫРН ВЪ ЦРЪКВН СВЕТЫХЪ Н ВЕЛИКЫХЪ .М. МОУЧЕННКЪ.*¹⁵¹

¹⁴⁹ Ст. Кожухаров, Неизвестен летописен разказ, с.129. За отбелязване е, че открителят на летописа не е обърнал внимание на това важно указание, въпреки че само 3 години преди това се занимава /макар и мимоходом/ с въпроса за църквата, където стояли мощите на св. Петка. Срв. Ст. Кожухаров, Неизвестно произведение, с.291.

¹⁵⁰ Сам Иван Асен II с гордост отбелязва построяването на този храм в своя надпис върху колоната при "Св.40 мъченици". А изразът "създадох из основи и с живопис украсих докрай пречистата тази църква" явно показва, че той я смятал за една от най-великолепните сгради, издигнати при неговото царуване.

¹⁵¹ Срв. Дометијан, Животи св. Симеона и св. Саве, Београд, 1866, с.333.

Впрочем полагаането на мощите в църквата "Св.40 мъченици" трябва да се смята за напълно естествено. Новата¹⁵² и великолепа църква на Иван Асен II все още нямала слава, която ѝ се полагала. През средните векове подобна слава до голяма степен била свързвана с "чудесата", които можели да ѝ донесат мощите на един или друг светец. Опитът със св. Сава не излязъл сполучлив. След дълги настоявания сръбският крал Владислав сполучил да отнесе тялото на сръбският светец в родината му. Наистина /както твърди Дометиан/ и след това около гроба на св. Сава в църквата ставали "чудеса".¹⁵³ Но тъй като тялото на светеца не се намирало в храма, редно било мястото му да се заеме от мощите на друг светец.¹⁵⁴ През 1238 г. в "Св.40 мъченици" тържествено били внесени мощите на св. Петка, която скоро станала най-популярната търновска светица.

Къде се намирали мощите на св. Петка през втората половина на XIV в., когато Евтимий написал своето житие - дали продължавали да стоят в църквата "Св.40 мъченици", или пък били пренесени в някоя друга търновска църква: т.е. дали "царската църква", за която говори Евтимий, трябва да се идентифицира със "Св.40 мъченици", или наистина трябва

¹⁵² Църквата била завършена някъде през 1229 г. За това известява надписът на Иван Асен II, който съобщава, че в 12-ата година на неговото управление /т.е. през 1230 г./, когато се зографисвал храмът, той излязъл на война и спечелил прочутата си битка при Клокотница - 9 март 1230 г.

¹⁵³ Такова "чудо" станало с куция монах Неофит, който заспал пиян върху гроба на светеца и сутринта се събудил "излекуван". Чудото събрало в църквата много народ. Дошъл патриарх Йоаким I и произнесъл слово, в което отдал прослава на светеца. Поради големия наплив от хора се наложило да поставят около мястото на гроба специална ограда. Сравни Дометијан, Животи св. Симеона и св. Саве, с.338.

¹⁵⁴ Кога точно мощите на Иларион Мъгленски били пренесени в църквата "Св.40 мъченици", не е известно. Предполагането, че това станало по времето на Иван Асен II, с нищо не може да се докаже. Знае се само, че когато Евтимий писал своето житие, мощите стояли вече в църквата.

да се търси /както настояват някои учени/ в двореца на българските царе. Като имаме пред вид съобщението на Летописния разказ, с положителност можем да твърдим, че под "царската църква" на Евтимий трябва да разбираме единствено църквата "Св.40 мъченици".¹⁵⁵ Още повече, че сам Евтимий изрично упоменава, че още с пристигането си мощите на св. Петка били положени от Иван Асен II в царската църква, т.е. никъде не става дума за пренасянето им в друга църква през следващите десетилетия.

Известно е, че през XIV в. тази църква била на особена почит в столичния град, а нейният игумен заемал първенствувашо място сред останалите духовни йерарси. За това можем да съдим от протоколите на църковния събор от 1360 г., свикан от цар Иван Александър. След като се изреждат поименно участващите в събора български митрополити, веднага след тях стои името на Йоаникий "архимандрита на великата лавра "Св.40 мъченици"¹⁵⁶ - едно категорично указание за особеното място на "царския манастир" сред останалите църковни институти в Търново. Този факт позволява с положителност да се твърди, че църквата "Св.40 мъченици" била наричана още "царска" църква /а манастирът около нея "царски"/ и по своето значение превъзхождала останалите църкви и манастири в столичния град. Следователно мощите на св. Петка още след пренасянето им в Търново били положени в църквата "Св.40 мъченици" и останали там чак до самото падане на Търново под турска власт, когато били изнесени от църквата.^{156а}

¹⁵⁵ Интересно е да се добави, че тъкмо като "царски манастир" споменава "Св.40 мъченици" и Паисий Хилендарски. Срв. История славеноболгарская, 1972 г. под редакцията на П.Динеков, с.114.

¹⁵⁶ В.Киселков, Житието на Теодосий Търновски като исторически извор, с.20.

^{156а} За това срв. Й.Иванов, Български старини, с.434.

Пред Челеби, сина на Баязид, били донесени мощите на светицата, лишени от скъпоценните дрехи и обвити с бедни и жалки дрехи.

Ж Ж Ж

Защо тогава в съобщението на даскал Филип е отбелязано, че мощите на св. Петка били пренесени в Търново, който бил "Трапезонът на българската земя". Означението "Трапезон" би могло да породи мисълта, че в приписката се съдържа някакво мътно известие за това, че мощите на светицата се съхранявали в някоя от църквите на Трапезица. Това наименование на хълма /или града/ Трапезица не се среща през средновековието.¹⁵⁷ Терминът "Трапезон" е засвидетелствуван в историческите извори едва през XVII в. За пръв път той се среща в една приписка на поп Манасий от Зографския манастир през 1644 г. В тази приписка е отбелязано родното му село Дряново, което се намирало при Търново, наричан Трапезон.¹⁵⁸ Същият термин се среща и в началото на XIX в. когато двама светогорски монаси написали служба в чест на *НОВОМУ СТОМУ ВЕЛКОМЧЕННКУ /wánnу ТРАПЕЗОНЕКОМУ*¹⁵⁹. Че и в този случай става дума за Търново, личи от записаното по-надолу обяснение - службата била написана в чест на *СТОПОМ АМУХТАГ ВЕЛКОМЧЕНКА /wáнна ТЕРНОВСКАГО*¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Името на Трапезица е записано в средновековните извори в следните варианти: *СЛАВНѢМЪ ГРАДЪ ТРАПЕЗНЦН*, срв. Й. Иванов, Български старини, с.383 /житието на Иван Рилски, написано от Евтимий/; *ВЪ ГРАДЪ ТРАПЗНЦУ* /служба на Иван Рилски/, срв. Й. Иванов, пос. съч., с.359; *ВЪ СЪЗДАНЪНѢМЪ ЕГО МОЛЪСТЫРН ВЪ ТРАПЕЗНЦН* /приложно житие на Иван Рилски/, срв. Й. Иванов, пос. съч., с.365; *ВЪ ТРАПЕЗНЦН ВЪ ГРАДЪ ТРЪНОВЪ* /житие на Гаврил Лесновски/, срв. Й. Иванов, пос. съч., с.395; *ТРАПЕЗЕЦЪ* /житие на Гаврил Лесновски/, срв. Й. Иванов, пос. съч., с.400; *СЛАВНЕМЪ ГРАДЪ ТРАПЕЗНЦН* /житие и похвално слово на Иван Рилски от Д.Кантакузин/, срв. В.Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката на Рилския манастир, С., 1902, с.107.

¹⁵⁸ Й. Иванов, Български старини, с.251.

¹⁵⁹ Срв. Б.Цонев, Опис на ръкописите и старопечатните книги в Народната библиотека в София, С., 1910, с.379.

¹⁶⁰ Пак там.

За последен път това наименование се среща в една приписка от 1844 г. от село Пчелище, Търновско: "Хариза я тази книжка Хаджи Герги Кисима от Трапезонт град в село Куваннак... Помени господи Герге Кисима..."¹⁶¹

Според Ю.Трифонов названието Трапезон за името на Търново възникнало под влияние на житийната литература сред "нашите прости, но ламтещи за книжна ученост монаси"¹⁶². Новото име за старата ни столица, продължава понататък същият учен, било дадено "поради звуковата близост между имената Трапезица и град Трапезунд в Мала Азия, чието име те са срещнали в някои жития"¹⁶³. Струва ни се, че това обяснение трудно може да се приеме. Изглежда невероятно българските книжовници през XVIII в. /пък и по-късно/ произволно да заменят името на Търново с Трапезон /т.е. Трапезица/ само поради някаква "звукова близост" с името на далечния и малко познат малоазийски град. Едва ли иметс на Трапезунд било толкова популярно у нас, както се стреми да ни убеди Ю.Трифонов. Далеч по-правдоподобно ще бъде да свържем появяващото се тук-там е име Трапезон с някакъв конкретен исторически спомен. Известно е, че след превземането на Търново крепостта Царевец била заселена с турци, а българското население прогонено. Славата на този хълм, върху който някога величествено се издигали дворците на българските царе, помръкнала. За сметка на Царевец отсрещният хълм Трапезица запазил до голяма степен своето значение. Макар че и тук пожарищата опустошили част от неговите сгради, една част от църквите останали незасегнати. За това можем да съдим от факта, че даже и през средата на XV в. мощите на Иван Рилски се намирили в едноименната църква на Трапезица.¹⁶⁴ Тъкмо това

¹⁶¹ Срв. Д.Овчаров, Неизвестни приписки върху възрожденски книги от В.Търновски окръг, ИОМВТ, кн.111, 1966, с.69.

¹⁶² Ю.Трифонов, Велика Търновия, Велика Сардикия и Велика Европа, ИИД, кн.V, 1922, с.111.

¹⁶³ Пак там, с.112.

¹⁶⁴ Срв. E. Kaluzniački, Werke..., S.419.

незагаснало културно и духовно огнище дало основание на някои български книжовници да поставят името на Трапезица редом с това на Търново и даже в някои случаи да предпочетат първото.¹⁶⁵ За тях двете имена се покривали и даже в някои случаи името Трапезица било предпочитано, за да подскаже съществуването на някакъв духовен живот в тази част на старата българска столица.

Шо се отнася до бележката на даскал Филип, неговият случай едва ли се различава съществено от останалите. Можем да предположим, че в своята бележка той имал пред вид съседството на църквата "Св.Петка" с Трапезица и оттам намерил за нужно да посочи името на хълма редом с Търново.¹⁶⁶ Това предположение обаче трудно може да се поддържа. Едва ли даскал Филип /той е от село Хаджар, Карловско/ е посещавал Търново и още повече едва ли е познавал добре реликвите на столичния град. При това положение най-вероятно е да се приеме, че подобно на съществуващата книжовна традиция даскал Филип употребил термина Трапезон редом с името на Търново, за да свърже старата столица с една от нейните забележителности - средновековния ѝ Кремъл.

¹⁶⁵ За това впрочем свидетелствува една приписка от с.Пчелище, в която нейният автор разсъждава по повод името на Търново и го свързва с многобройните църкви на Трапезица: "Град Търново в ветите времена се наричал Трапезон град. Когато дохождали франките да превзели Тарново преди балгарете, тогава нарекли по името си Франк баир, което се казва по турски Френги исар. И тогава са белязали на Трапезица църквите и са зели писма и като се въздоби България, додоха французи със писма, изнамериха църквите на Трапезица. Писано от Ст. Попов". Срв. Д.Овчаров, пос. съч., с. 69-70. В края на приписката явно става дума за археологическите разкопки, които французинът Ж.Сьор предприел на Трапезица през 1900 г.

¹⁶⁶ Че с името на Търново-Трапезон не може да се свърже никакво конкретно указание за Трапезица, личи най-вече от приписката на поп Манаси от Дряново, който пише, че бил от град Търново,, наричан Трапезон.

ж ж ж

В заключение ще си позволим да сумираме направените по-горе изводи и обобщения.

1. Мощите на св. Петка били пренесени в Търново през пролетта на 1238 г.

2. В посрещането на светицата взели участие: цар Иван Асен II, царицата майка Елена, съпругата на българския владетел Ана маджарка и патриарх Василий II. В съответствие с това могат да се направят следните заключения:

а/ При посрещането на мощите царица Елена не е била на повече от 60 години. Даже може да се предположи /пред вид ранната смърт на Иван Асен II/, че тя преживяла своя син.

б/ Смъртта на царица Ана маджарка трябва да се отнесе не към края на 1237 г., а към началото на следващата 1238 г. При това положение събитията, свързани с българо-латинските отношения, трябва да се разположат в следния ред. Пролетта на 1237 г. Иван Асен II скъсва връзките си с никейците, прави предложение до папа Григорий IX за уреждане отношенията с Латинската империя. В България пристига папски пратеник. През лятото /или пролетта/ на същата година става преселването на куманите в България. С големи усилия българският владетел успял да ги насочи към латинските владения в Тракия, които куманите разорили. Разтревожен от това, папа Григорий IX обявява кръстоносен поход срещу България. Малко по-рано българи и латинци влизат в съюз и уговарят /за пролетта на следващата година/ съвместен поход срещу Никейската империя. Военните действия започнали в началото на 1238 г. с обсадата на крепостта Чорлу. Тогавя пристигнала вестта за смъртта на царица Ана и патриарх Василий II. Иван Асен II вдига обсадата, скъсва съюза с латинците и отново търси приятелството на Йоан Дука Ватаци.

3. Въз основа на направените уточнения предлагаме следния списък на българските архиереи от първата половина на XIII в.

а/ Архиепископ Василий I. Стоял начело на църквата до 1231 или 1232 г. Времето на неговата смърт не може да се уточни поради липса на данни.

б/ Патриарх Йоаким I. До 1235 г. той възглавява тър-

новската църква с архиепископски сан. На събора в Лампсак е обявен за първи търновски патриарх. Умира някъде през 1237 г.

в/ Патриарх Василий II /1237 - пролетта на 1238 г./.

Той посрещнал мощите на св. Петка в Търново.

г/ Патриарх Йоаким II /1238-1246/. С неговото име трябва да се свърже житието на патриарх Йоаким, което погрешно се приписва на неговия по-ранен съименник. Неговата личност има за предмет на своето повествование и Летописният разказ.

д/ Патриарх Игнатий /1246-1277??/.

4. Царската църква, за която разказва Евтимий в своето житие, трябва да се идентифицира със "Св.40 мъченици". Легендата за съществуването на дворцовата църква "Св.Петка" трябва да се отхвърли.

5. Приписката на даскал Филип е още едно свидетелство за широкия култ на св. Петка сред българското население и през XVII в. В хронологическото си указание даскал Филип бърка с една година. Означението Трапезон за името на Търново трябва да се свърже не с някакви груби грешки от страна на нашите дамаскинари, а със стремежа им да свържат Търново с хълма Трапезица, който и след унищожаването на българското царство представлявал все още значително духовно средище.

НЕКОТОРЫЕ ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ЗАМЕТКИ В СВЯЗИ
С ЦАРСТВОВАНИЕМ ИВАНА АСЕНА II

Й. Андреев

/резюме/

В данном исследовании рассматриваются вопросы, связанные с внутреннеполитическим и международным положением болгарского государства в конце управления царя Ивана Асена II /1218-1241/. На основании существующих сведений автор делает попытку уточнить место некоторых событий, связанных с жизнью царицы Елены /матери царя Ивана Асена II/, жены Ивана Асена - царицы Анны Марии, митрополита Марко и архиепископа Василия. Рассмотрены события, связанные с перенесением мощей св. Петка в Тырнове. До сих пор наша историческая наука принимала, что перенесение мощей было в 1231 г. На основании некоторых новых документов автор указывает 1238 г. как более точное время этого события.

Предлагается и новый хронологический список болгарских патриархов первой половины XIII в. Годы их святительства определены следующим образом: 1/ архиепископ Василий - он во главе тырновской патриархии с 1231 г. 2/ Йоаким I. С титулом архиепископ он стоит во главе церкви с 1233 - 1235 г. В той же самой 1235 г. он был провозглашен патриархом. Умирает в 1237 г. 3/ патриарх Василий II - 1237 - 1238 г. В его время были перенесены в Тырнов мощи св. Петка. Умирает вместе с царицей Анной Марией весной 1238 г. 4/ Патриарх Йоаким II /1238-1246/. С его именем надо связать житие патриарха Йоакима, которое ошибочно приписывается его тезке патриарху Йоакиму I.

В конце автор уточняет и название церкви, в которой были оставлены мощи св. Петка. Он противопоставляется существующему мнению, что они были положены в дворцовой церкви "Св.Петка", которая находится на холме Царевце. Опираясь на некоторые новые сведения, автор утверждает, что мощи сохранились в церкви "Св.40 мучеников", которая была самым представительным церковным зданием в столице.

NOTES CHRONOLOGIQUES CONCERNANT
LE REGNE D'IVAN-ASSEN II

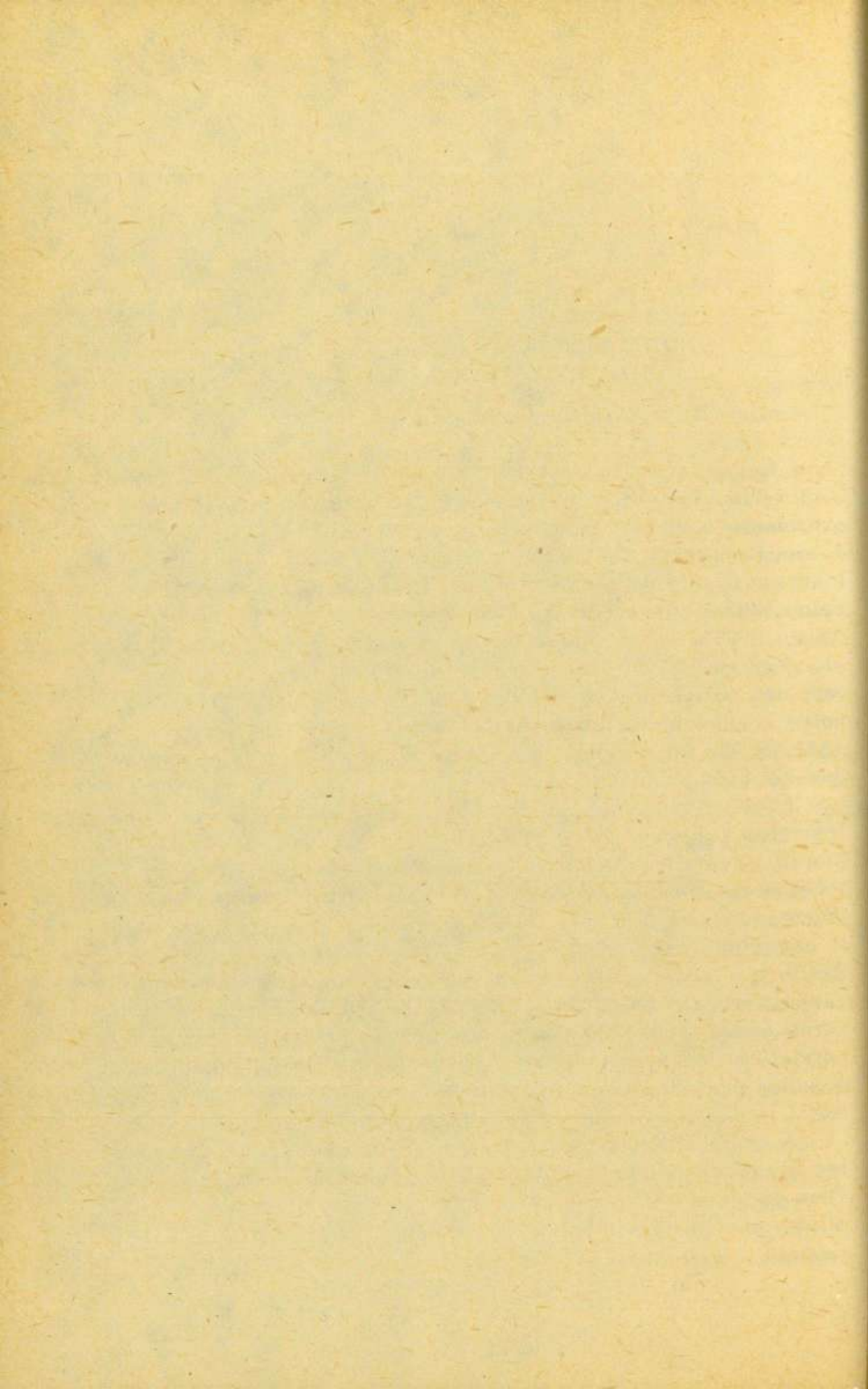
Yordan Andréev

/résumé/

L'étude traite des problèmes de la politique intérieure et extérieure de l'Etat bulgare vers la fin du règne d'Ivan-Asse II /1218 - 1241/. A la base des données existantes l'auteur essaie de situer certains événements de la vie de la reine Hélène /mère du roi Ivan-Asse II/, de l'épouse d'Ivan-Asse II - la reine Anne-Marie, du prélat Marko et de l'archevêque Basile. On traite encore des événements liés au transfert des restes de Sainte Petka à Tarnovo. Jusqu'à présent notre science historique affirmait que ce transfert a eu lieu en 1231. Se basant sur des documents nouveaux, l'auteur indique que cet événement se passe en 1238.

L'auteur propose une nouvelle liste chronologique des patriarches bulgares de la II^e moitié du treizième siècle. Il établit la datation suivante: 1. L'archevêque Basile dirige l'église de Tarnovo jusqu'en 1231; 2. Joachim comme archevêque se trouve à la tête de l'église de 1233 à 1235. En 1235 il est promu patriarche. Il est mort en 1237; 3. Le patriarche Basile II - 1237 - 1238. En cette année sont transférés à Tarnovo les restes de Sainte Petka. Le patriarche Basile et la reine Anne-Marie sont morts en 1238 au printemps. 4. Le patriarche Joachim II /1238 - 1246/. C'est de lui qu'il est question dans "La vie du patriarche Joachim" que l'on attribue à tort à son omonyme le patriarche Joachim I.

A la fin l'auteur précise dans quelle église sont déposés les restes de Sainte Petka. Il affirme qu'il s'agit de l'église "Les 40 martyres" qui était la plus représentative dans la capitale, et non dans l'église de la cour "Sainte Petka" qui se trouvait à Tsarévets.



ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XV, кн. 3 Исторически факултет 1977- 1978

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "CYRILLE ET METHODE"
DE VEJIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 3 Faculté d'histoire 1977 - 1978

ЯНКА НИКОЛОВА

КЪМ ВЪПРОСА ЗА УСТРОЙСТВОТО
НА СРЕДНОВЕКОВНИЯ ТЪРНОВГРАД

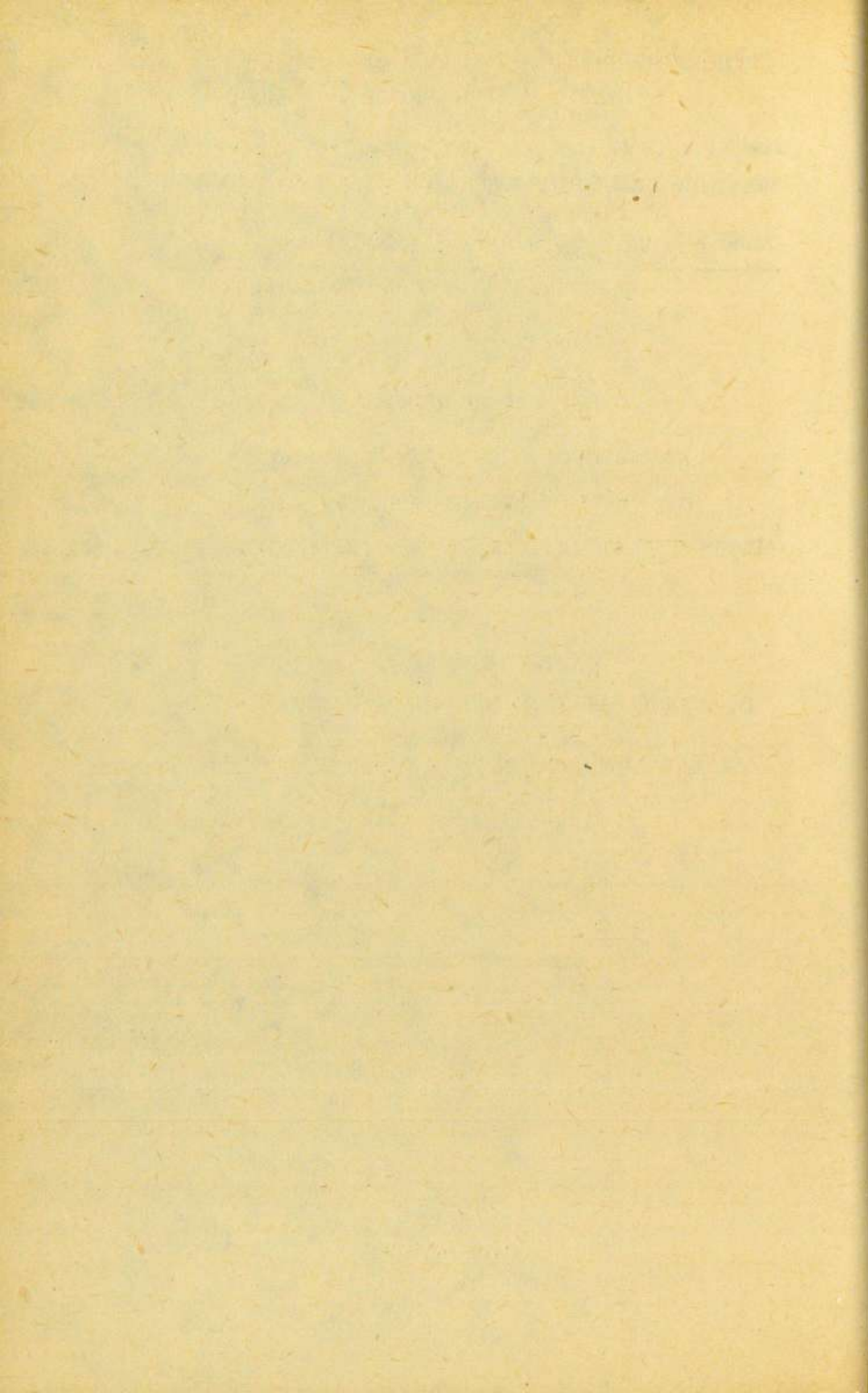
/предимно по данни от досегашните археологически
разкопки/

YANKA NICOLOVA

DE L'ORGANISATION URBAINE DU TARNOVGRAD
MEDIÉVAL

/d'après les données des fouilles archéologiques/

София, 1979



В архитектурно-урбанизираната среда протичат основните жизнени функции на всеки народ и на отделния човек. В нея намират отражение характерът на производството, обществените отношения, начинът на живот, ръстът на материалната и духовната култура.

Устройството на градовете по нашите земи и изграждането на архитектурно-художествения им образ е дело с многовековна история. В продължение на 1300 години талантиви наши строители са създали забележителни градски комплекси, ансамбли, светски и култови сгради, които са заели достойно място в съкровищницата на българската култура.

През последните години въпросът за устройството на българските средновековни градове предизвиква все по-голям интерес. Това се дължи на многобройните археологически паметници, открити при разкопките, които се провеждат у нас в големи мащаби. Особено плодотворни бяха изследванията на материалната и духовната култура в старопрестолния Търновград от епохата XII-XIV в. Тук проучванията на нашите археолози, историци и архитекти се насочиха към изясняване хронологията на културните напластявания, историята на града през различните исторически епохи, социално-икономическия му характер, градоустройствените и архитектурно-художествените му проблеми, особеностите на неговата светска и църковна архитектура, бит, естетическите възгледи на тогавашните градостроители и пр.

Въпросът за устройството на престолния Търновград досега не е бил предмет на едно цялостно изследване. Отчасти той е засегнат в трудовете на някои наши археолози, историци и архитекти, и то предимно въз основа на писмени извори и изображения или на данни от началния етап на неговите археологически проучвания.¹ Този въпрос не е раз-

¹ К. Шкорпил, План на старата българска столица Велико Търново, ИБАД, I, 1910, б. 120 -154; Н. Ангелов, Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и

глеждан в своята цялост и по отношение на другите български средновековни градове.

Задачата ни е да поставим и изясним някои въпроси от устройството на престолния Търновград в светлината на данните от досегашните археологически разкопки, извършени предимно на хълма Царевец, в Асенова махала и в западния склон на хълма Момина крепост. Не смятаме, че изчерпваме цялостно поставения въпрос, тъй като разкопките във Велико Търново не са извършени и предстоят проучвания и в други части на стария град. Все пак разкрити са значителен брой паметници, които на този етап дават възможност да се изяснят някои от основните въпроси, отнасящи се до развитието на града, неговото разположение, индивидуален образ, устрой-

досегашните археологически разкопки, ИОМВТ, кн. II, В., 1964, с. 1-16; Д. Ангелов, Към въпроса за средновековния български град, Археология, II, 1960, кн. 3, с. 9 - 12; Н. Ангелов, Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново, ИОМВТ, кн. IV, В., 1968, с. 1-16; К. Миятев, Царевград Търнов, Археология, VI, 1964, кн. 3, с. 7-17; С. Георгиева, Градовете по време на Втората българска държава, Първи конгрес на Българското историческо дружество, т. I, С., 1972, с. 421-426, С. Лишев, Българският средновековен град, С., 1970, с. 21 и сл.; Л. Тонев, За някои неизвестни въпроси от нашето градоустройствено наследство, Известия на Института по градоустройство и архитектура, кн. X и XI, С., 1957, с. 274; Й. Чангова, Към въпроса за устройството на средновековния български град /IX-XIV в./, Архитектурата на Първата и Втората българска държава, С., 1975, с. 98; Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство XI - XIII в., С., 1966, с. 76; Я. Николова, Нови данни за плана на средновековния град Велико Търново, Археология, VI, 1964, кн. 1, с. 10-15; П. Коледаров, Към въпроса за развитието на селищната мрежа и нейните елементи в средищната и източната част на Балканите от VII до XVIII в., Известия на Института за история, т. XVIII, С., 1967, с. 89-146; С. Георгиева, Материалната култура на Втората българска държава /разкопки 1964-1974/, Археология, XVI, 1974, кн. 3, с. 61-72.

ство на отделните му зони и връзката между тях, художествено-строителните похвати и пр.

У нас в средновековния си вид не е запазен нито един град, а всички са в руини. Досега също така по археологически път нямаме цялостно проучен български средновековен град. В по-големи размери археологически разкопки са проведени освен в Търново още в Червен, Ловеч, Перник, Видин, Никопол, Шумен, Калиакра, Асенова крепост и др., за които вече разполагаме с известни данни, отнасящи се до материалната им култура.

Археологическите данни показват, че през Първата българска държава занаятите били съсредоточени преди всичко в столиците Плиска и Преслав. Многобройните находки, открити при разкопките на българските средновековни градове от Втората българска държава, свидетелствуват за настъпилото много по-голямо развитие на градския занаят, което обхванало освен столицата вече и значително по-голям брой градове. Те показват, че градът през XIII-XIV в. се е създал в резултат на закономерното развитие на производителните сили и свързаното с тях обществено разделение на труда. В сравнение с Първата българска държава самите занаяти през XIII-XIV в. са вече и на по-високо равнище по отношение на технологията и организацията на труда. Наред със занаятите била развита и търговията. По археологически път се изяснява, че с утвърждаването на стоково-паричното стопанство у нас през XIII-XIV в. градът става център на занаяти и търговия, на стоково производство и размяна. Такъв е стопанският облик на българския средновековен град, който е негова основна специфика и по което той се отличава от селото.

През Втората българската държава наред с престолния Търновград концентрирано занаятчийско производство и търговски обмен се разгръщат и в много други градове. Те израстват като значителни икономически и културни средища. През тази епоха разликата между столицата и останалите градски центрове не е била така голяма, както между столицата и другите селища през Първата българска държава.

Престолният Търновград освен военно-стратегически,

политически, административен и културен център е бил и най-важният център на стопанския живот в страната, в който били съсредоточени различни видове занаяти, вътрешната търговия и търговията с чуждестранните търговци главно от Дубровнишката република, Венеция, Генуа и Византия.

През Втората българска държава у нас е имало три вида селища: градове, военни крепости и села.

По археологически път се установява, че през XIII-XIV в. една част от градовете са продължили своето съществуване още от античността и са преминали в средновековието, запазвайки градския си характер. Те са били само отчасти преустроени, съобразно изискванията на епохата. Тяхното развитие през Втората българска държава е било подчинено на новите общественно-икономически условия. Към тези градове се отнасят София, Пловдив, Стара Загора, Варна, Несебър, Силистра, Видин и др. Повечето от тях запазват старите си имена, например Средец от Сердика, Пловдив от Пулпудева, Боруи от Берое, Несебър от Месемврия, Дръстър от Дорусторум, Бъдин от Бонония и др.

Характерна особеност на преустроените стари градове е тяхното местоположение. Обикновено те са разположени на равни места, близо до големи водни или сухоземни пътища. Животът в тези градове е продължил почти непрекъснато от тяхното основаване до днес, като разположението им през различните епохи почти съвпада по място. Техният облик от времето на Втората българска държава трудно може да се установи по археологически път, защото са живи градове и останките от средновековните сгради лежат дълбоко под съвременните градове, които са ги наследили.

През XII-XIV в. се създават и много нови градове, които в миналото са съществували като по-малки селища или крепости. Към тях се отнасят Търново, Черве, Ловеч, Цепина, Провадия и др. У нас почти няма градове, които са израснали през средновековието на пусти места.

Това разделение на градовете на преустроени и нови се отнася най-вече до военно-отбранителната и архитектурно-градоустройствената им страна. По отношение на техния стопански облик, на ръстта на производителните сили такава разлика между тях няма.

След падането на България под османско робство при го-

вечето нови градове съвременните селища са се изместили в съседство със средновековния град, докато при старите преустроени градове местоположението се запазва.

На територията на средновековния Търновград е имало живот още през каменно-медната епоха. В края на бронзовата и началото на желязната епоха върху хълмовете Царевец и Трапезица и в тяхното подножие по двата бряга на река Янтра се създава едно значително по своите размери тракийско селище, което е просъществувало около 13 века. Неговият разцвет се отнася към VI-II в. пр.н.е. Откритите археологически находки свидетелствуват за неговото значение като важен икономически център в тази част на нашите земи през втората половина на първото хилядолетие пр.н.е. По всяка вероятност през първите векове на римското владичество на Балканския полуостров² това селище е западнало и животът в него е бил прекъснат.

На различни места по хълма Царевец се откриват останки от сгради, монети и късове от глинени съдове, които датират от втората половина на IV в. Въз основа на писмени сведения Н. Ангелов ги свързва със заселилите се по това време в този край готи-ариани.³

През последните години на V и началото на VI в. върху трите хълма Царевец, Трапезица и Момина крепост е изградена ранновизантийска крепост, която е била една от опорните точки на Източната римска империя в северната половина на Балканския полуостров. Тя е част от отбранителния пояс, изграден по предпланините на Стара планина и е била една от главните крепости в провинция Долна Мизия. Преди това тези функции се осъществявали от Никополис ад Иструм, който вече бил в упадък и не е могъл да отблъсква зачестилите удари на нашествениците, които непрекъснато нахлували от север.

Досега в ранновизантийския културен пласт на Царевец са открити основите на пет църковни сгради и на значителен брой жилища, едно водохранилище и др., които сви-

² Н. Ангелов, Културни пластове преди изграждането на двореца, Царевград Търнов, т. I, С., 1973, с. 269.

³ Пак там, с. 333.

детелствуват за гъстотата на застрояването през тази епоха. Почти в центъра на крепостта, под царския дворец, са запазени основите на голям архитектурен комплекс, сградите на който са обединени около една голяма трикорабна базилика, с която те са свързани функционално. Тя определя и религиозния характер на комплекса. Приема се, че в първата четвърт на VI в. епископският център от Никополис ад Иструм е бил преместен в крепостта на Царевец.⁴ Основи на базилика от ранновизантийската епоха са запазени и под патриаршеската църква. Върху голяма гражданска сграда от тази епоха, с добре запазено водохранилище под подовото и ниво, е било изградено болярското жилище, което се намира северно от двореца. Околовръстната средновековна българска крепостна стена на Царевец също е легнала по цялото си протежение върху ранновизантийската стена и др.⁵ Разкритите паметници от V-VI в. и върху хълмовете Трапезица и Момина крепост, като крепостни стени, порти, кули, църкви, жилища, водохранилища и др., показват, че на територията на Търновград е било изградено голямо укрепено селище. Към тази епоха някои отнасят и произхода на името на хълма Трапезица, като го свързват с византийския термин "трапезит" като обозначение на военни охранители на проходи.⁶ Това тълкуване на името е твърде правдоподобно, като се има пред вид, че през Търново са преминавали главни съобщителни линии, които имали не само икономическо и комуникативно, а и голямо военно значение.

⁴ Пак там, с. 332.

⁵ Н. Ангелов, Крепостни стени и порти на хълма Царевец в гр. В. Търново, ИОМВТ, кн. III, В., 1966, с. 9 и сл.

⁶ Ив. Дуйчев, Търново като политически и духовен център през късното средновековие, Българско средновековие, С., 1972, с. 414-415.

⁷ Д. Ангелов, Съобщително-операционни линии и осведомителна служба във войните и външнополитическите отношения между България и Византия през XII-XIV в., ИБИД, 1948, кн. XXII-XXIV, с. 224-234.

Ранновизантийското укрепено селище на територията на средновековния Търновград е просъществувало около един век и половина. Археологическите находки ограничават съществуването му от времето на император Анастасий I /491 - 518/ до император Ираклий /610-647/. Селището е било разрушено от стихийни пожари.

Над ранновизантийския културен пласт се откриват старобългарски материали от VIII-X в. Останките от жилища и находките в тях показват, че на територията на града е имало селище и по време на Първата българска държава.

Кога точно Търново става град, засега е трудно да се определи, но обстоятелството, че византийският историк Никита Хониат в своята история е отбелязал, че въстанието през 1185 г. е било обявено в "най-недостъпния, както и най-красивия от всички градове по Хем, обиколен със здрави стени, разделени от река и построен на върха на планината"⁸, показва, че през последната четвърт на XII в. Търново вече е бил оформен като град, който е станал обединителен център на въстаналия народ против византийците. През това време градът вече е бил разположен не само на хълмовете Царевец и Трапезица, но и в подножието между тях, по двата бряга на река Янтра, за което свидетелствуват откритите жилища *под църквата "Св. Димитър Солунски" и многото керамика от XI-XII в., която се намира в тези райони на града.

Откритите многобройни монети от византийските императори от династията на Комнините на Царевец,⁹ Трапезица¹⁰ и в Асенова махала¹¹ показват, че през XII в. градът вече е бил и значителен стопански център.

Така че Търново е създаден като град през XII век. Той е бил избран за столица на Втората българска държава зара-

⁸ В. Н. Златарски, История на българската държава през средните векове, т. II, С., 1972, с. 440.

⁹ Т. Герасимов, Монетите от двореца на Царевец, Царевград Търнов, т. I, С., 1973, с. 204 - 206.

¹⁰ Н. Ангелов, Средновековни монети от Трапезица в Търново, ИОМВТ, кн. II, В., 1964, с. 100-101.

¹¹ Непубликувани материали от разкопките в Асенова махала.

ди своето благоприятно местоположение и произтичащите от това стратегически изгоди. През XIII-XIV в. той е най-големият в страната феодален град, в който се наложили новите политически, обществено-икономически и културни форми.

Тъй като отбранителните възможности на страната в условията на развития феодализъм са по-ограничени, се наложило фортификационните принципи, а оттам и местоположението на градовете. Те се разполагат върху високи, стръмни, естествено защитени скалисти хълмове. Тези тережни особености са характерни не само за новите български средновековни градове, но и за феодалните градове в Централна и Западна Европа, като Прага, Краков, Мон Сен Мишел и др. При някои от тях освен високи хълмове са били използвани също така и острови в реките, недостъпни лагуни¹² в сред блатисти места, полуострови и др.

Известни данни за разположението и устройството на Търново през Втората българска държава се съдържат в някои домашни и чужди извори, а така също и в изображения от това време.

Опит за обобщаване на сведенията от писмените извори, отнасящи се до топографията на средновековния Търновград, е направил Н. Ангелов.¹³ Тук ние ще посочим само онези от тях, които се отнасят до местоположението, устройството и архитектурата на града.

Местоположението на Търново е описано освен в споменатата вече история на Никита Хониат също и в разказа на византийския писател Георги Акрополит, който познавал добре града и неговите укрепления, тъй като през зимата на 1260 г. прекарал тук няколко дена като пратеник на византийския император Михаил VIII Палеолог.¹⁴

¹² П. Ташев, История на градоустройството, С., 1973, с. 45.

¹³ Н. Ангелов, Средновековният град Търново според изворите от XII-XIV в. и досегашните археологически разкопки, с. 1-16.

¹⁴ С. Acropolitae, Historia, ed. Heisenberg, 1903, p. 175.

За разположението на Търново върху крепостите Царевец и Трапезица се споменава в житието на Иван Рилски¹⁵, в Драгановия миней - служба на Иван Рилски¹⁶, в житието на Гавраил Лесновски¹⁷, в Похвалното слово за Иван Рилски¹⁸, в разказа за пренасяне мощите на Петка Еливатска от Търново във Видин, където се казва, че "след като стигна до чудния град, той /Баязид/ недоумяваше как да го превземе, защото видя твърдостта на мястото, заградено от планински стръмнини и високи хълмове и укрепено с високи стени"¹⁹. Уникалното разположение на града, неговото живописно устройство и непристъпност са описани много синтезирано в Похвалното слово за патриарх Евтимий от Григорий Цамблак, който пише, че възгорделият се от победите си султан Баязид I с нетърпение очаквал да разори по-скоро престолния Търновград, тъй като бил слушал "за голямото му величие, за твърдостта на стените му, за красотата му и за самото му местоположение, извънредно труден за превземане, защото освен стени притежаваше достатъчно и естествени крепости, а освен това големи богатства и многобройно население с велика слава както в църковните, така и в царските дела"²⁰.

¹⁵ Й. Иванов, Български старини из Македония, С., 1970, с. 383.

¹⁶ Пак там, с. 359.

¹⁷ Пак там, с. 400.

¹⁸ Е. Спространов, Опис на ръкописите в библиотеката при Рилския манастир, С., 1902, с. 107.

¹⁹ В. Сл. Киселков, Григорий Цамблак. Проуки и очерти по старобългарската литература, С., 1956, с. 248.

²⁰ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак, С., 1971, с. 199.

Писмените извори съдържат сведения още за крепостните стени на града²¹, за царския дворец²², патриаршията²³, за някои църкви²⁴, манастири²⁵ и др., които представляват отделни елементи в градския организъм.

В писмените извори се споменава и за други паметници в Асенова махала, която е била част от столичната агломерация. Така например за църквата "Св.Четиридесет мъченици" освен в Асеновата колона се споменава още в житието на св. Сава²⁶ и в житието на Иларион Мъгленски²⁷.

В История славяноболгарская Паисий Хилендарски пише, че Калоян изградил в Търново голям и хубав манастир на името на Четиридесетте мъченици, в който и самият той бил погребан.²⁸ Независимо че Паисий е допуснал смесване

²¹ Пак там, с. 213.

²² Доментиан, Животи светога Саве и св. Симеона, Београд, 1938, с. 20, и В. Сл. Киселков, Житието на св. Теодосий Търновски като исторически паметник, С., 1926, с. 20.

²³ Й. Иванов, цит. съч., с. 424; М.Г. Попруженко, Синодик царя Борила, С., 1928, с. 85; Ив. Снегаров, Незададени старобългарски жития, Годишник на Духовната академия "Св.Климент Охридски", т. III. 1953/1954, с. 167; Ив. Дуйчев, Стара българска книжнина, книга втора, с. 17 - 19, и П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, цит. съч., с. 201.

²⁴ Й. Иванов, цит. съч., с. 383, 395 и 433.

²⁵ Монаха Григорѣя, Житѣ преподобнаго Ромила, Пмятники древней писменности и искусства, СХХХVI, Петербург, 1900, гл. IV, с. 5 и 6; П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, цит. съч., с. 189, и В. Сл. Киселков, цит. съч., с. 6.

²⁶ Доментиан, цит. съч., с. 207.

²⁷ Й. Иванов, цит. съч., с. 420.

²⁸ П. Хилендарски, история славяноболгарская, С., 1972, с. 71.

на имената на Калоян и Иван Асен II, хронологически той описва събитията, свързани именно с Калоян.

Писмени сведения има и за някои други църкви в Асенова махала, които също за заемали значително място в общия силует на града. Никита Хониат споменава за църквата "Св. Димитър Солунски"²⁹, в Похвалното слово за Филотея се говори за църквата "Св. Богородица Темнишка"³⁰, а за църквата "Петър и Павел" - в Похвалното слово за Евтимий³¹.

Едни от тези паметници са запазени в руини, а основите на други са открити при археологически разкопки. Всеки от тях е заемал своето място в обемно-пространственото изграждане на отделните части от престолния Търновград.

В надгробното слово за Киприан Григорий Цамблак съобщава и за занаятчий и търговци, а така също и за чужденци, които живеели в самостоятелно обособени квартали.

Данни за местоположението, устройството и архитектурата на Търновград намираме и у някои пътешественици, посетили града в различно време, като Петер Шпарнау, който пише за Търново, че "това е най-укрепеният град, който видях в тази страна"³². Описанието на Петър Богдан Бакшич се отнася до разположението на града през първата половина на XVII в., когато все още са били запазени останките от царския дворец, патриаршията и главният вход на крепостта Царевец.³⁴ Откъслечни сведения за града дава и

²⁹ В.Н. Златарски, цит. съч., с. 431.

³⁰ Ив. Дуйчев, Стара българска книжнина, кн. втора, с. 256.

³¹ П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев, цит. съч., с. 205.

³² Б. С т. Ангелов, Из старата българска, руска и сръбска литература, С., 1958, с. 184.

³³ А л. Кузев, Пътеписни бележки за българските земи от 1385 г., Археология, XII, 1970, кн. 4, с. 68 и 69.

³⁴ Ив. Дуйчев, Описание на България от 1640 година на архиепископа Петър Богдан, Архив за поселищни проучвания, II, 1939, кн. 2, с. 188.

турският географ хаджи Калфа.³⁵

Ние разполагаме и с някои изображения на града, които въпреки и с известна условност дават представа за общия изглед на престолния Търновград, а така също и за някои отделни граждански и култови сгради.³⁶ В миниатюра № 2 от Манасиевата хроника като фон е представен укрепен град, разположен на два съседни високи хълма.³⁷ Тези две крепости са напълно идентични с хълмовете Царевец и Трапезица, гледани от хълма Света гора. Търново със своите крепостни стени, църкви и граждански сгради е изобразен като фон и на една композиция от вътрешните стенописи на църквата "Св. Параскева" в град Роман - Румъния.³⁸ Подобна сцена е изобразена и в църквата в град Арбора, също в Румъния,³⁹ която представлява копие на някое илюстрирано житие на Параскева Търновска.

³⁵ Хаджи Калфа, Румелия и Босна, Архив за поселищни проучвания, I, 1938, кн. 2, с. 89.

³⁶ С т. Маслев, Едно неизвестно у нас изображение на Царевец във Велико Търново. Археология, IX, 1967, кн. 2, с. 1-15; от същия автор, Изображенията на Царевец в Брашовския минаей в светлината на ново проучване, Векове, IV, 1975, кн. 1, с. 16-31; Т. Герасимов, Ново тълкуване на рисунката на Велико Търново от Брашовския ръкопис, Археология, X, 1968, кн. 1, с. 32-43; Н. Ангелов, Към въпроса за старите изображения на средновековния град Търново, ИОМВТ, 1968, кн. IV, с. 1-16; Я. Николова, Църквата "Св. Параскева" във Велико Търново, ИОМВТ, 1968, кн. IV, с. 17-23; И в. Дуйчев, Престолината Велико Търново в непознати изображения, Отеч. фронт, бр. 9546 от 6 окт. 1975 г.

³⁷ И в. Дуйчев, Миниатюрите на Манасиевата летопис, С., 1962, лист 2.

³⁸ Н. Мавродинов, Старобългарско изкуство XI-XIII в., С., 1966, с. 70, обр. 59.

³⁹ Пак там, с. 72.

Част от градоустройствената композиция на Търново е изобразена и в миней от църквата "Св. Николай" в град Брашов - Румъния.⁴⁰ Това е едно неизвестно доскоро изображение, на което са представени главният вход на крепостта Царевец, подвижен мост, крепостни стени с бойни кули и няколко сгради. В полето на рисунката има надпис "Търновград". Ст. Маслев я отнася към XIV в., Т. Герасимов я датира от XVI в.⁴¹, а Н. Ангелов я приема като недостовърно и твърде наивно изображение на града.⁴² Резултатите от извършените досега археологически разкопки в този район на хълма Царевец действително не потвърждават реално съществуващи сгради, които са изобразени в рисунката.

Архитектурен пейзаж е изобразен и в сцени от стенописите в столовата на Хилендарския манастир. Сцените са от живописния житеен цикъл на св. Сава, като четири от тях са свързани с Търново.⁴³ Б. Дрангов и Л. Квинто твърде аргументирано доказват, че архитектурният фон в тези сцени не е реално изображение на манастирския комплекс в църквата "Св. Четиридесет мъченици", както се смяташе досега, а един шаблон.⁴⁴

Най-цялостно град Търново е изобразен в една илюстрация към стихосбирката "Poesii" на д-р Петър Протич, отпечатана в Букурещ през 1875 г.⁴⁵ На тази рисунка са изобразени два високи хълма, обградени с крепостни стени. В тях се виждат различни граждански и църковни сгради. Не-

⁴⁰ Ст. Маслев, цит. съч., с. 2, обр. 1.

⁴¹ Т. Герасимов, цит. съч., с. 32 и сл.

⁴² Н. Ангелов, Към въпроса за старите изображения, с. 7-9.

⁴³ Б. Дрангов, Л. Квинто, Отново за средновековното Търново в иконографията на св. Сава. Археология, XVIII, 1976, кн. 4, с. 48-57.

⁴⁴ Пак там, с. 55.

⁴⁵ П. Дончев, Едно старо изображение на Търновград. В "Велико Търново", 1970, с. 3.

зависимо от това, че върху рисунката заедно с името на града "Търновград" е изписана и годината 1234, смятаме, че тя е много по-късна. За това ни дава основание архитектурният тип на изображените сгради, а така също и стилът на рисунката. Възможно е обаче тази рисунка да е късно копие на някое средновековно изображение на Търново, при което художникът е осъвременил архитектурата на сградите, като е поставил допълнително и мост, с който е свързал крепостите.

Крепост с три кули, порти и надпис Т В е изобразена и върху монети на Иван Александър и сина му Михаил, сечени в Търново.

Откритите през последните години в чуждестранни архиви и библиотеки няколко старинни карти с изображения не могат да се приемат като достоверни рисунки на Търново или на отделни негови паметници, тъй като са условни знаци, с които са означени различните селища, крепости, манастири, църкви и др.

Сведенията от писмените извори и изображенията на средновековния Търновград дават частична представа за разположението му, за общите шрихи на неговия силует, а така също и за отделни църковни и светски сгради, но що се отнася до точните му очертания, устройство, архитектура, икономика, бит и пр., се оказва, че в писмените извори липсва конкретност, а изображенията представляват интерес най-вече по отношение на своите художествени качества и иконографски особености. В този смисъл резултатите от археологическите разкопки дават много повече данни.

От досегашните разкопки се установява, че престолният Търновград през XII-XIV в. е бил разположен върху двата хълма Царевец и Трапезица, в тяхното подножие по двата бряга на река Янтра и по западния склон на хълма Момина крепост. Животът горе, върху платото на Момина крепост,

46

П. Коледаров, Нови източници за възстановяването на Царевец, В. "Велико Търново", 1973, с.9; от същия автор, Военна карта на балканите, съставена между 1388 и 1393 г., Военноисторически сборник, XLIV, 1975, бр.4, с.85 исл.

през Втората българска държава вече е бил преустановен, тъй като археологически материали след XII в. тук не са открити.

Най-характерният белег на средновековния Търновград е неговият силует, който се обуславя от конфигурацията на терена и от неговата архитектура.

Местоположението на Търново, както и на другите нови български средновековни градове изменило основно не само техния външен облик, но и вътрешното им устройство. Стръмните терени и ограничените по размер площи не са позволявали да се развият самостоятелно обособени площи и регулярна улична мрежа, както при по-старите градове, разположени върху равни терени. Въпреки това тяхното устройство е свързано с многообразни строителни ситуации, съобразени с условията на средновековната фортификация, с топографските особености и произтичащата от тях необходимост за съгъстени обеми и пренаселеност. Търново като средновековен град е изявил напълно особеностите на феодализма. Неговото разположение е отговаряло на изискванията да бъде недостъпен за неприятели и лесно защитим за обитателите му. Наклоненият терен е улеснявал градостроителите и при решаването на някои битови проблеми. Не без значение са били и други фактори, като реката, която минава през града, амфитеатралното разположение на сградите, при което се осигурявало цялостно огряване от слъцето и живописен външен вид на града, продиктуван от чувството за повече красота. Красивата местност, високите хълмове и реката, която се провира между тях, са служили като фон на града.

Средновековният Търновград по местоположение съвпада с ранновизантийското укрепено селище от V-VII в., но той се създава като нов град върху неговите руини. Между тях континюитет в материалната култура не се установява. Археологическите проучвания показват, че между укрепеното ранновизантийско селище, което било разположено върху хълмовете Царевец, Трапезица и Момина крепост, и средновековния град има само топографска приемственост. Липсата на приемственост между тези две епохи се установява в архитектурата, строителните материали, строителната

техника, в икономиката, домашния бит и пр. Поотделно те носят всички характерни особености на своята епоха. Този факт допринася за доизясняването на въпроса за образуването на българските средновековни градове у нас, тъй като се явява не само в престолния Търновград, но и при почти всички останали градове, разположени предимно северно от Балкана, като Червен, Ловеч и др., при които топографската приемственост също не е свързана с наличие на културен и етнически континюитет. Общото в укрепените селища от ранновизантийската епоха и тези български средновековни градове е само в тяхното разположение върху стръмни, хълмисти терени, които и през двете епохи се оказват най-подходящи. Археологическите данни показват, че дори когато се създава върху руините на ранновизантийско селище, средновековният български град изявява своя индивидуален характер, като създава нова архитектурно-урбанизирана среда, материализирала средновековните жизнени изисквания, отбрана и естетически потребности.

Централно място в престолния Търновград е заемала крепостта на хълма Царевец. Тук се намирали политическият и духовният център на средновековна България.

Хълмът Царевец бил обграден с дебели и високи крепостни стени, които се издигали върху околоръстния скален венец, до самия ръб на скалите, като е използвана и тяхната естествена защитеност. По този начин те са надстроили скалите във височина.

Крепостната стена на Царевец е проучена в цялата си южна и северозападна дължина. Дебелината на стената варира от 2,40 до 3,40 м. На най-уязвимите места, по протежението на стената и в ъглите, се издигали кули и бастioni. До платформата ѝ са отвеждали дървени или каменни стълби, каквито има запазени до Малката порта. Височината на крепостната стена е била различна в зависимост от достъпа до нея. Различието във височината ѝ придавало по-голяма раздвиженост. В крепостната система на Царевец са проучени три порти. Главният вход от запад е оформен портално с три последователни порти, а останалите две – малката и Френкхисарската, са изградени в чупка на стената. Над всяка от тях се е издигала четвъртата кула. Из-

граждането на портите в чупка на крепостната стена е било продиктувано предимно от топографски и отбранителни съображения. По южната крепостна стена са запазени в лицата на стената отвори-потерни⁴⁷, които са били предназначени да улеснят съвременното изтегляне от крепостта по време на обсада. Те не са свързани с постоянни комуникации, както при другите три входа. Кулите като фортификационен елемент представляват съществени съоръжения към крепостната система. Най-добре е запазена т.нар. Балдуинова кула, която се издигала в ъгъла между източната и южната крепостна стена.

Към укрепителната система на Царевец се отнасят и двата напречни крепостни зида, които са се спускали от крепостта към река Янтра. От тях цялостно е проучена южната напречна крепостна стена.⁴⁸ Тя е дебела 2,80 м. Стената е долепена до скалния масив. До външното ѝ лице в склона е запазена четвъртата кула. Следи от втория напречен зид, който се е спускал по северния склон, са запазени източно от Сечената скала.⁴⁹

Крепостните стени са завършвали отгоре с бойници и зъбери. На места, където теренът е бил много стръмен, за да се предотврати евентуално свличане, крепостните зидове са били подсилвани отвън с контрафорси, които противодействували на натиска от зида. Такива контрафорси са запазени по южния и северозападния крепостен зид. Те придават по-голяма пластичност на външните плоскости на стената.

Укрепителната система на Царевец с нейните допълни-

⁴⁷ К. Шкорпил, План на старата българска столица Велико Търново, ИБАД, т. I, С., 1910, с. 139.

⁴⁸ Я. Николова и Н. Ангелов, Южна напречна крепостна стена на Царевец, ИОМВТ, кн. II, В., 1964, с. 35-42.

⁴⁹ К. Шкорпил, цит. съч., с. 129; Ал. Рашенов, Възстановяване на крепостта "Царевец" в гр. Търново, ГНМ, VI, 1936, с. 381-399.

телни отбранителни съоръжения е действувала импозантно в общия силует на града. Тя е била изградена съгласно изискванията за една активна отбрана, съобразена с всички изисквания на стратегическите принципи от онова време.

При археологическите разкопки на хълма Царевец, които през последните години се провеждат в големи мащаби, са разкрити основи на много сгради със светски и църковен характер. Тук са открити двата най-големи архитектурни комплекса на престолния Търновград - дворецът на българските царе⁵⁰ и патриаршията.⁵¹

Царският дворец е бил разположен почти в средата на хълма Царевец, върху една от най-удобните му тераси, обрнатата на изток. Той е представлявал отделна крепост, пригодена за продължителна обсада и самостоятелна отбрана. Обграден е с яки крепостни стени. По уязвимите места и при двата входа - северен и южен, се издигали кръгли и четириъгълни кули. Главният вход бил от север и водел към представителната част на двореца. Вътре, покрай крепостните му стени, една до друга се издигали дворцовите сгради, които затваряли в средата обширен двор. В западната част на двореца се намирили две тронни зали, а в източната - административна сграда, една голяма жилищна сграда и дворцовата църква, която по план е кръстополна. Най-внушителна е била северната фасада на двореца, пред която имало свободен, незастроен терен. Интересно е да се отбележи, че докато представителните дворцови сгради в Плиска и Преслав като архитектурен тип до голяма степен повтарят плана на базиликите, то царският дворец в Търново и феодалните замъци в другите средновековни градове по своята планова композиция се свързват с манастирските комплекси от тази епоха.

⁵⁰ С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов, Архитектурата на двореца, Царевград Търнов, т. I, С., 1973, с. 39 - 159.

⁵¹ Н. Ангелов, Патриаршията на българската църква през епохата на Втората българска държава, Царевград Търнов, т. III, под печат.

Вторият по големина архитектурен комплекс на хълма Царевец е бил патриаршията, разположен върху една малка тераса в най-високата му част.

Патриаршията е доминирала като архитектурен и религиозен център в общата градоустройствена система на Търново. Тя е била оформена като една по-малка крепост. От всички страни е била заобиколена с високи и дебели каменни стени. Две кръгли кули от север и юг се извисявали от крепостните стени. Над главния вход от запад се издигала четириъгълна кула. Патриаршеските сгради подобно на царския дворец са били разположени от вътрешната страна, покрай крепостната стена. Те заграждали в средата малък двор. В центъра на комплекса се издигала патриаршеската църква. Църквата и кулата-звънарница, долепена до южния ѝ зид, се извисявали над целия комплекс и действували като най-изявения акцент на средновековния град.

Основните черти в устройството на патриаршеския комплекс са характерни за манастирите у нас и в чужбина. Тази композиционна схема от средновековието е съхранена и претворена през епохата на османското робство в манастирите по нашите земи. Те представляват също малки затворени крепости.

Решени като самостоятелни архитектурни ансамбли, дворецът на българските царе и патриаршията са били включени в общата градоустройствена схема на хълма Царевец.

Северно от двореца е разкрит сложен жилищен комплекс.⁵² Той се състои от голяма триделна сграда със симетричен план, ориентирана на юг. Тази сграда е била на два етажа. Средното ѝ помещение представлява открит пруст. Горният ѝ етаж се издавал еркеровидно, като над пруста е бил оформен голям чардак. Източно от тази жилищна сграда под прав ъгъл са били разположени на един етаж стопански помещения. Жилището е било обградено с ограден зид, който затварял от юг обширен двор. Дворецът е бил

⁵² Я. Николова, Жилищната архитектура в Търново през XII-XIV век, Трудове на Великотърновския университет "Кирил и Методий", т. VIII, кн. 2, 1970/1971, С., 1973, с. 111 и сл.

твърде голям за възможностите на един гъсто застроен град. След царския дворец и патриаршията това е най-голямата сграда, открита засега на Царевец. По всичко личи, че това е било едно богато жилище на знатен обитател на Царевец през XIV в. вероятно болярин, който е участвувал в управлението на държавата.

Трите големи комплекса - царският дворец, патриаршията и болярското жилище, са били разположени на най-големите и удобни тераси и са били решени като самостоятелни архитектурни ансамбли в общия градоустройствен план на хълма Царевец. Останалата площ на хълма е била гъсто застроена с жилищни и стопански сгради, църкви и манастири, чрез които градостроителите са реализирали своя стремеж към рационално и живописно овладяване на пространствата. Разкритите основи на тези сгради се намират по склоновете около патриаршията, северно от двореца в посока към Лобната скала, по северозападния склон на хълма и покрай крепостните стени.

Около царския дворец се очертава ивица, широка 10-15 метра, в която не са открити останки от средновековни сгради. Тази свободна ивица е осигурявала необходимата дистанция около двореца по отбранителни съображения и градоустройствени причини.

Досега на Царевец в проучените сектори са открити повече от 160 жилищни и стопански сгради. Те са малки по размер, най-често с едно или две помещения, строени в основите си с каменна зидария, а горният им етаж е бил с паянтова конструкция. Запазените основи са предимно от избени или приземни помещения. Те са били построени близо едно до друго, без дворове и огради. Повечето от тях представляват жилищни сгради. Останалите сгради са имали стопански характер, за което съдим по техния план и откритите находки. В тях са намерени глинени поти с полепнал по дъното им метал, калпи за отливане на метални предмети, поставки за изпичане на глинени съдове, дефектна продукция от керамични изделия и др. Докато в жилищните сгради има подчертана традиция, то стопанските сгради са без традиции и са строени най-вече в зависимост от нуждите. Занаятчийски работилници и търговски помещения са разкрити в различни сектори на хълма Царевец. Григорий Цамблак, като

описва посещението на Киприан в Търново, споменава за магазини на търговци, които нарича "продавници".

Между жилищните сгради на хълма Царевец досега са открити 22 църкви и няколко манастирски комплекса. Църквите по предназначение са били квартални, фамилни и манастирски. Те нямат големи размери и по план са най-вече еднокорабни и кръстополни. Около тях са открити некрополи с богати и бедни погребения.

Досега при археологическите разкопки на Царевец, а и в останалите райони на града не са намерени останки от административни сгради. Дали цялата администрация в столицата е била съсредоточена само в царския дворец, или е имало такива сгради, но те още не са открити, е въпрос, който все още остава неизяснен. Градският дом, който в западните феодални градове се появява около XIII-XIV в. най-вероятно у нас се явява едва по време на османското робство.

Важен резултат от археологическите разкопки на хълма Царевец е и откриването на останки от улици, свързани с благоустрояването му. Малък площад на хълма Царевец е имало само пред северната фасада на царския дворец. Той е бил необходим за провеждане на тържествени церемонии, при посрещане на чуждестранни гости и др.

От главния вход на Царевец започва улица, която минава покрай Малката порта и оттам се отклонява по стръмния западен склон в посока към двореца. Части от тази улица се откриха и покрай северната му фасада, където се прелива в площада пред входа на двореца. При третата порта на главния вход тази улица е връзана в скалата, а в останалите отсечки е постлана с по-дребен калдъръм. От тази главна улица се отклонява път, който минава през Малката порта и отвежда към квартала в подножието на хълма Царевец. Пътят е изсечен в скалата и на места укрепен с подпорен зид. От същата улица се отделя разклонение и с посока към Лобната скала. Тя е минавала всред гъсто застроения северозападен склон. Покрай нея са наредени основите на много сгради. Към благоустрояването на хълма Царевец трябва да отнесем и широката ивица незастроена площ около двореца, а така също и пътя, който

е водел към западния вход на патриаршията. Такава дистанционна ивица е имало и между главния вход на патриаршията и жилищните сгради около нея. Тук не е открита улична настилка. Поради големия наклон на терена най-подходящо за движение е било пространството между крепостната стена на патриаршията и жилищата, разположени около нея.

Уличните ситуации на Царевец са специфични за терена. Улиците са следвали хоризонталите или се спускали по склоновете, изсечени в самите скали.

Резултатите от досегашните археологически разкопки на Царевец показват, че той е представлявал един урбанизиран хълм. Жилищните и стопанските сгради са били обособени в отделни квартали със свои квартални църкви и некрополи. Кварталните църкви се явяват като композиционни ядра за жилищните квартали и маркират ясно плановата схема на тази част от средновековния град.

Плътното изграждане на сградите в склоновете на хълма е било продиктувано от сравнително малката територия. Хълмът Царевец с многобройните си жилищни, стопански и църковни сгради е представлявал един струпан в тесните рамки на крепостните стени средновековен град, който е имал същия външен вид, както старата част на съвременния град Велико Търново, който се е създал след XV век. Поради това, че и той е разположен на стръмен и хълмист терен, е повторил устройството на средновековния град. И тук къщите са изградени една до друга и една над друга, без дворове, групирани в отделни махали със свои квартални църкви.

Вторият хълм Трапезица представлява също важна крепост на престолния Търновград. Той е бил здраво укрепен и застроен. Околовръстната му крепостна стена не е проучвана. Тя е запазена в много сектори над скалния венец. Запазени са остатъци също от една кула и два входа. По-добре е запазена южната порта, която се намира в чупка на крепостната стена. Тя се затваряла с двукрила врата. От този вход започва път, изсечен в скалата, който се е спускал към река Янтра и оттам през мост над реката се насочвал в северозападния склон на хълма Царевец към Малката порта.

Подобно на хълма Царевец и тук се спускали към река Янтра напречни крепостни зидове, които подсилвали укрепите

телната система на хълма Трапезица. Напречните зидове по склоновете на хълмовете Царевец и Трапезица включвали в крепостната система на старата столица и ниската част от града, която била разположена по двата бряга на река Янтра.

В пространството зад крепостните стени на хълма Трапезица са запазени останките от 17 църкви, които датират от XII-XIV в. Повечето от тях са открити при археологическите разкопки през 1900 г.⁵⁴ По-голяма част от тях са малки по размер и еднокорабни по план. С по-големи размери е църквата "Св. Иван Рилски", която е била манастирска. Тя е била построена през 1194 г. от Асен I. До тази църква са запазени основите на голямо водохранилище. Видимите останки от зидове по повърхността показват, че и този хълм е бил застроен като част от средновековния град и не е бил само "свещената част" на столицата, както приема К. Миятев,⁵⁵ още повече, че досега на Царевец са открити повече църкви, отколкото на Трапезица. Поради това, че тук все още не са проведени археологически разкопки, ние нямаме точни данни за устройството на тази част от средновековния Търновград.

Третата част на престолния Търновград, оформена като отделна зона, е била разположена в подножието на хълмовете Царевец и Трапезица. Тъй като животът тук продължава и до днес, археологическите проучвания са затруднени.

Тази част от средновековния град е била защитена от напречните стени, които се спускали от Царевец и Трапезица. Напоследък А. Попов изказа мнение, че крайречните квартали са били обградени със свои крепостни стени и отбранителни съоръжения.⁵⁶ Тези стени вървели успоредно на

⁵⁴ Я. Николова, Няколко документа за разкопките в Търново и Никополис ад Иструм през 1900 г., ИОМВТ, кн. I, В., 1962, с. 35 и сл.

⁵⁵ К. Миятев, Царевград Търнов, Археология, VI, 1964, кн. 3, с. 8.

⁵⁶ А. Попов, Нови археологически находки в Търновград, В. "Н.култура", XXI, бр. 46 от 11 ноември 1977 г., с. 1-2.

река Янтра, по левия и десния и бряг, и се свързвали съответно с напречните зидове, които се спускали от Царевец и Трапезица. Засега това са прибързани твърдения. Необходимо са още много допълнителни проучвания.

Ограниченото пространство между хълмовете и реката е налагало гъсто застрояване на сградите от двете страни на тесни и криви улици, които и до днес са запазили старинния си вид. До земетресението в 1913 г. тук са били запазени три паметника със старинна гражданска архитектура.

При археологическите разкопки в тази част на средновековния град, която днес се нарича квартал "Асенов", са открити предимно жилищни и църковни сгради. В източния склон на хълма Трапезица са разкрити останки от вкопани в земята едноделни жилища.⁵⁷ Те са били изградени с дървена конструкция, за която свидетелствуват запазените гнезда от колове. До тях са открити и дълбоко вкопани цилиндрични ями и една яма с крушовидна форма. Намерените материали датират тези жилища от XI-XII в. Върху разрушените земянки е била изградена църквата "Св. Димитър Солунски", която е еднокорабна с купол. В нея през 1185 г. е обявено въстанието срещу византийското иго. Недалеч от нея се намира църквата "Св. Георги Победоносец", която е също еднокорабна, със засводен покрив. В началото на XVII в. тя е била преустроена. Също по десния бряг на река Янтра в южна посока са запазени останките от друга средновековна църква, която е носила името "Св. Петка". На левия бряг на река Янтра се намират останките от църквата "Иван Рилски", "Апостоли Петър и Павел", руините от т.нар "Шишманова баня", от църквата "Св. Богородица Темнишка", която е била включена в манастирски комплекс, и църквата "Св. Четиридесет мъченици", също с прилежащ към нея манастир. Тези паметници показват, че тук се издигали едни от най-значителните църковни сгради и манастири на престолния Търновград. Те се отличавали със своята архитектура, с богатата

57

Я. Николова, Жилищната архитектура в Търново през XII-XIV век, с 90.

си външна и вътрешна украса.⁵⁸ Около всяка от тези църкви е открит некропол, както при църквите на Царевец и Трапезица. В некропола около църквата "Св.Димитър Солунски" са били извършвани погребения чак до XIX в., което показва, че тя е била енорийска църква. Погребения от епохата на османското владичество се откриват също около църквата "Св.Четиридесет мъченици",⁵⁹ "Св.Петка" и други, при които се установява, че традицията на некрополите вътре в града се е запазила у нас до късно.

В западния склон на хълма Момина крепост, който е оставал вън от укрепителната система на престолния Търновград, са открити осем полуземлянки.⁶⁰ Поради наклона на терена, върху който са били разположени, тяхната яма е вкопана неравномерно, т.е. дълбоко е вкопана задната им част, а предната, където е входът, е излизала почти на повърхността на терена. Едни от тези жилища имат каменни основи; градени с ломени камъни и кал, а други са изцяло с дървени конструкции. Всичките са били едноетажни, с едно или две помещения. Тези жилища са съхранили традицията на славянската землянка, която се оказва една уютчива форма на материалната култура по нашите земи.

В този жилищен квартал е открита и една малка по размер и бедна по украса църква с некропол около нея. В разкритите 36 погребения бяха намерени само няколко глинени

58 Н. Мавродинов, Външната украса на старобългарските църкви, ИБАИ, т. VIII, С., 1934, с.272-273 и 312.

59 В. Вълв, Новите разкопки на църквата "Св.четиридесет мъченици" във Велико Търново, Археология, XV, 1974, кн. 2, с. 44.

60 Я. Николова и Н. Ангелов, Средновековен квартал на хълма "Момина крепост" във В. Търново, Археология, V, 1963, кн. 1, с. 34-41; Я. Николова, Две нови жилища в подножието на хълма "Момина крепост" във Велико Търново, ИОМВТ, кн. IV, В., 1968, с. 57 - 65.

съдчета и бронзови украшения.⁶¹

Жилищата в този квартал не са разположени без ред, а са подредени в прави редици, между които се оформят улици. Добре запазени улични платна с настилка от по-дребни камъни бяха открити от северната и южната страна на църквата.

Откритите погребения около църквите на Царевец, Трапезица, в Асенова махала и около църквата в западния склон на хълма Момина крепост показват, че докато през античността некрополите са общи за града и се намират във от крепостните стени, то археологическите данни от досегашните разкопки свидетелствуват, че в българските средновековни градове, респективно в Търновград, мъртвите се погребвали вътре в самия град, около кварталните църкви. Тези квартални некрополи са били включени в чертите на града. Неизяснен е произходът на некропола, открит северозападно от гара Трапезица,⁶² където при спасителни разкопки са разкрити 15 погребения.

Чужденците живеели в отделни квартали. Известно е, че чужденците от западните страни независимо от своята народност се наричали фръзи или франки. Те се занимавали основно с търговия. С името Френк-хисар по-късно е бил наречен кварталът под т.нар. Балдуинова кула, където са живеели чуждите търговци. Тук археологически разкопки не са провеждани и затова нямаме данни за устройството на този квартал. В Търново е имало още голям еврейски квартал, квартал, в който живеели арменци, и др. За тези чужденци съобщава и Григорий Цамблак в надгробното слово на Киприан.⁶³

Със съсредоточаването на църковно-религиозния живот в градовете е свързано и изграждането на много манастири,

⁶¹ Я. Николова и Н. Ангелов, Средновековна църква в западния склон на хълма "Момина крепост", ИОМВТ, кн. II, В., 1964, с. 19 - 28. Данните от разкопките през 1965 г. не са обнародвани.

⁶² Н. Ангелов, Средновековен некропол в Търново, ИОМВТ, кн. I, В., 1962, с. 23-33.

⁶³ В. Ст. Ангелов, цит. съч., с. 184.

които се издигали в градовете и тяхната околност. Останки от такива манастири са установени не само на Царевец, Трапезица и Асенова махала, но и на хълма Света гора, в местността Устето, Дервент и др. По своята планова композиция, архитектурно решение и декоративна украса те не са се отличавали от манастирските комплекси и църковните сгради в самия град. С някои от тези манастири са свързани възникването и разцветът на забележителната Търновска книжовна и художествена школа. Много от тези манастири са продължили своето съществуване и след падането на България под османско робство. Те са играли важна роля в културно-просветния живот на славянските народи.

Крепостните стени и съоръжения, светските сгради, манастирите и църквите в града и неговата околност са градени с ломени камъни без огледално лице, споени с бял хоросан, с малък примес от дребна баластра. Зидовете са градени с двулицева зидария. В двете лица били употребени по-големи грубо обработени плочести камъни без спазени редове. Между тях зидът е запълнен с дребни камъни и хоросан. Вместо хоросан е използвана калова спойка при повечето основи на малките жилищни и стопански сгради и при църква № 12 на хълма Царевец.

В хоросановите зидове на определени разстояния били поставяни дървени скари-сантрачи, които са имали важно конструктивно значение. Те са служили за подравняване на зидарията и за връзка, докато карбонизира хоросанът. При някои сгради и съоръжения е използван и розов хоросан, който се състои от вар и голям процент стрити на прах тухли. Този хоросан е имал по-добри качества на свързване и водоустойчивост.

Външната украса на църковните и на представителните светски сгради е била постигната чрез смесения градеж, чрез редуващи се каменни и тухлени пояси. Този декоративен градеж започва от цокъл, изграден от по-големи каменни блокове. Нагоре декоративният градеж е бил разчленен на пиластри и псевдоконструктивни аркирани ниши. Над арките на нишите минавал фриз от два или три реда декоративна керамика, състояща се от кръгли панички и четирилистни розетки с естествен червен цвят на глината или пок-

рити с жълта и зелена глеч. По този начин при фасадите на сградите се получавал богат пластичен и колоритен ефект. За първи път при разкопките на царския дворец беше установено, че декоративната керамика е била използвана не само при украсата на църквите, но и в представителните сгради със светски характер.

При арките на псевдоконструктивните ниши и вътре в сводовата конструкция на сградите е бил използван бигор. Тухлите са имали по-ограничена употреба. Освен с декоративен характер в смесения градеж те са били използвани също в арките, корнизите и пр.

Във втория етаж на гражданските постройки е преобладавал дървеният строителен материал, за което говорят многото овъглени греди в разрушенията им.

Подобни са били градежът и фасадната украса на църковните и репрезентативните светски сгради и в другите средновековни градове у нас, а също така в Константинопол-Текфурсарай, дворецът на деспотите в Мистра⁶⁴ и др.

Докато през Първата българска държава архитектурата има подчертана монументалност, то през Втората българска държава тя се отличава със своя декоративен характер. Наред с богатата пластична и живописна украса по фасадните стени на църковните и представителните светски сгради вътрешните им стени изцяло са били изписани със стенописи, а в някои църкви и с мозайки.

С въпроса за устройството на средновековния Търновград е свързан и проблемът за водоснабдяването и канализацията му.

Водоснабдяването и канализацията се явяват като необходим елемент в средновековното обществено строителство и неотменима съставка в развитието на градовете и крепостите. Те са се изграждали в неразривна връзка с укрепването и благоустрояването им. Концентрацията на значителен брой хора в ограничени по площ и здраво защитени места е налагала изключителна нужда от питейна вода, от големи количества водни запаси, необходими при продължителни обсади, а

⁶⁴ G. Millet, *Monuments byzantins de Mistra*, Paris, 1910, fig. 10, 15.

така също и от пълното отвеждане на отпадъчните води извън населеното място.

Най-обикновеното и същевременно най-разпространеното съоръжение за добиване на вода от подземните водоизточници е кладенецът. Той представлява дълбока шахта с цилиндрична форма. Такъв кладенец е разчистен при разкопките през 1900 г. на върха на Царевец - Чантепе.⁶⁵ Втори тип кладенци се изграждали до самия бряг на реката. Те набирали вода от филтрацията на реката в пластове по крайбрежната ивица. Такъв е бил кладенецът под т.нар. Балдуинова кула.⁶⁶ Той е изграден в мощна квадратна кула. Връзката му с крепостта Царевец е била осъществена посредством каменно стълбище, вградено във висок зид, двете рамена на който завършвали отгоре с бойници и зъбери.⁶⁷ Подобен зид с вградено стълбище е открит и в северния склон на хълма Царевец. Той е започвал южно от Малката порта и се е спускал до река Янтра.

Преобладаващо водоснабдително съоръжение в Търново през XII-XIV в. са били водохранилищата /цистерните/. Те представляват вкопани едноделни или двуделни засводени правоъгълни камери с голяма вместимост, която осигурявала вода за жителите на крепостта при една продължителна обсада. Те са изградени отвътре с каменна зидария, а повърхнината им е покрита с един или два пласта хидрофобна мазилка. Такива цистерни са открити две на Царевец и една на хълма Трапезица. Зареждането им с вода е ставало с помощта на улуци, които събирали атмосферните води от покривите на близките сгради, или водата е била донасяна с големи съдове от водоизточници вън от крепостта.

⁶⁵ П.Ц. Абаджиев, По разкопките на "Хисаря" и "Трапезица" в Търново, СпБИАД, VII, 1902, кн.5, с. 69-73.

⁶⁶ Д. Цончев, Водоснабдяването на крепостите /Царевец и Трапезица/, ГПНБ, 1931/34, 1935, с. 97 - 116.

⁶⁷ В. Вълков, Водоснабдяването на средновековните български градове и крепости /VII-XIV в./, Археология, XIX, 1977, кн. 1, с. 14 - 29.

Липсата на повече водоизточници е наложила в Търново да се използва през средновековието комплексна система за водоснабдяване.

За извеждане на излишните отпадъчни води на Царевец е разкрита мрежа от канализационни съоръжения. Най-добре тя е проучена при патриаршията и царския дворец.⁶⁸ Водите извън комплексите са извеждани посредством няколко канала. За пречистването им са били изградени специални шахти. Водите от склоновете на хълма се изтичали през отвори, направени в крепостните зидове.

Почти всички изследователи, които са се занимавали с проблемите на българския средновековен град и по-специално с устройството на Търново като столица на Втората българска държава, поддържат отдавна наложилата се концепция за специфичното териториално разделение на града на две съставни части – от една страна т.нар. "акропол", "крепост", "цитадела" или "вътрешен град", където са живеели предимно господстващата класа и военните, и, от друга, т.нар. "подградие" или "външен град", където живеело непривилегированото население, състоящо се от занаятчи, търговци и земеделци. Д. Ангелов, който поддържа концепцията за специфичното териториално разделение на българските средновековни градове,⁶⁹ в някои свои изследвания отделя подградието като по-късно разширение на външния град, изградено вън от крепостната стена.⁷⁰ Страшимир Лишев също приема, че българските средновековни градове са били съставени от две териториално обособени части: крепост /вътрешен град/ и подградие, което той отъждестява с външния град.⁷¹ Той

⁶⁸ С. Георгиева, Я. Николова и Н. Ангелов, цит. съч., с. 59-60.

⁶⁹ Д. Ангелов, Тридесет години българска археологическа наука и нейните успехи в изследването на средновековието, Археология, XVI, 1974, кн. 3, с. 6.

⁷⁰ Д. Ангелов, Към въпроса за средновековния български град, с. 12.

⁷¹ С. Лишев, цит. съч., с. 21.

оприличава устройството на средновековния Търновград с по-старите български столици Плиска и Преслав. Без да се счита с данните от археологическите разкопки, твърди, че на хълмовете Царевец и Трапезица се намирили само останките на царския дворец, на болярските жилища и на няколко църкви. Соня Георгиева⁷², Кр. Миятев⁷³, Н. Мавродинов⁷⁴, Л. Тонев⁷⁵ и др. също приемат, че в устройството на българските средновековни градове е било подчертано класовото деление на населението, което се е отразило и в цялостния израз на градския силует. По същия начин разглежда устройството на града и П. Коледаров, който нарича външния град "приград".⁷⁶ Според него там били разположени занаятчийските работилници, търговските магазини, тържищата, жилищата на народа и някои "по-маловажни сгради". Й. Чангова приема, че градовете са възникнали през XII-XIV в. около крепостта, в която се намирал феодалният замък.⁷⁷ М. Харбова разглежда основно само града-хълм, без да изясни отношението на укрепеното ядро към останалата част на града.⁷⁸

Данните от археологическите разкопки, извършени в Търново през последните години, опровергават тезата за комплексното устройство съобразно класовото разслоение на населението му. Разкритите на хълма Царевец около царския

⁷² С. Георгиева, Градовете по време на Втората българска държава, с. 423.

⁷³ Кр. Миятев, Царевград Търнов, с. 8.

⁷⁴ Н. Мавродинов, Старобългарското изкуство XI-XIII в., с. 76.

⁷⁵ Л. Тонев, цит. съч., с. 274.

⁷⁶ П. Коледаров, цит. съч., с. 110.

⁷⁷ Й. Чангова, цит. съч., с. 98.

⁷⁸ М. Харбова, Укрепеният български средновековен град XI-XIV век, Автореферат на дисертация за присъждане на научна степен "кандидат на архитектурните науки", С., 1977, с. 8 и сл.

дворец и патриаршията и болярското жилище повече от 160 жилищни и стопански сгради, а така също и значителен брой погребения на богати и бедни граждани в некрополите около църквите показват, че тук е живяло и многобройно обикновено население, което е оставило трайни следи от своята стопанска дейност, бит и пр. При това трябва да се има пред вид, че разкритите жилищни и стопански сгради заемат една неголяма част от хълма. В останалите сектори предстоят да се открият още много такива сгради, за някои от които имаме и предварителни данни. Приемаме, че част от това население е обслужвало домакинството на царския дворец и патриаршията, но при неговия значителен брой не е възможно всички да са били ангажирани само като обслужващ персонал. Наличието на обикновени граждани вътре в крепостта е наложило царският дворец и патриаршията да се укрепят със свои самостоятелни крепостни стени, които да ги охраняват както от външни, така и от "вътрешни врагове".

Важно място в престолния Търновград заемала и онази част, която била разположена в подножието на двата хълма Царевец и Трапезица, наречена от Доментиан "новия град"⁷⁹. В някои от църквите, които се издигали тук, се коронясвали българските царе.⁸⁰ В тази част на града се намирал манастирът "Велика лавра" с църквата "Св. Четиридесет мъченици", издигната от Иван Асен II. В църквата са били погребани почти всички членове от фамилията на Иван Асен II, неговият сват сръбският архиепископ Сава⁸¹ и др. За това свидетелствуват откритите гробници в наоса и притвора на църквата и намереният къс от мраморен саркофаг, на който е бил изваян образът на починала царица с корона на главата, най-вероятно една от жените на Иван Асен II - Ана Мария, дъщеря на унгарския крал Андрея II⁸². В църк-

⁷⁹ Доментиан, цит. съч., с. 207.

⁸⁰ К. Иречек, История на българите, Търново, 1886, с. 333.

⁸¹ Доментиан, цит. съч., с. 205.

⁸² М. Москов, Разкопки на черковите "Св. Димитрий" и "Св. Четиридесет мъченици" в Търново, Търново, 1912, с. 21 и 22.

вата "Св.Четиридесет мъченици" е намерен и надгробният паметник на Иван Асен, син на Иван Александър и Сара, който е бил погребан тук през 1388 г. от Мария, съпруга на Иван Шишман.⁸³ В тази царска църква се издигали и едни от най-значителните писмени паметници на нашето средновековие - Омуртаговата колона, пренесена от Иван Асен II, за да подчертае връзките между Първата и Втората българска държава, и паметната колона на Иван Асен II, чрез надписа на която той е увековечил победата си над епирския владетел кир Тодор Комнин през 1230 г. Тук е имало и по-стар манастир, от който са запазени останки от зидове. По начин на градеж те са сходни със сградите от ранния период на царския дворец. За него Паисий Хилендарски пише, че е бил построен от Калоян.⁸⁴ Вероятно не е сгрешил и патриарх Евтимий,⁸⁵ като е посочил в житието на Иларион Мъгленски, че неговите мощи са били поставени от Калоян в църква на името "Св.Четиридесет мъченици", очевидно по-стара църква, с която по време е свързан и гробът, в който беше намерен Калояновият пръстен.⁸⁶ Местонахождението и на други значителни паметници в тази част на града, като църквите "Св.Димитър Солунски", "Св.Петка", "Св. Георги Победоносец", "Апостоли Петър и Павел", "Иван Рилски", "Св.Богородица Темнишка" с манастир към нея и др., около които са открити много погребения с богат инвентар, поставя редица въпроси за връзката между крепостите Царевец и Трапезица и тази част от средновековния град, разположена ниско в тяхното подножие. Те красноречиво свидетелствуват, че животът на господстващата класа не е бил съсредоточен и изолиран само върху двата хълма. Това обстоятелство от своя страна противоречи на тезата за териториалната обособеност на средновековния град съобразно класовото разслоение на населението му.

⁸³ Ив. Гошев, Търновски царски надгробен надпис от 1388 година, Български старини, кн. XIV, С., 1945, с. 7.

⁸⁴ П. Хилендарски, цит. съч., с. 71.

⁸⁵ Й. Иванов, цит. съч., с. 421.

⁸⁶ В. Вълков, Новите разкопки на църквата "Св.Четиридесет мъченици" във Велико Търново, с. 47 - 50.

При това положение понятията "вътрешен" и "външен" град не се покриват с онова съдържание, което те имат при по-старите градове. По отношение релефа на терена, върху който е бил разположен Търновград, ние можем да приемем условно, че той се е състоял от ГОРЕН /а не вътрешен/ град, разположен върху хълмовете Царевец и Трапезица, и ДОЛЕН /а не външен/ град, който се е намирал в тяхното подножие. Кварталът в западния склон на хълма Момина крепост може с основание да се нарече "приградие", тъй като според археологическите данни той е бил създаден през XIV в. като разширение на долния град извън крепостните стени. По замисъл долният град на средновековно Търново наподобява външния град на Преслав, където сред жилищните и стопанските сгради на обикновеното производително население се издигала величествената Кръгла /Златната Симеонова/ църква, която представлява забележително творение на българската архитектура и изкуство подобно на голямата и представителна царска църква "Св.Четиридесет мъченици" във Великата лавра и църквите "Св.Димитър Солунски", "Апостоли Петър и Павел" и др., в които са въплътени достиженията на Търновската архитектура и художествена школа.

Социално-класовата диференциация на градското население през Втората българска държава е намерила отражение не в топографията на града, а предимно в жилищното строителство. Докато масата от населението използвала земянки или малки надземни жилища, то представителите на аристокрацията, които разполагали с властта и с големи материални средства, живеели в големи по размери и богати по своята вътрешна уредба жилищни сгради. Класовото различие е отразено изобщо върху цялата материална култура.

Характерно за престолния Търновград е многообразието на акцентите, които били използвани както в горния, така и в долния град. Като акценти са действували главно кулите, които се издигали по околоръстните крепостни стени на хълмовете Царевец и Трапезица, по крепостните стени на двореца и патриаршията и върху портите. Такива акценти в долния град са били кулите по напречните крепостни стени, които го обграждали. Те се издигали на различна височина и придавали динамичност в силуета на града.

В силуета на града се извисявали и църквите, чийто брой през тази епоха поради господството на църковния светоглед е най-значителен. Църковните сгради в горната и долната част на града са действували като многобройни акценти, които също придавали раздвиженост в архитектурния образ на града. Те обогатявали колорита на градския пейзаж със своята богата живописна украса, със стройните си кули-камбанарии, с полусферичните си куполи, които стъпвали върху високи цилиндрични или многостенни барабани и с оловните си покриви блестяли на слънцето.

Значително място в общия градски силует заемали и жилищните сгради. Струпани нагъсто зад високите крепостни стени, враснали се плътно в наклонения терен, те запълвали всяко свободно място и със своето разположение създавали богата наситеност в градския пейзаж.

Характерна особеност в образа на престолния Търновград, както и на другите средновековни градове у нас и в Западна Европа е силното подчертаване на една от най-представителните светски или църковни сгради върху доминиращия хълм. В средновековно Търново най-внушително се откроявали царският дворец и патриаршията, които са били едни от най-представителните архитектурни комплекси в общата градоустройствена композиция. Ролята на доминанта от югозападната страна на хълма Царевец е изпълнявал патриаршеският комплекс, а от североизток най-импозантен бил дворецът на българските царе.

За обогатяване художествения образ на Търновград, за повишаване общото идейно-естетическо звучене и тоналност, за постигане на максимална изразителност и емоционална сила на жизнената среда средновековните български урбанисти, строители и художници са постигнали органично единство на архитектурата с другите изкуства, със строителните традиции и природната среда. Тези достижения през Втората българска държава поставят нашето градостроителство от далечното ни минало на една висота, до която много народи са стигнали няколко века по-късно.

К ВОПРОСУ ОБ УСТРОЙСТВЕ СРЕДНЕВЕКОВОГО
ГОРОДА ТЫРНОВА /преимущественно по данным
археологических раскопок/

/Резюме/

Янка Николова

На основании данных археологических раскопок, проведенных, в последние годы в старопрестольном городе Тырнове, устанавливается, что устройство города в XII-XIX в. отличается существенно от столиц Первого болгарского государства Плиски и Преслава.

Обнаруженные археологическим путем больше 160 гражданских зданий на холме Царевец, представляющие небольшие по размерам дома и сельскохозяйственные постройки показывают, что кроме дворца болгарских царей и патриархии были и жилые кварталы, в которых жили граждане. В них возвышались небольшие церкви, вокруг которых были расположены некрополи. У подножья холмов Царевца и Трапезицы, по обеим берегам реки Янтры возвышались церкви царей "Св. Димитрия Солунского", "Св. 40 мучеников" и другие, в которых провозглашали и хоронили болгарских царей и их родственников. Это обстоятельство наводит на мысль, что жизнь господствующего класса не была сосредоточена только в крепости Царевец. Оно опровергает тезис со строгой территориальной обособленности средневекового города Тырново, как считалось до сих пор.

На устройство средневекового города Тырново оказало влияние и его путь развития. У него была продолжительная жизнь и он существовал как селение еще до его провозглашения столицей Второго болгарского государства. Дворец царя и патриаршества были построены в густонаселенном месте. В отношении рельефа город состоял из следующих двух частей: верхний, а не внутренний, и нижний, а не внешний город.

DE L'ORGANISATION URBAINE DU TARNOBGRAD
MÉDIEVAL

/d'après les données des fouilles archéologiques/

Yanka Nicolova

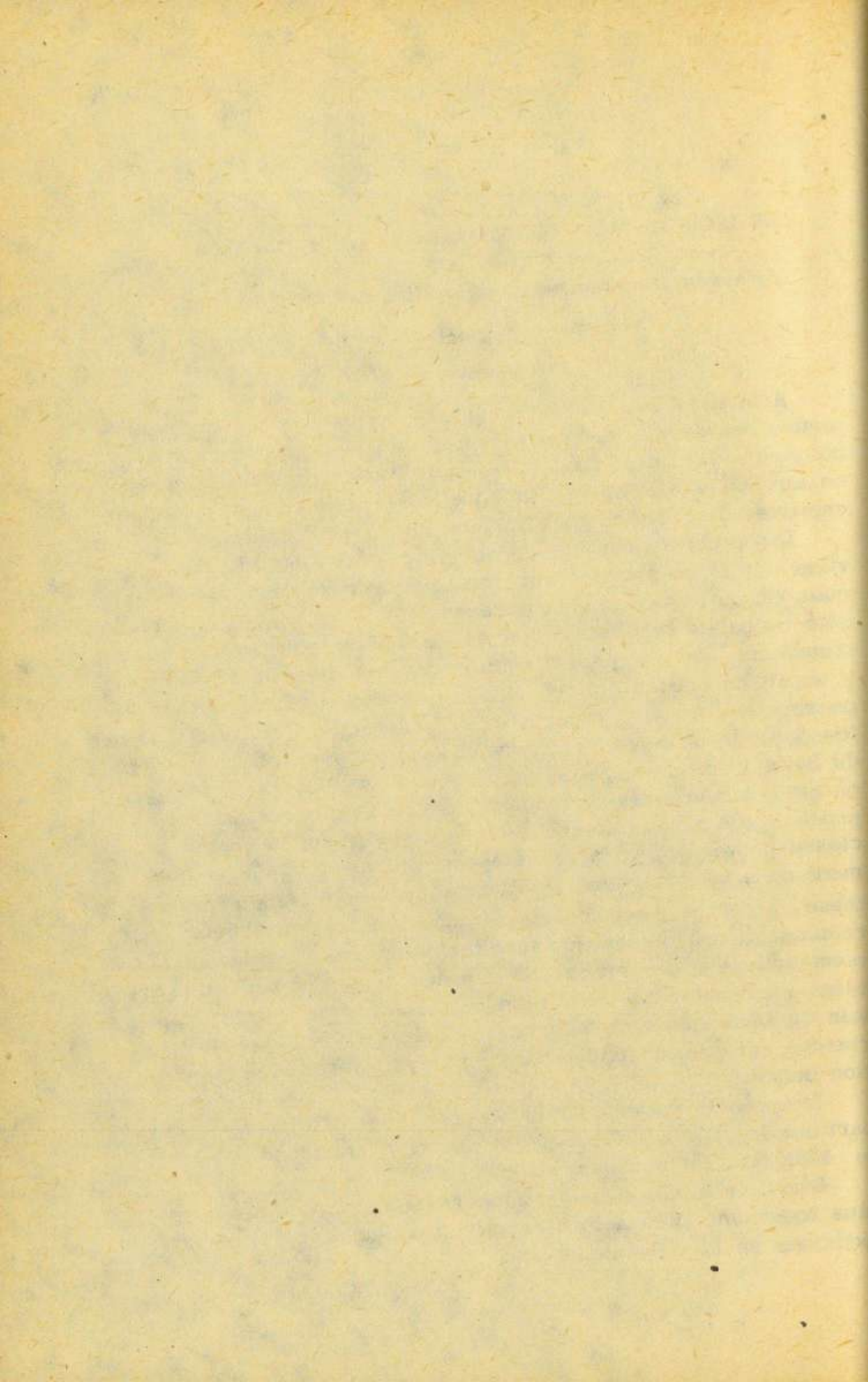
/Résumé/

A la base des données fournies par les fouilles archéologiques des dernières années faites dans l'ancienne capitale bulgare - Tarnovgrad, on établit que son organisation urbaine aux XII^e - XIV^es. se distingue essentiellement de celle des capitales du Premier Etat bulgare Pliska et Preslav.

Les archéologues ont découvert plus de 160 édifices civiles sur la colline de Tsarevets qui représentent de petites maisons ou des bâtiments annexes. C'est un témoignage qu'à côté du palais des rois bulgares et du siège du patriarche se trouvaient les quartiers habités par les simples citoyens. On y voyait de petites églises autour desquelles étaient situés les nécropoles. Au pied des collines Tsarevets et Trapezitsa sur les deux rives de la Yantra se dressaient les églises royales du Saint Dimitar de Salonique et des Saints Quarante martyrs où étaient couronnés et inhumés les rois bulgares et leurs proches. Cela nous amène à la conclusion que la vie de la classe gouvernante n'a pas été concentrée et isolée uniquement dans la forteresse de Tsarevets. C'est un démenti à la thèse, acceptée jusqu'à présent, que le Tarnovgrad médiéval connaissait une disposition territoriale rigide. Le développement antérieur de Tarnovgrad a influencé son organisation urbaine médiévale. La ville avait existé avant de devenir capitale du Deuxième Etat bulgare. Le palais et le siège du patriarche ont été construits dans une agglomération à population dense.

D'après le relief du terrain la ville était divisée en deux parties: la ville d'EN HAUT /et non pas intérieure/ et la ville d'EN BAS /et non pas extérieure/.

L'article étudie aussi les monuments architecturaux les plus importants liés à la structure intérieure et à l'aspect extérieur de la ville médiévale.



ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
Том XV Исторически факултет 1977-1978
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO
Tome XV, livre 3 Faculté d'histoire 1977-1978

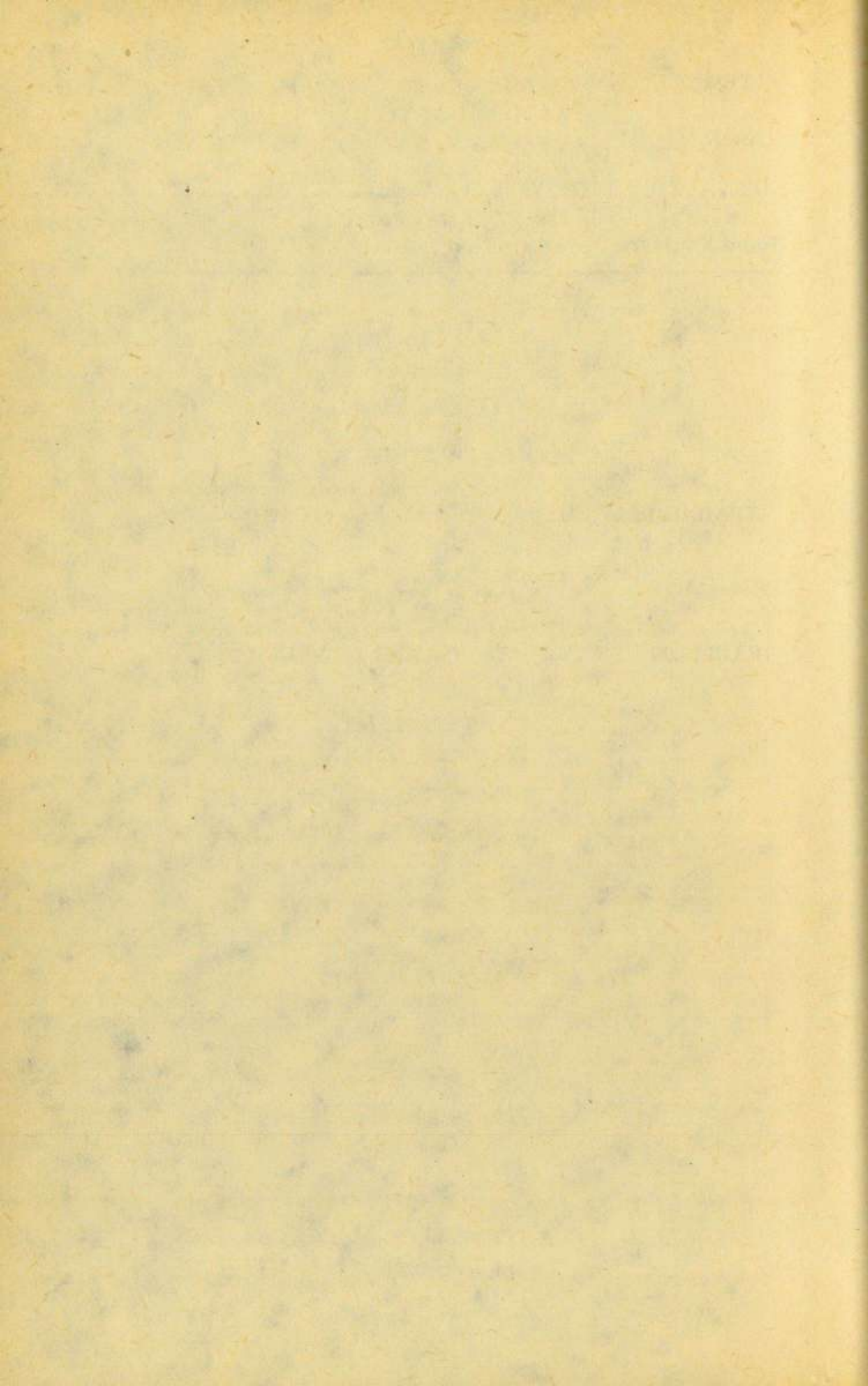
НИКОЛАЙ КОЛЕВ

ТРАДИЦИЯ И ИНОВАЦИЯ В НАРОДНИТЕ СЪБОРИ

NICOLAI KOLEV

TRADITION ET INNOVATION DANS LES KERMESSES
POPULAIRES

София, 1979



Материалистическата диалектика разглежда природата, обществото и човешкото мислене като процес на непрестанно движение, развитие и обновление. Този процес се извършва по силата на неговите вътрешни противоречия, на борбата между старото и новото. В развитието на народната култура старото обхваща традиционните институти, форми, норми и ценности, а новото - иновациите.¹

Социалният механизъм на традицията и иновацията се крие в основните закони на диалектиката: за единството и борбата на противоположностите, за отрицание на отрицанието, за преминаването на бавните количествени промени в нови качествени.

Процесът на традиция и иновация се извършва не само в нашата епоха, характеризираща се със световен преход от капитализма към социализма. Във всеки преломен момент от човешката история, когато една общественно-икономическа формация идва да смени друга, когато заедно с това настъпва постепенна и дълбока смяна на някои културни ценности, и то главно в областта на идеологическата, на духовната култура, могат да се наблюдават и се установяват процесите на иновирането на културата, при които старите ценности отстъпват място на новите, но същевременно запазват някои свои страни или ги влагат в основите на новото културно строителство.²

Традиционните народни сборове /събори/ са специфични народни празници, които са играли многостранна роля в живота на българския народ. В различните селища през различни епохи съборите са задоволявали в различна степен религиозните, стопанските, физиологическите, психологическите, духовните и естетическите потребности на обществото като цяло и

¹ В. Хаджиниколов, Проблеми на традицията и иновацията в народната култура, в: Българска етнография, год. II, 1976, кн. 2, с. 8.

² Пак там, с. 10.

на отделния човек по-специално. Селските събори са били една от формите на социално общуване между хората.

Историята на формирането, развитието и ролята на съборите в живота на нашия народ са все още недостатъчно проучени.³ Доста дълго време след победата на социалистическата революция у нас на тях се гледаше като на вредни отживелици от миналото. Причината за това бяха религиозните елементи в съдържанието на народните събори, посветени най-често на езически или християнски оброчища и празници.

В последно време се появиха редица статии, в които се взема отношение към правото на съществуването на съборите в социалистическото ни общество, дават се препоръки за тяхното преосмисляне, за освобождаването им от религиозното съдържание в тях и изпълването им с ново, социалистическо съдържание.⁴

Целта на настоящото проучване е въз основа на публикуваните и новосъбраните теренни материали⁵ да се потърсят причините и времето на появата на тези народни празници,

³ Д. Маринов, Жива старина, Етнографско /фолклорно/изучаване на Видинско, Кулско, Белоградчишко, Ломско, Берковско, Оряховско и Врачанско, т. III, Русе, 1892, с. 309-316;

Д. Маринов, Народна вяра и народни религиозни обичаи, в: СБНУ, т. XXVIII, 1914, с. 542-546; Хр. Вакарелски, Български празнични обичаи, в: Войнишка библиотека, № 18, 1943, с. 64; Н. Серафимов, Село Горна Липница, 1975, с. 116-117; Евг. Теодоров, Древнотракийско наследство в българския фолклор, 1972, с. 111, 121, 132.

⁴ Н. Мизов, Празниците като обществено явление, 1966, с. 117 и сл.; П. Янев, Традиционни и нови празници, 1970, с. 18 и сл.; Г. Митков, Сборовете - народна традиция, Да или не? в: в. "Борба", бр. 147 от 12 декември 1975 г.; В. Хаджиниколов, Да ене допуснем обществено отчуждаване /за съвременен използване на традиционните форми на общуване между хората/, в: в. "Антени" от 17 декември 1976 г., с. 8-9.

⁵ Теренните материали се намират в Архива при катедрата "Стара и средновековна история" при ВТУ "Кирил и Методий", В. Търново. Налице е информация за съборите от 128 села.

развитието и ролята им в нашия живот, да се изгради една пълна картина на народните събори за периода от края на XIX в. докъм 60-те години на XX в., времето, когато е налице преосмисляне на традиционните народни събори, да се покаже, че съборите са народно дело и премахвайки ги, лишаваме народа от традицията, а с това и от една от възможностите за социално общуване.

Традиционните народни събори, означавани още със собър, соборъето⁶, лазарня⁷, са една хубава народна традиция, появила се в далечното минало. Съдържанието и формата на провеждането им не са еднакви и постоянни за различните селища в различните епохи.

Етимологията на думата сбор, събор, означава събиране на хора по някакъв повод. В преобладаващата си част традиционните народни събори означават събиране във връзка с обредна гошавка. На тази гошавка, свързана по-късно с храмовия празник, присъства цялото село. Такъв събор е имало всяко селище, както ни съобщава П. Маринов⁸ за Северозападна България: "Без събор село няма, нито се е запомнило, нито съществува било в приказките, било в песните и преданията." Ако някое селище имало няколко патрона, то имало съответно и няколко събора.

По-късно по време на традиционните народни събори освен местните жители започват да идват хора и от околните селища, с които селището, в което има събор, има някакви връзки /общ генезис, роднински връзки/. Когато съборите ставали не в определено селище, а сред природата, край свещени дървета или аязма /свещени извори/, или манастири, не било необходимо да има роднинска връзка между сборяните.

Кои от тези събори са първични - селищните или между-селищните, - трудно е да се отговори, тъй като началото им се крие в далечното минало, за което нямаме оставени пис-

⁶ И. Захариев, Кюстендилско краище, в: СБНУ, т. XXXII, 1918, с. 141.

⁷ По материали от Габровско /Етър, Палаузово /Бичкиня/, Гъзуриците, Жълтеш, Враниловци, Боженци, Трапесковци, Кметовци/.

⁸ П. Маринов, Жива старина, ..., с. 309.

мени сведения. Можем само да предполагаме - по пътя на логиката и въз основа на паралели с други народи, че по-стара форма са селищните, а най-старинни са родовите събори.

Традиционните народни събори, както всяко обществено явление, търпят развитие, най-често повлияни от икономически, политически и духовни причини. Така от местни събирания, свързани с обредна гошавка и народни веселия, някои събори прерастват в междуселски събори, на които се засилва търговската страна, влага се ново политическо съдържание. Поради тази причина има различия между съборите в различните краища на България. Така например съборите в планинските селища са малки и бедни, докато в Дунавската и Тракийската равнина съборите са големи и по форма и съдържание се доближават до панаирите. Това може да се обясни и със заможността на населението в плодородните равнини, а също така и с големите купни селища, разраснали се тук най-вече след Освобождението през 1878 г. Именно при тези големи събори най-напред се разчупва традицията и се появяват иновациите.

Свързани с трудовата дейност на хората, народните събори са струпани през пролетта, лятото и есента, макар че някои от тях са провеждат и през зимния сезон.⁹ Това са сезоните, когато селските стопани засяват или прибират реколтата, когато родопските овчари се връщат със стадата си от Беломорието, където са прекарвали зимата,¹⁰ или когато правят

⁹ Така например в с.Марян, В.Търново, съборът е проведен на Въведение на св.Богородица - 21.11. ст.ст./05.12 н.ст./; в м.Рупчос, Смолянско, имало събор на св. Никола - 06.12 ст.ст./ 19.12 н.ст./; в Тодювци, В.Търновско, на 02.01 ст.ст. /15.01.н.ст./, когато е празникът на св. Силвестър, в Елена, В.Търновско, на 07.01. ст.ст. /20.01. н.ст. Ивановден/; при параклиса Св.Атанас - Смолянско, имало събор на 18.01. ст.ст. /31.01.н.ст./, а в Руховци, В.Търновско, на Месни заговезни - 13.02. ст.ст./26.02.н.ст./ и Сирни Заговезни 20.02. ст.ст./ 5 или 4.03.н.ст./.

¹⁰

По материали от с.Баните, Смолянско.

предой, замярване на овцете¹¹, когато градинарите-гурбетчии се организирали: в тайфи /гурбетчийски групи/ за заминаване в чужбина или пък са се прибирали от гурбета и купували за семействата си продукти за цялата година.¹²

Не познавайки зависимостта между явленията в природата, селският стопанин правел всичко, за да осигури плодородие на полето и приплод по добитъка. Той не работел през определени дни, за да не предизвика градушката или пожарите, правел курбани /жертвоприношения/, за да омилостиви свръхестествените сили, да ги предразположи към себе си и своя имот и по този начин да си осигури благоденствие.

Научните изследвания доказват, че сборовете у нас съществуват от дохристиянско време,¹³ т.е. предшествуват налагането на християнската религия. След покръстването на българския народ църквата води упорита борба срещу тези съборни празници, третира ги като "бесовски", "погански", "езически". Поради многостранната роля, която тези празници играели в живота на българина, църквата не е успяла да ги ликвидира, а е била принудена да се приспособи към тях, като свързва свой светец със съборния празник. Така например съборният празник, провеждан на 23.04.ст.ст./06.05.н.ст., става патронен празник на св. Георги - Гергьовден. Нещо повече, църковното настоятелство наименува църквата в дадено село на името на светеца, чийто ден съпада с деня на събора. Съпадението на традиционния съборен празник с деня, в който се чествува името на светеца, не е задължително, но често срещано явление.¹⁴

¹¹ По материали от с.Оряхово, Смолянско, където съборът ставал на св.Константин и Елена - 21.05.ст.ст./03.06.н.ст.

¹² По материали от Елена, В.Търновско, където единият събор е провеждан на Ивановден - 07.01.ст.ст./20.01.н.ст., а другият на Димитровден /св.Димитър/ - 26.10.ст.ст./08.11.н.ст.

¹³ Д. Маринов, Жива старина, цит.съч., с.309 и 311; Н. Мизов, цит.съч., с. 118.

¹⁴ Така например св.Георги е патрон на 211 църковни храмове и параклиси в България-/по Списъци на храмовете, манастирите и пр., намиращи се в библиотеката на св. Синод в София/, но само в 13 села, които имат за патрон св.Георги,

Това съвпадение не е случайно. То е резултат от политиката на буржоазната държава, на църквата и има чисто практическа основа – постигане на масовост и тържественост на църковните празници, моменти, така типични за традиционните народни събори.

Формално съборите са свързани най-често със следните християнски празници: Великден, св. Георги /Гергьовден/, св. Спас /Спасовден/, св. Дух, св. Никола Летни, Кирил и Методий, св. Константин и Елена, св. Петър и Павел /Петровден/, св. Марина, св. Илия /Илинден/, св. Петка /Петковден/, св. Иван Рилски, св. Димитър /Димитровден/, св. Арахангел /Рангеловден/.¹⁵

Денят на събора се установявал при самото заселване¹⁶ и първата грижа след избирането на някое място, подходящо за заселване, е била да се определи ден за събора, т.е. ден, в който ще се чествува покровителят на селището. Според Д. Маринов този ден се определял от старците и е съвпадал с деня, когато е била построена първата къща.¹⁷ Веднъж избран, този ден не бил променян.¹⁸

заедно с храмовия празник се провежда и традиционният събор. Освен това има 43 събора, които се провеждат на 23 април ст.ст. /6 май н.ст./, без църковния храм в селото да има за патрон св.Георги.

¹⁵ Великден се празнува през март – април, Спасовден е обикновено 40 дни след Великден /през май/, а св.Дух е 50 дни след Великден, затова е наричан още Петдесетница /май – юни/, Гергьовден 23 април ст.ст./6 май н.ст., св.Никола Летни 9 май ст.ст./23 май н.ст., Кирил и Методий 11 май ст.ст./24 май н.ст., св.Константин и Елена 21 май ст.ст./3 юни н.ст., Петровден/св.Петър и св.Павел/ 29 – 30 юни ст.ст./12 – 13 юли н.ст., св.Марина 17 юни ст.ст./30 юни н.ст., св.Илия /Илинден/20 юни ст.ст./2 август н.ст., св.Петка/Петковден/ 14 октомври ст.ст./27 октомври н.ст., св.Иван Рилски 19 октомври ст.ст./1 ноември н.ст., св. Димитър/Димитровден/ 26 октомври ст.ст./8 ноември н.ст., св. Арахангел /Рангеловден/ 8 ноември ст.ст./21 ноември н.ст.

¹⁶ Д. Маринов, Народна вяра, шит. съч., с. 545.

¹⁷ Д. Маринов, Жива старина..., с. 309.

¹⁸ Пак там.

От новосъбраните материали се оказва, че традиционните народни събори са си менили не само дните, но са премествани и от един сезон в друг /от есенно-зимния период те са премествани в пролетно-летния/ по различни причини: ако селото е било сполетявано от чума, холера, наводнение или от голям пожар, вярвало се е в този случай, че старият покровител е изоставил това селище и е трябвало да се избере нов покровител, наричан най-често стопанин в Пиринско-Родопския край,¹⁹ ако денят на събора е бил в лошо, кишаво време,²⁰ подмяна на чужди светци-покровители с български светци²¹. След Деветосептемврийската революция дните на съборите бяха сменяни заради проваляне на стопанските планове, забавяне прибирането на реколтата, а също така и по политически причини - мислеше се, че чрез откъсването честването на сборовете от светеца, на който се провеждаше събора, и прехвърлянето му на деня на някой политически празник²² ще бъде махната религиозната съставка от този традиционен народен празник. Тази мярка не се оказва съвсем удачна. Във връзка с утвърждаването на новата идеология се получи избързване, без да се познава същността на този народен празник. Беше видена само външната връзка, но не и съдържанието на самия празник. Така чрез тази грешка беше унищожено съдържанието на този хубав празник.

А религиозното съдържание в празника, религиозните елементи в народните събори отпаднаха от само себе си. "Истори-

¹⁹ Хр. Вакарелски, Етнография на България, 1974, с. 510-512. Евг. Теодоров, шит. съч., с. 111.

²⁰ В. Жребино, Ямболско, съборът от Арахангеловден е преместен на Спасовден заради кишаво време.

²¹ В Мечка - Русенско, от Петровден съборът е преместен на празника на св. Иван Рилски, а в Златарица - В. Търновско, от св. Никола Летни на Кирил и Методий.

²² В. Козловец, В. Търновско, съборът е преместен от Арахангеловден на 7 ноември, в Лозница - Търговишки окръг, от Петковден на 24 октомври - деня, в който Търговишкият партизански отряд провежда своята първа акция.

ческото проучване на българските народни празници разкрива непрекъснатата еволюция в една единствена посока – посока на запазване и увеличаване на художествените и развлекателните елементи за сметка на всички други, имащи религиозен или, общо казано, суеверен характер."²³

Прерастването на един светец към култа на стопана се явява съвсем естествено, вътрешно развитие на идеята за закрилника.²⁴ И ловенето на нови светци след преживяно нещастие е доказателство за наслояване на образа на светец над този на стопана.

Докато закрилникът на мястото е повелявал само над определена площ, закрилникът на селото е бил свързан не само с мястото, със селището, но и с хората. Тъкмо поради това, когато селото се е премествало на ново място, се е запазвал за сбор същият ден, както и в старото селище. Така например, когато се преселвали селяни в Добруджа или Бесарабия и образували там в някое село махала, сборът бил на същия ден, както в старото село.

Едно от доказателствата, че съборите са съществували още в предхристиянска епоха, се явява фактът, че на много наши събори се извършва жертвоприношение под формата на т. нар. курбан. Кръвната жертва не само не се изисквала от християнската църква, но била и несъвместима с нейното учение. В старобългарски разказ от Х в. четем: ... Аз съм от новопокръстеният български народ, когато ог посвети със своето кръщение през тия години своя избранник княз Борис..., той го отвърна от тъмните, измамни, смрадни и нечисти храни, жертвениците им разори, утвърди ги със светите книги в правата и християнска вяра...²⁵

Безсилна да отмени дълбоко вкоренената народна традиция, християнската църква придава на езическите кръвни жертвоприношения църковнообреден характер,²⁶ като ги насочва

²³ Хр. Вакарелски, ст. във в. "Раб. дело" от 4. I. 1969.

²⁴ Евг. Теодоров, цит. съч., с. 132.

²⁵ П. Динев, Старобългарски страници, 1966, с. 61.

²⁶ М. Габровски, Кръвната жертва на Коледа, в: Българска етнография, год. I, 1975, кн 1, с. 51.

към своите светци, с което жертвоприношението започва да се схваща от народа като почит към светеца. По-късно хората не си спомняли вече за повода, за църковното съдържание, но продължавали да използват съборния ден, за да се съберат с приятели, да се повеселят, да обменят мисли.

Някои автори²⁷ приемат жертвената кръв като храна на душата на мъртвите, на прадедите. Така на Гергьовден се коли агне, на Петровден – пиле, на Илинден – петел, на Коледа – свиня, на Голяма Богородица – шиле, овен и т.н. Към жертвените обреди трябва да отнесем и принасянето в жертва на първите събрани плодове, първото издоено мляко на Гергьовден и т.н.

В далечното минало обредната гошавка е била изяждана, на обща трапеза. В началото на XX в. общите трапези изчезват, за да преминат в махленски, и накрая отделни лица да колят курбан в къщи.²⁸

Организатори на традиционните народни събори били църковното настоятелство, кметът, секретар-бирникът. Те осигурявали средствата за животното-курбан, за музикантите, за наградите на победителите в състезанията по борба, надпрепускания с коне, събирали такси на амбулантните търговци, които търгували по време на съборните празници. Най-често средствата за тези цели са набирани от населението, като всяко семейство е давало определена сума или пък колкото може. Някои от съборите западнали, защото нямало кой да ги организира.²⁹

Сборовете са били радостни моменти в живота на българите. Наближи ли времето за събора, започвала трескава подготовка. Стопанинът трябвало да осигури храна за добитъка на гостите. Той трябвало да се погрижи да намери животно за курбан и да го подготви за готвене, което извършвали жените. За събора трябвало да бъдат почистени съдовете, в които ще се готви и ще се поднася яденето. Медните съдове били

²⁷ Евг. Теодоров, шиг. съч., с. 121.

²⁸ Ив. Хаджийски, Бит и душевност на нашия народ, 1974, т. II, с. 147.

²⁹ По материали от с. Боженци, Габровско.

гъносвани, калайдисвани /покривани с тънък пласт калай/. Това правели обикновено скитащи цигани или местни турци, наричани гънусари, калайджии.

Домакинята трябвало да измаже дуварите /каменните стени, зидовете/, стените на стаите, а някъде и цялата къща. За събора стопанката изпирала всички дрехи, приготвяла за себе си и за останалите членове на семейството ако не нови /момите били винаги облечени в нови дрехи/, то поне чисти, изпрани дрехи. Изпирала и месала /домашен плат за трапеза/, трапезника, който ще употреби пред гостите. Тя бързала да сколаса /успее/ да изпече хляб, да направи погача, да застеле стаите, да се представи добре пред гостите и сама да има време да се повесели, да излезе на хорото.

Придвижването на сборяните ставало различно. Ако са от съседните села, те пристигали най-често пеш. Ако разстоянието между селата е било по-голямо, използвали коли - конски или волски, товарни или пътнически /файтони/. Често пъти колите били чергилосани /покрити с черги/, за да предпазват пътуващите от дъжд и слънце. Някои пристигали на коне или магарета, заседлани с шарени черджета.

Както колите, така и конете били украсени, окичени, нещо, което отговаряло на приповдигнатото настроение през този ден. По пеещите каруци окачвали глог или смрадлика, а конете, или по-точно конската амуниция, украсявали с червени пискюли, сини маниста, китки по юздите и пеещи зилчета /звънчета/.

Приповдигнатото настроение се е отразявало и върху облеклото на гостите. Всички били облечени в чисти или нови дрехи, приготвени специално за събора. Момите се гиздели с най-хубавите си накити и украшения, които притежавали, защото съборите са били едно от традиционните места, където младите се харесвали, а старите си избирали снахите и зетьовете.

Традиционното народно облекло, използвано при съборите, е било типично за всеки район. Според облеклото, използвано от сборяните, можело да се познае от кой край са, дали са от заможна семейство и т.н. По извезаните шевици ергените съдели за умението и сръчността на девойките, за техния естетически вкус и душевен мир. В облеклото, в шевиците и накитите българката е влагала своята душа, ум и чувство за красота.

По време на традиционните народни събори в църквата се извършвала титулярна служба, на която се правело: панихида, парастас /служба за помен/, петохлебие /служба за здраве/, водосвет /тайнство с вода/ и накрая обредът лития /обикаляне на църквата за благоденствие, живот и здраве/. Някъде се провеждала само литургия /главна християнска служба в чест на светеца-патрон/. Практикувано е ходенето на гробищата в някои селища.³⁰

Традиционните сборове са били едни от най-големите празници на българина. Д. Маринов пише, че "сборът за селянина е по-голям празник даже и от Великден".³¹ За да се представи добре, селянинът е пестил цяла година, за да може да се разпусне на този ден. Стопанин, който не можел да посрещне гости, бил одумван, осмиван. На същата участ били подлагани и негостоприемните домакини по време на събора.

А да се приготи ядене за много гости не било лесна работа. "Сборско време, не знаеш колко гости ще ти дойдат - или много, или малко."³² Съборите били своего рода "сватба". На тях хората не се канят - те сами идвали. Идвали близки и познати, роднини и приятели, които могли да доведат със себе си и непознати хора. Най-често това били ергени и момичета на сборяните. За сборовете в полските села било обикновено нещо едно семейство да посрещне 15—20—30 сборяни, а понякога и повече.³³

³⁰ По сведения от Плевенско, Врачанско и Михайловградско.

³¹ Д. Маринов, Жива старина..., с. 309.

³² По материали от с. Гиген, Плевенско.

³³ Така например има сведения за с. Бабово, Русенско, където било обикновено нещо в една къща да дойдат 8—12—20 каруци със сборяни, като във всяка каруца имало по две-три модии /седалки/, на които седяли по два-три човека, или в една каруца се събирали около 10 човека, което ще рече, че на едно семейство са гостували съответно 80—120—200 сборяни. Пак в същото село при освещаването на църквата през 1912 г. били калесани /поканени/ над 40 села, като за гостите църквата заклала 50 агнета.

Домакините трябва да се отсрамят пред сборяните, т.е. да има достатъчно ядене и пиене. В една песен се пее:

Сбор, сбор,
заколи вола,
а като мине сбора,
седни на двора,
плачи вола!³⁴

В някои села, където организатор на събора е бил църквата, гостите били гощавани на обща трапеза,³⁵ приготвяна от подарени на църквата или манастира обречени животни от населението, което по този начин изказвало благодарността си за излекувана болест или осигурено благополучие - плодородие по нивите и приплод по добитъка. Тези подарени животни били наричани курбани. Така например на събора край Сопотския манастир далите обет докарвали харизмо /подарък/, състоящо се от агне, овен, теленце, което монасите вкарвали в специален егрек /лятна кошара за овце/. От тези животни после приготвяли обредното ястие за сборяните. Според народните вярвания коза не можела да бъде принесена в курбан, понеже имала брада, с което приличала на дявола.³⁶

Подобни общи трапези от животни, подарени за курбан, са правени и при текето /свърталище на дервиши - мохамедански калугери/ "Демир баба"³⁷. Практикувано е и събирането на зърнени храни или пари за закупуването на жертвено животно за общата трапеза.

Интересен момент, в който прозират старинни черти, е този, при който обредните ястия от животни-курбан са готвени само от мъже.³⁸

³⁴ Песента е записана в с. Бабово, Русенско.

³⁵ По материали от Смилец, Пазарджишко, и Радотино, Софийско.

³⁶ По материали от Сопот, Пловдивско.

³⁷ Текето се намира между селата Завет, Свещари и Милък Поровец, Разградско.

³⁸ По материали от Хърсово, Разградско /Шуменско/.

При общите трапези всеки сам си носи съдовете или яденето и съдовете, включително и съдовете за гостите.³⁹

Ако времето позволявало, яденето и пиенето ставало на открито. За целта застинали шарени вълнени или памучни месали направо на земята или върху паралии, синии /софри, ниски кръгли маси за ядене/, или върху наредени дъски. Виното поднасяли в паници или го наливали в стакани с помощта на келчета⁴⁰. Ракията пиели от павурчета или плоски.

По време на съборите готвели типичните за всеки район обредни ястия, които са в зависимост от традицията, от поминъка на населението и от сезона, през който се провежда съборът. Във всички случаи обредното ястие е приготвяно от месо. Д. Маринов⁴¹ съобщава, че съборите се провеждали само през блажни дни, т.е. тогава, когато не се пости, не се тримири, а се яде месо. Най-често и почти в цяла България се готвели яхнии или печено. Разнообразието имало при десертите, които могли да бъдат мляко с ориз, сладки тиквички и др.п.

Освен виното и ракията на съборите били предлагани и безалкохолни напитки от рода на шербетите /разводнени сиропи/, често пъти оцветявани. В Добруджа по време на съборите пиели типичното за този край пиво, наричано борч,⁴² приготвяно от ералма /гулия/ или от трици и царевично брашно, или от ечемичено брашно. От началото на ХХ в. бирата все повече се налага като питие и през определено време на годината почти измества виното.⁴³ Все по това време се появяват лимонадата и сайдерът като безалкохолни напитки.

По време на гошавката вдигали наздравници, произнасяли благопожелания за дълъг живот и добро здраве, за берекетлия

³⁹ По материали от Смилац, Пазарджишко.

⁴⁰ По материали от Водица, Търговишко.

⁴¹ Д. Маринов, 1892 - Жива старина..., с. 316.

⁴² Г. Кръстева-Ножарова, Сб. "Добруджа", 1974, с. 258. Борчът е използван и като разхлабително питие в Голбухинско и Силистренско.

⁴³ Първите бирени фабрики в България са построени след Освобождението /1878/ от чехи в градовете София, Пловдив, Шумен.

година, за добра реколта и голям приплод по добитъка. Подобни благословии придружават българина в почти всички негови обичаи и обреди.⁴⁴

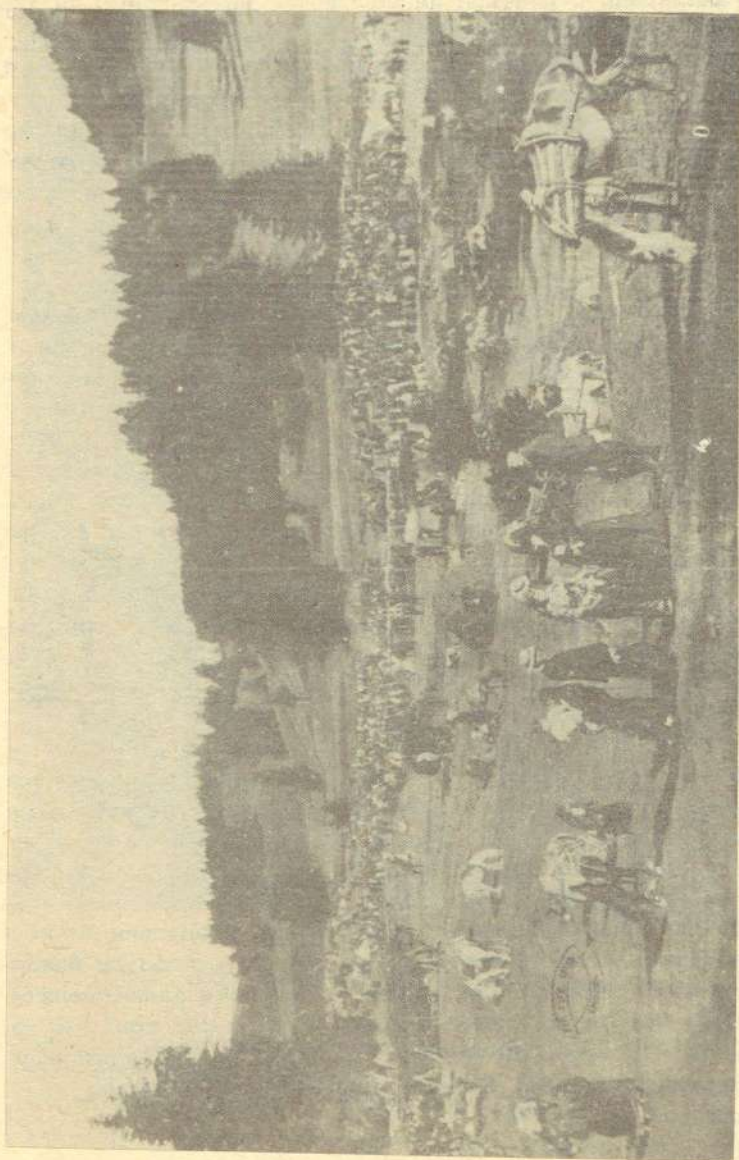
Традиционните народни събори били една от формите за социално общуване. Тук близки и познати разговаряли за прибраната реколта, за припечеленото и загубеното, за здравето на близките, за робското тегло. По време на турското робство тези празници били единствените случаи, когато се разрешавало от страна на турската власт на българите да се събират от няколко села, тъй като турците възприемали съборите като религиозни празници. Тогава близки и познати се оплаквали от злините на турците, вземали решения как да се борят срещу тях, говорили за дядо Иван и за Московеца, който ще дойде да ги освободи.

Роженският събор /вж. сн.1/ е възникнал от нуждата българите от двете страни на границата да се виждат, да се почувствуват близки в продължение на 2—3 дни. Цялото население от този край очаквало събора — и гурбетчиите-зидарите, и овчарите, и момите. Насядали върху постланите алени халища, под звуците на песни и гайди сборяните се радвали и плачели, радвали се, че са могли да се видят отново, а плачели, защото трябвало да се разделят пак след свършването на събора.

Традиционните народни събори са били използвани и от комунистите по време на фашисткия терор за провеждането на техните акции, когато БКП беше в нелегалност.⁴⁵ На тези празници били издигани трибуни, на които партийни функционери говорили пред събралите се сборяни против капиталистическата експлоатация, за справедливо заплащане на труда, за защита на страната на съветите, за освобождаване на политзатворниците, за международната солидарност.

⁴⁴ М. Арнаудов, Благопожелания и клетви,, в: Очерци по български фолклор, т. I, изд. 1968, с. 652 и сл.

⁴⁵ Така през август 1931 г. в с. Михалци, В. Търновско, на митинг говорил Асен Михалев и Тодор Куцаров, а на следващата година щял да говори Лазар Станев. В с. Дебелец, В. Търновско, на събора се събирали младежите от Килифарево, Присово и Косарка, организирани в спортно и есперантско дружество.



Сн.1

Съборът на връх Рожен, проведен на 27 юли 1925 г.

По време на сборовете имало развлечения за всички. Те били организирани в центъра на селището: на мегдана, на тържището, на хорището, на продавалото, на чардището, в селището /в централната махала/. Ако провеждането на събора е свързано с някой манастир или аязмо, то тези развлечения били пренасяни на красиви поляни край тези места, считани за свещени. По този начин красотата на природата, бистрите потоци и сенчестите буки са предизвикали възхищението и любовта към дивните красоти на българската природа, засилвали са любовта на българите към родината.

Най-много развлечения през дните на събора имало за младежите и девойките, за децата, които с трепет очаквали този празник. В дните преди и по време на събора те били много послушни, за да получат повече пари за лакомства, играчки и свирки, за да се полюлеят на люлките, а ако са поголеми, да пострелят на стрелбището.

В по-старо време люлките, които били правени, се характеризирали с простота и примитивност. На Гергьовден правели люлки от въже, окачено на някой дебел клон /вж.сн.2/. Правели още люлки, наричани карпяци, въртяжки, въртележки⁴⁶ /вж.сн.3/. Тези люлки представлявали дърво, поставено на ос, на двата края на което се хващали двама души, обикновено момък и девойка, и го засилвали в кръгова посока. В с.Павелско - Смолянско, люлките от този вид били наричани гръцки люлки. На дълбоко забит кол се поставяла дебела талпа. Ергенът и момата заставали срещуположно с китка на глава - пейт и се люлеят. В с.Михалци - В.Търновско, такава люлка е наричана въртушка. В земята са забивали кол, на който се поставяло колело от кола. В главината на колелото се слагал чатал, а на него се поставяли клечки, за да се задържат люлеещите се.

По-съвършени били синджирлиите люлки, разнасяни по сборовете и панаирите от специални хора, които с това си изкарвали прехраната. Първоначално тези люлки били задвижвани от хора, по-късно от животинска тяга /магаре или кон/, а в най-ново време от електромотори. Наричани били синджирли, защото седалките висели на синджири /вериги/. Имало и

⁴⁶ Този вид люлки се срещат из цяла България, което говори за тяхната старинност.



Сн.2 Гергьовденска люлка от Смолянско

люлки-лодки, където се люлеели по четири души. Люлеенето ставало срещу пари, а някъде и срещу продукти.

През 50-те години на ХХ в. се появяват развлечения и за най-малките деца. Те сядали върху въртящи се в кръг кончета, риби, камиони, леки коли, самолети, ракети и др. Появяват се и люлки тип виенско колело, задвижвани от електромотори.



Сн.3

"Въртяжка" от Русенско

На сборовете пристигали и пътуващи менажери, циркове,⁴⁷ където били показвани различни зверове, дресирани или затворени в клетки, или пък препарирани екзотични животни. В цирковете публиката била забавлявана с циркови номера /ходене на въже, еквилибристика, скачане от трамплин/, от фокусници и илюзионисти, които "гълтали ножове", вземали незабелязано часовниците и портфейлите от джобовете на хора от публиката. След появата на киното имало и подвижно, пътуващо кино по сборовете. В по-ново време младежите организирали вечеринки с театрални представления и танцови забави, където са танцували вече съвременни "модерни" танци.

⁴⁷ Информаторите си спомнят за цирк "Яничек", цирка на Димитров от Сливен, цирк "Добрич", цирка от Плевен.

По сборовете можело да се срещнат и дресирани мечки, завързани на синджир, които под звуците на гъдулката на мечкаря играели определен танц, като показвали как се търкала пиян човек, как се сърди свекървата. Някои мечкари дресирали мечките си да "изкарват" болестта⁴⁸, газейки настинал човек. По време на газенето мечкарят казвал на мечката: "Ще ходиш, ще търсиш и ще намериш болестта", а когато мечката била върху болния човек, мечкарят казвал: "Я питай домакина ще даде ли брашно, зайре /храна за животните/ и др."⁴⁸ Ако имало смелчаци, излизали на борба с мечката.

А.Калоянов съобщава, че мечкари от с. Ново Янково, Шуменско, ходели през лятото из селата на Добруджа, Русенско и Старозагорско, където изпълнявали юнашки песни под съпровод на гъдулката. Те пеели за вълна и дрехи, за храна, с които прехранвали и обличали семействата си.⁴⁹

По сборовете идвали в по-ново време и пътуващи фотографи, които правели аламинутни снимки за спомен от сбора, врачки и баячки /най-често шиганки/, които предсказвали съдбата на хората по ръката или чрез карти срещу пари или брашно, знахари и лечители, които продавали билки против разни болести, билки разделни и билки за любов. Дресирани бели мишки, папагали или маймунки "вадела" късмети, в които била написана съдбата на изтеглилия билетчето. Има информация и за разиграване на кукли.⁵⁰

На съборите в някои села от Плевенско и Михайловградско ставали т.нар. русалийски игри, описани вече в нашата литература.⁵¹

По време на сборовете се организирани и различни със-

⁴⁸ По материали от Златия, Михайловградско.

⁴⁹ А. Калоянов, Нови данни за юнашката епическа традиция в Източна България, в: Фолклорът и народните традиции в съвременната национална култура, БАН, 1976, с. 200-204.

⁵⁰ На сбора в Елена Георги Церовчанина от Церова кория разигравал кукли.

⁵¹ А. Арнаудов, Русалии и калушари, в: Очерци по български фолклор, т. III, изд. 1969 г., с. 545-550. М. Арнаудов, Русалийските игри у българи и румъни, в: Студии върху българските обреди и легенди, т. II, изд. 1972, с. 128 и сл.

тезания: борба между овни, кошии /надбягвания с коне/, като на победителите били давани награди.

Най-популярни били борбите, които по изпълнение са най-често свободни, т.е. позволени са всякакви хватки. Борбата продължавала, докато единият състезател бъде повален по гръб, вдигнат във въздуха или изхвърлен от кръга за борба навън, без победителят да напусне сам този кръг.

Най-много борби са провеждани в Дунавската и Тракийската равнина /Толбухинско, Странджанско, Ямболско и Тополовградско/. В тези борби вземали участие и турци - специално обучени, известни борци, които не смеели обаче да гостуват по сборовете в планинските селища, където преобладавало българското население. Така например в Габровско и Софийско няма податки за участие на турци в борбите.

Борбата, означавана още с названията гюреш, пехливанлък⁵², се извършвала в алай /кръг/, образуван от публиката, като първата редица били седнали, а втората прави. По-пъргавите деца се качвали по околните дървета и оттам наблюдавали борбите. Борели се без тепих, направо върху тревата. Борбите се водели по категории, които се определяли на око, но всеки имал право да се бори срещу всеки. Борели се млади и стари, българи и турци. Народът различавал "дребни пехливани" и "баш пехливани". Професионалните борци били остригани, с голи глави или много високо подстригани, откъдето и поговорката "подстриган като борец". За да се хлъзга тялото и за да бъде то по-трудно улавяно от противника, по-големите борци практикували да се мажат със зехтин /дървено или маслинено масло/, а професионалните борци, т.е. тези, които се прехранвали чрез постоянно участие в борби, имали и специални панталони за борба, наричани кюспети, киспети.

Когато привършат състезанията по борба, башът, баш пехливанинът /най-големият борец/, излиза в средата и пита дали има някой сред публиката, който желае да си премери силите с него. Ако няма кандидат, чак тогава той е бил обявяван официално за най-силния борец, за баш пехливанин.

Победителите били награждавани. Обикновено давали три награди, като най-силният получавал теле, вторият борец по-

⁵² Хр. Вакарелски, Етнография на България, шит. съч., с. 550 и сл.

лучавал коч /нескопен овен/, а третата награда била парична или предметна. Средствата за наградите са събирани от хората от цялото село. На някои места наградите били давани от по-заможните стопани или от принасяните за курбан животни. Така например при борбите край манастири "Св.Троица" в близост до с. Устрем, Ямболско, където идвали специални борци-турци от Одрин, за първа награда давали "брези биволи", за втора награда "бели волове", а третата награда била теле.

В голям брой селища терминологията, свързана с борбата, е предимно турска. Това не може да бъде взето като доказателство за турско влияние, защото е налице българска терминология, свързана с борбата още в старобългарски език. Турската терминология се е наложила в районите, където е преобладавало турско население, тъй като между турците, които също много обичали борбата, имало вече и професионални борци.

С появата на моторите смелчаци си изкарвали прехраната, като обикаляли в кръг по вътрешните стени на специално направени за целта кащи, които имали 10-15 м в диаметър.⁵³

В центъра на селището, където се провеждал съборът, в по-ново време /20 - 30-те години на XX в. се издигал чадърът на народния певец, който пеел песни, в които възпявал красотата и добродетелите на българката, жалбата по убити във войната. Тези песни имали най-често сензационен характер, това били песни-новели /епически народни песни, в които се описва някоя случка/.

При пеенето си народният певец си пригласял с хармониум /клавишов духов инструмент с мехове, движени от педали/, поставян на някоя маса, за да го виждат повече хора. Сборяните се тълпели и слушали. Обикновено народният певец спирал по средата на песента или на най-интересното място, за да може да си продаде песнопойките, в които имало целия текст на изпълняваните от него песни. Най-много такива народни певци се срещали в Дунавската равнина и Толбухинско.⁵⁴

⁵³ Населението на Еленско си спомня още за глобуса и качата на братя Соколови.

⁵⁴ В паметта на информаторите са останали имената на такива певци като Паруш Парушев от Габрово, Кольо Раев от Полско Косово, Русенско, Марин Генин от Караш, Врачанско,

През 40-те години на ХХ в. особена популярност имат патриотичните песни. Те проникват сред добруджанското население чрез песнопойки или чрез отделни лица, дошли от вътрешността на страната. Повечето от тези песни, макар и да са посредствени като поетически творения, оказват силно въздействие върху националното самочувствие, възбуждат патриотични пориви и горест по родината.⁵⁵

Музикалното оформление на съборите е организирано по различен начин. Обикновено откупували музиканти или от селото или от други села – гайдар, гъдулар, цигулар, които свирели на хорото. В по-старо време хората са играели под съпровод, на хороводни песни, които играешите пеели, т.нар. пеещи хора. В по-ново време се откупувала духова музика, наричана най-често банда /амбулантни музиканти/.⁵⁶ Духовите инструменти били тромпет, флигорна, кларинет, зурна, зурла /дървен музикален инструмент, подобен на кларинет, който издава резки, пискливи тонове/ за районите с турско население. Към всяка банда имало тъпан и барабанче.

Музикантите свирели вътре в хорото. Когато хорото ставало голямо, те започвали да обикалят покрай играешите, като се спирали пред баш играчите. В Павликенско и Еленско, а по сведения на Д. Маринов⁵⁷ и в Северозападна България музикантите обикаляли по къщите, като свирели и пеели срещу пари, ядене и пиене, а след обяд свирели на хорото.

Освен тези музикални инструменти по време на съборите се свирело на кавали, дудуци, цафари, окарини, дайрета /ударни музикални инструменти от опъната кожа на луб с дрънкал-

Атанас Добруджанец от Бабово, Русенско, Янко Чапанов от Черково, Бургаско, който половин век обикаля китните пътища на Тракия с крачен хармониум, заменил го днес вече с електрически, Георги Церковски от Церова кория, В.Търновско.

⁵⁵ Прочути били духовите музикални инструменти от Лясковец, Златарица, Великотърновско, и Котел, Сливенско.

⁵⁶ Д. Тодоров, Състояние, характер и жанрово разнообразие на фолклорната традиция, сб. Добруджа, 1974, с.360 и сл.

⁵⁷ Д. Маринов, Жива старина..., с. 313.

ки/, като последните били използвани най-често в бирариите при игрането на кючеци /подобни на ръченица турски игри/. В районите с турски села музикантите са наричани чалгаджии.

Не минавали народните събори без народни танци. Най-играните танци били хората и ръчениците, като след Първата световна война се наложили валсът, румбата и тангото.

Сбор се сбира на равно мегдане,
сбор се сбира, хоро се играе.
Наизлезли все хубави моми,
наизлезли, песни са запели.
Наизлезли, песни са запели,
песни пеят и кротко потропват.
Хоро пъстрят момщи аджамии,
лудо скачат, викат се, провикват.
Потурите им – гащи гайтанлии,
калпаците им – шапки чамурлии.
Хоро играят и моми оглеждат,
моми оглеждат, оглеждат и избират. 58

Хората били играни по мегданите, по хорищата, където младите се запознавали и харесвали, където девойките показвали своята красота и вкус при обличането, където младежи от две села се надигравали, за да спечелят благоволенieto на някоя мома. По време на тези народни хора са ставали и кражби на моми от ергени – със или без съгласието на момата.

Заедно с момите и ергените, които най-често откривали хорото, играели възрастните и децата, като по този начин се предавало умението за игра на хората от едно поколение на друго. В народните танци по време на традиционните събори няма публика, няма зрители, тук всички са участници, изпълнители, нещо, което в днешно време не може да се постигне. Днес хората по време на такива народни празници са разделени на активни и пасивни участници, като разстоянието, отдалечеността между тези две групи става все по-голяма.

В народния език са известни различни названия на хората, които са в зависимост от участниците /моминско, ергенско, смесено/, от начина на игра /буино, кръшно, весело, ви-то, право, затворено/. Ако хората е смесено, момите и ергените не се хващали за ръцете, а държели кърпички или между тях имало по-възрастни роднини. Някъде играели две хора - вътрешно и външно, като във вътрешния кръг се хващали моми и момци, а във външния кръг близките, родителите на младите, за да могат да наблюдават своите деца, да видят кой с кого играе, кой с кого е лика-прилика и евентуално да се намесят, ако се случи да им крадат дъщерята или да се сбият момци за някоя мома, явление, типично за хората, играни на традиционните народни събори, когато младежите били във весело настроение и имали желание да покажат силата си, юначеството си. В с. Беломорци, Търговишко, хората често били на три ката, на които се налавяли по 600—700 души.

Между традиционните народни събори трябва да различаваме малки и големи. И за двата е типичен курбанът, но докато при по-малките търговията по време на събора е по-слабо застъпена - срещат се предимно амбулантни търговци, наричани праматари /търговци на манифактурна стока/, при по-големите събори търговията заема съществено място, с което те се доближават до панаирите, при които основното е търговията, т.е. те се организират за раздвижване на парата. При панаирите курбани няма. Също така при по-големите събори са налице вече и панаирджийски развлечения: бирарии /гостилници, където хората получавали за ядене кебапи /неголеми късове месо, печени на шиш/ и бира за пиене/, циркови номера, модерни люлки и пр.

Предй навлизането на стоково-паричните отношения размяната на стоката по време на съборите е ставала "пълно за пълно". Разменена е селскостопанска продукция за занаятчийски стоки, животинска продукция, която се предлагала на т.нар. хайван-пазари, за зърнени храни.

На съборите могли да се видят габровските търговци, които разнасяли дърводелски произведения /похлупци, наричани още заструзи, заstrupци, strupци, кавали, дървени свирки, хурки, чукала/, предмети, изработени от желязо /ножове, ножици за стригане на овце, наричани кръклизи/, пръстени и гривни, платове и бонбони.

Търговци от Стара Загора разнасяли цървули за продан, от сливенските търговци можело да се купят кундури /груби кожени обувки/. Грънчарите от Троянско и Тревненско разнасяли различни видове грънци /гърнета, стомни, купове, бърдуци/, а балканджиите от Габровско и Троянско били известни с пестила /варени сливи, които после се изсушават на дълги ивици/, наричан още "габровски шоколад". Арнаути от Албания и македонци от Западна Македония продавали шербети. В Ямболско идвали да търгуват одрински турци и евреи.

Преобладавали амбулантните търговци /търговци, които търгуват не на определени места, пътуващи търговци/, най-често пътуващи цигани, турци, евреи, албанци или македонци. Те продавали различни захарни изделия: захарни петлета, захарни гердани от разноцветно украсени бонбони, захарни пръчки, рахат-локум /сладкиш от скорбяла, захар и подправки, обикновено на квадратни късчета/, небет-шекер /вид захар на едри кристали/, халва /сладко ядиво от захар, тахан и др./, захарен памук, мента, сусамки, боза, а в по-ново време и сладолед; тестени изделия: гевреци /тънък сух кравай, приготвен по специален начин/, мекици /сладкиш от квасено тесто, опържен в растително масло/, симид /малко хлебче, приготвено от бяло брашно/; семки, леблебии и пуканки, плодове в прясно състояние в зависимост от сезона на събора /ябълки, круши, мушмули, дюли, череши/ или в сушено състояние /фурми, стафили /сушено грозде на зърна/.

На второ място се срещали различни накити и украшения, често пъти представляващи произведения на безвкусицата: гердани /огърлици/, обици, пръстени, гривни, гребени, огледалца. Срещали се и различни видове тъкани или готови дрехи /басми, дантели, шевици, копчета, баръши /тънки копринени или памучни забрадки/. Преобладавали детските играчки от всякакъв род: балони, пищовчета, свирки от дърво, глина или метал и др.п.

За да привлекат клиентите към своите сергии /маса или наредени дъски, където продавачите излагали стоката си/, амбулантните търговци постоянно се провиквали: "Насам! Насам! На евтината стока!"

На съборите можело да се купят още произведения на циганите ковачи: свредели, капани, дилафи /шипци за огъня/, пирустии, саджаци /железни триножници за огнището/. По

време на турското робство особено търсени били медните съдове, които били най-подходящ подарък по време на сватбата от страна на кумовете. Затова и по сборовете можело да се купят менци, харани /големи котли, ператници/, сахани /медни чинии/, кепчета /металически чаши с дълги дръжки/, джезвета /кафеничета/.

Продаването и купуването на добитъка ставало на специални места в селищата, наричани най-често хайван-пазари. Това били оградени места, където купувачите вкарвали животните за продан. След като купувачите си харесвали някое животно, започвали да се пазарят с продавачите, докато скъсат пазарлъка /постигнат споразумение/, при което си стискали ръцете и казвали варен гъоз /отваряй си очите/, т.е. внимавай сега, за да не съжаляваш после.

Анализът на терминологията, свързана с търговската дейност по време на народните събори, показва, че преобладаващата част от тази терминология е турска. Това е резултат от многовековния контакт с турското население. С насаждането на източната кухня бе възприета и нейната турска терминология. Турски названия са носели и продължават да носят редица кухненски съдове и прибори. Между многобройните лексикални заемки, свързани с народната кухня, възприети от турски език, голяма част са арабски или персийски: шербет /ар.-тур./, кебап/ар.-тур./, рахат-локум/ар.-тур./, халва/ар. тур./, сусам/ар.-тур./, сахан/ар.-тур./, боза/перс.-тур./, небет-шекер/ар.-перс.-тур./; пазар /перс.-тур./, кепче /перс.-тур./. Това пък говори за огромното влияние върху турския език от страна на високо развитите стари източни култури на араби и перси.

От направения преглед на традиционните народни събори се вижда каква огромна и многостранна роля са играли те в живота на българина. Затова народът ги пазеше и пази така ревниво в своята практика.

Вече видяхме, че съборите водят своето начало още от езическо време, т.е. преди налагането на християнството като религия. Не можейки да се пребори с тях, църквата ги свързва със свои светци, които стават покровители, застъпници на хората от дадено селище пред бога. Така се усложнява обредната система, като към традиционните народни обичаи и обреди, свързани със събора, се прибавят някои църковни об-

реди: жертвоприношението се насочва към светеца-патрон, в деня на събора в църквата има титулярна служба, прави се панихида, водосвет.

С течение на времето нерелигиозният българин престанал да вярва на своя застъпник, който не го избавял от петстотингодишното робство на турците, и го изоставил. Някои от религиозните обреди продължили обаче да битуват в народната практика, но те са били винаги на втора линия и не могли да превземат, да заличат народните веселия, провеждани на този ден, които се характеризират с жизнерадост и оптимизъм.

Отхвърлянето на традиционните народни събори като наследиство от миналото беше една неправилна политика. В.И. Ленин учи, че: "В културата, която заварва пролетарската революция, има две култури - култура на народа, наречена демократична, и култура на господстващата класа, която е консервативна, реакционна."⁵⁹ Ние посегнахме едновременно против буржоазната култура и против това, което народът е създал през векове, но към което и буржоазията, и църквата се бяха приспособили.

Ядро, или "душа" на материалистическата диалектика, както е известно, е законът за отрицание на отрицанието.⁶⁰ Неговото основно съдържание са два взаимно свързани и взаимно обусловени момента; отмиране, унищожаване на старото, отживялото, неотговарящото на променените условия и в същото време запазването на новото, положителното, отговарящото на изменилите се условия.

Всяко решаване на противоречията, т.е. всяко отрицание, означава не само ликвидиране на една противоположна страна, на едно трайно състояние, но същевременно и тяхното преобразуване, т.е. запазване на всичко ценно и положително в тях, съхраняване на жизнеспособните елементи на предишните стъпала на развитие, на приемственост между всичко, което си отива, и новото, което идва да го замести.

⁵⁹ В.И. Ленин, За литературата и изкуството, М., 1957, с. 583.

⁶⁰ В. Хаджиниколов, Проблеми на традицията, ..., с.8.

Марксизмът-ленинизмът е чужд на метафизичното, сектантско-догматичното отрицание на всичко старо, на положителното наследство от миналото. "Не голото отрицание, не болезненото отрицание, не скептичното отрицание, пише В.И. Ленин⁶¹ - е съществено и характерно в диалектиката, а отрицанието като момент на връзка, като момент на развитие, със задържане на положителното."

Красивото трябва да се пази, да се взема за образец, да се изхожда от него даже ако то е старо. Защо е нужно да бягаме от истински прекрасното, да се отказваме от него като изходен пункт за по-нататъшно развитие само върху това основание, че то е старо. При динамичното развитие на празничната система наша задача е да запазим красивото у народните празници и обичаи, като ги освободим от изкуствено прилепената към тях религиозна част, да внесем в тях ново съдържание, което да отговаря на изменилите се при социализма условия.

През 60 - 70 -те години на ХХ в. продължи отрицателното отношение към народните събори. Те бяха забранявани, но вече от други съображения - стопански: стават в работно време, пречат на производствения процес, губи се време за прибиране на реколтата. Но такава потенциална опасност кроят всички наши празници. Значи ли това, че трябва да се откажем от всички народни празници?

Нашият народ се нуждае от празници, които носят на хората не само отмора и развлечение, но и естетическа наслада и духовно възвисяване, празници, освободени от религиозни суеверия и предразсъдъци, празници, в които се пази старото културно наследство на българския народ, но едновременно с това се утвърждава новото творчество на народа в различните области на изкуството и културата, празници, на които да се изявяват талантиливи и неизвестни синове на народа, да се установява трайна връзка между творците на изкуството и народа, да се разкрива величието на миналия и настоящия гений на трудовите хора.

На основата на старите традиционни народни събори се ро-

⁶¹ В.И. Ленин, Собранные сочинения, т. 38, изд. IV, с. 218 - 219.

диха нови и разностранни по форма и съдържание празници, означавани като събори. Сега в нашата страна се провеждат национални, окръжни и местни събори по повод на различни стопански, политически и др. културни събития: Събор на българо-съветската дружба, събори на тютюнопроизводителите, събори в чест на тружениците на Розовата долина, художествени прегледи на народното творчество. Първото народно надпяване се проведе през 1960 г. в с. Граматиково сред Странджа планина.⁶² Тук за първи път показаха таланта си млади певци и певици с огромен песенен репертоар - 200, 300, 1000 песни, които дотогава никой не знаеше. Примерът на народните надпявания беше последван в почти всички области на страната: "Пирин пее" /1962, 1967, 1974/,⁶³ на който ставаше ч преглед на народното творчество в Благоевградски окръг, Окръжен фолклорен събор в Хасково - през 1975 г. бе проведен за дванадесети път, Национален фолклорен събор - проведен през 1976 г. за трети път, Събор-надиграване в Сливен, Събор за посрещане на пролетта в Кюстендил, който вече години наред се провежда ежегодно, и много още събори-прегледи на танцовата и художествената самодейност.

Всеки край се стремеше да покаже нещо ново, невиджано, нечувано другаде. Така постепенно с песните се възпроизвеждаха старинни обичаи, придружени с народни песни - сватба, кукери, лазаруване, коледуване и пр.

Постепенно тези народни празници станаха вече традиционни като форма за поддържане и поощряване на традицията.⁶⁴ Тяхната подготовка е свързана с издирването на местните носители, които сами се явяват на естрадата като изпълнители или предават песни от своя репертоар, за да бъдат изпълнени от представителите на младото поколение.

Равностойно място заеха народната песен, инструменталната народна музика, народните танци и обичаи, народните

⁶² Н. Кауфман, Българската народна музика, 1970, с. 116—117.

⁶³ К. Динчев, Фолклорна традиция в Пиринския край, в: Фолклорът и народните традиции ..., с. 208.

⁶⁴ Ст. Стойкова, Развитие и съвременно състояние на българския песенен фолклор, в: Фолклорът и народните традиции ..., с. 28—29.

приказки, пословици, гатанки, предания, народните костюми. Всеки край грижливо подготвя своя събор, старателно се издирват най-добрите, най-типичните певци, инструменталисти, танцьори, разказвачи, костюми /вж.сн. 4,5/. Навред е налице стремежът да се намери фолклор в чист вид, да притежава всички качества, присъщи на областта.

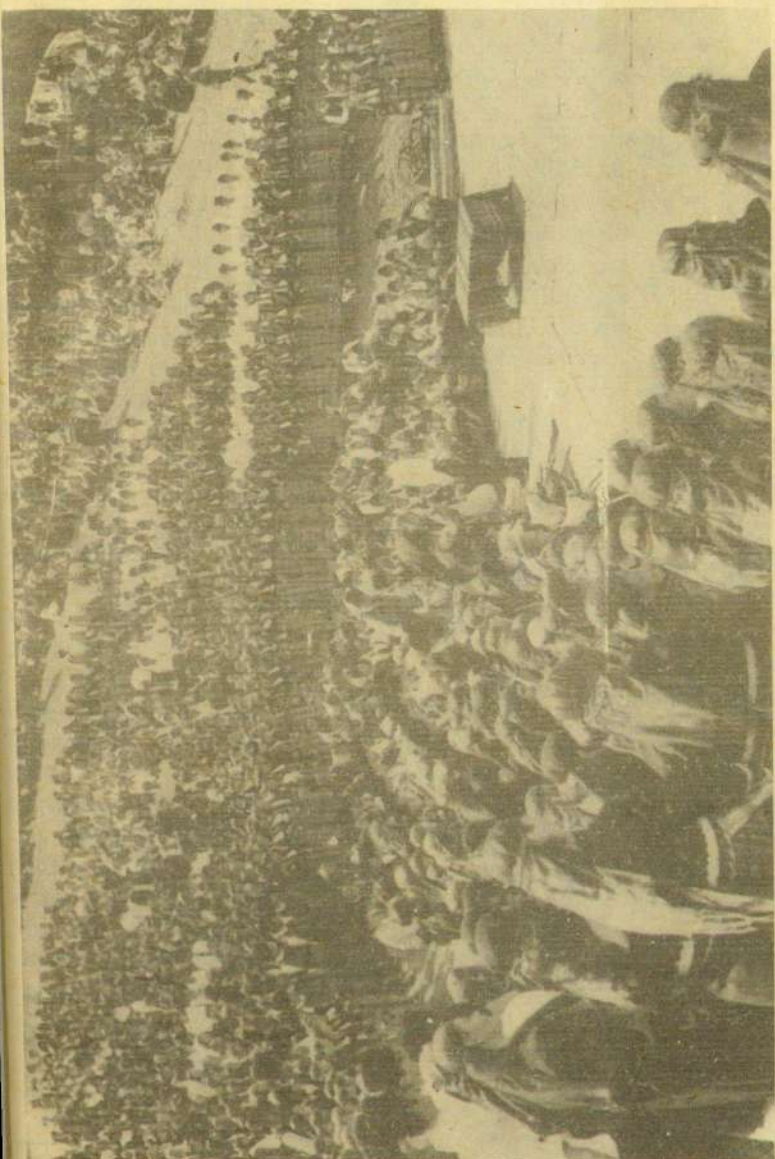


Сн. 4

Смесени хора на Роженския събор в наши дни

С успех се провеждат туристически събори на Рожен и Юндола, събори-физкултурни състезания /парашутни скокове, конни надбягвания, спартакиади/, събори на партизански поляни и хижи, землячески срещи, събори-срещи на родовете, изложби-базари ит. др.п.

Голяма част от тези събори са свързани с важни исторически или политически дати: 7 ноември - празник на Великата октомврийска революция, 1 май - празник на труда и международната работническа солидарност, 9 септември - ден на



Сн. 5
Закриване на Роженския събор в наши дни

свободата, 2 юни – ден на падналите борци за свободата на България, 22 април – рождената дата на В.И. Ленин, 3 март – Освобождението на България, и др. забележителни дати.

Не са достатъчни празниците на народното творчество в този или онзи град, представянията му чрез читалищни и художествени ансамбли, чрез радиото и телевизията. Нашето народно творчество е до голяма степен показно. Необходимо е то да навлезе в живия живот на народа – на площади, в селото и в града. А каква по-подходяща форма за това от народните събори.

На съборите могат да се възкресят и изпълнят със социалистическо съдържание редица интересни, красиви и възпитателни обичаи на предишните поколения, родени не от религиозни подбуди, а от спонтанния стремеж към радост и веселие. Всяко семейство в миналото си е имало свои съборянски обичаи и обреди.

Животът показва, че традиционните народни събори с успех могат да се използват за показване на постиженията в борбата за високи добиви в нашето кооперативно земеделие, на тях могат да се уреждат богати изложби на плодовете на българската земя.

Както някога жени и невести, моми и ергени се стремяха да покажат на събора или на мегдана най-хубавите си носии и накити, днес би могло да се организират прегледи на най-хубави, най-автентични народни носии, запазени в писаните ракли у възрастните хора.

Биха могли да се възстановят общите трапези, организирани при традиционните народни събори в миналото. Дълбокият им смисъл е бил да се изрази общата надежда и радост на изобилна рожба по добитъка, за добро плодородие. Тези общи трапези да станат символ на единния народен живот.

Нашият народ има богата и разнообразна традиционна кухня, която все повече изчезва в забравата на поколенията. Защо да не бъдат възстановени и популяризирани по време на народните събори повече народни гозби, тъй вкусни и разнообразни за всеки етнографски район, за всяко селище на родината, но почти вече забравени и изместени от тривиалните кебабчета.⁶⁵

⁶⁵

В. Хаджиниколов, Да не допуснем..., с. 8–9.

Една нова форма на традиционните събори все повече си пробива път в нашия социалистически начин на живот. Става дума за съборите, свързани с чествуването на големи родове. Тази инициатива все по-често се подхваща в нашите села и градове. Тя се посреща радостно и с охота от хората, защото укрепва техните роднински и социални връзки, кара ги да осъзнаят своя дълбок жизнен и обществен корен във вековете да обикнат още повече своята социалистическа родина, да се изпълват с високо национално самочувствие.⁶⁶

Всичко това ще направи народните събори в днешно време, особено тези с определен културен облик, нови любими празници на народа, с огромно емоционално и идейно-възпитателно значение, наситено с народностно-национален характер.

При организирането на народните събори в днешно време се допускат някои грешки и увлечения. Така например забелязва се тенденция към прекаляване с организирането и провеждането на народни събори. Така в резултат на съревнованието за организирането на събори у нас се появиха събори, които се повтарят като две капки вода в един или съседни окръзи или просто са пародия на народните събори. Такъв подход само ще навреди на нашата празнична система и на цялостната културна и възпитателна политика на социалистическата ни държава.

Друго увлечение е превръщането на народните събори в празници на разхищението и разсипничеството, когато тези празници се състоят само от ядене и пиене. Съборите стават своего рода "сватби", където домакините се надпреварват да харчат средства за осигуряване на продукти за консумация.

Новите форми на народните събори не трябва да бъдат откъснати от народната традиция на народа. Така например смяната на времето убива традицията. А скъсването с традицията прекъсва пътя на приемствеността на красивите народни обичаи и обреди.

Новите форми на народните събори трябва да служат за развлечение и естетическа наслада, да възпитават подрастващото поколение в признателност към миналото, към родината.

Нашата култура и трудова дисциплина ще се повишават с

⁶⁶ Пак там.

всеки изминат ден, нашите свободни дни ще станат от един на два при въвеждането на петдневната работна седмица на трудещите се от нашата родина. Опазената и обогатена традиция на народните събори ще ни потрябва. Градските домове на културата и общинските центрове на културата и другите културни институти и организации трябва да помислят за по-целесъобразното и по-пълноценно използване на народните празници.

ТРАДИЦИЯ И ИНОВАЦИЯ В НАРОДНЫХ СОБОРАХ

Н. Колев

Резюме

Традиционные народные соборы - это специфические народные праздники, которые играли многостранную роль в жизни болгарского народа - они удовлетворяли в различной степени религиозные, бытовые, физиологические, психологические, духовные и естественные потребности общества в целом и в частности отдельного человека, явились одной из форм социального общения между людьми.

Цель предлагаемой статьи - на основании опубликованных и свежих полевых исследований обнаружить причины и время появления этих народных праздников, их развития и роли в нашей жизни, создать более полную картину народных соборов с конца XIX в. к 60-ым годам XX в., когда налицо переосмысление традиционных народных соборов; показать, что соборы, созданные самим народом и уничтожения их, мы лишаем народ традиции, а этим и его возможности выражать свою душевность.

Традиционные народные соборы, как каждое общественное явление, претерпевают развитие под влиянием экономических, политических и духовных причин. Прослеживая возникновение и развитие этих народных праздников, автор прослеживает традиционные и инновационные элементы народных соборов. Им устанавливается, что в 50-60 г. XX в. религиозные элементы почти не присутствуют при праздновании соборов, причем они пополняются новым социалистическим содержанием. Это соборы народных песен и плясок, соборы табачных работников, соборы производителей розового масла, собор весны в Кюстендиле.

TRADITION ET INNOVATION DANS LES KERMESSES POPULAIRES

Nikolai Kolev

/résumé/

Les kermesses populaires traditionnelles sont des fêtes spécifiques du peuple qui ont joué un rôle multiple dans la vie des Bulgares, répondant, à des degrés différents, aux besoins religieux, économiques, physiologiques, psychologiques, spirituels et esthétiques de la société et de l'individu puisqu'elles étaient une des formes de communication parmi les gens.

Le présent article se propose, à la base des matériaux déjà publiés et d'autres qui sont récemment recueillis sur place, de découvrir les causes et l'époque de l'apparition de ces fêtes populaires, leur développement et leur rôle dans notre vie, de créer un tableau complet des kermesses populaires pour la période de la fin du XIX^e s. aux années 60 du XX^e s. Ces derniers temps les kermesses ont pris un sens nouveau en tant que création du peuple et on comprend que leur suppression priverait le peuple de ses traditions et par cela - de la possibilité d'exprimer ses capacités spirituelles.

Les kermesses, comme tout phénomène social, évoluent souvent sous l'influence des causes économiques, politiques et spirituelles. Tout en étudiant l'apparition et le développement de ces fêtes populaires, l'auteur met en relief les éléments traditionnels ainsi que les innovations. Il établit que durant les années 50 - 60 du vingtième siècle les éléments religieux sont presque entièrement délaissés et qu'en revanche elles se sont remplies d'un nouveau contenu socialiste - tels sont les festivals folkloriques du chant et des danses, les fêtes des cultivateurs de tabac, les fêtes en l'honneur des travailleurs de la Vallée des roses, les fêtes printanières à Kioustendil, etc.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XV, кн. 3 Исторически факултет 1977-1978

TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "CYRILLE ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 3 Faculté d'histoire 1977 - 1978

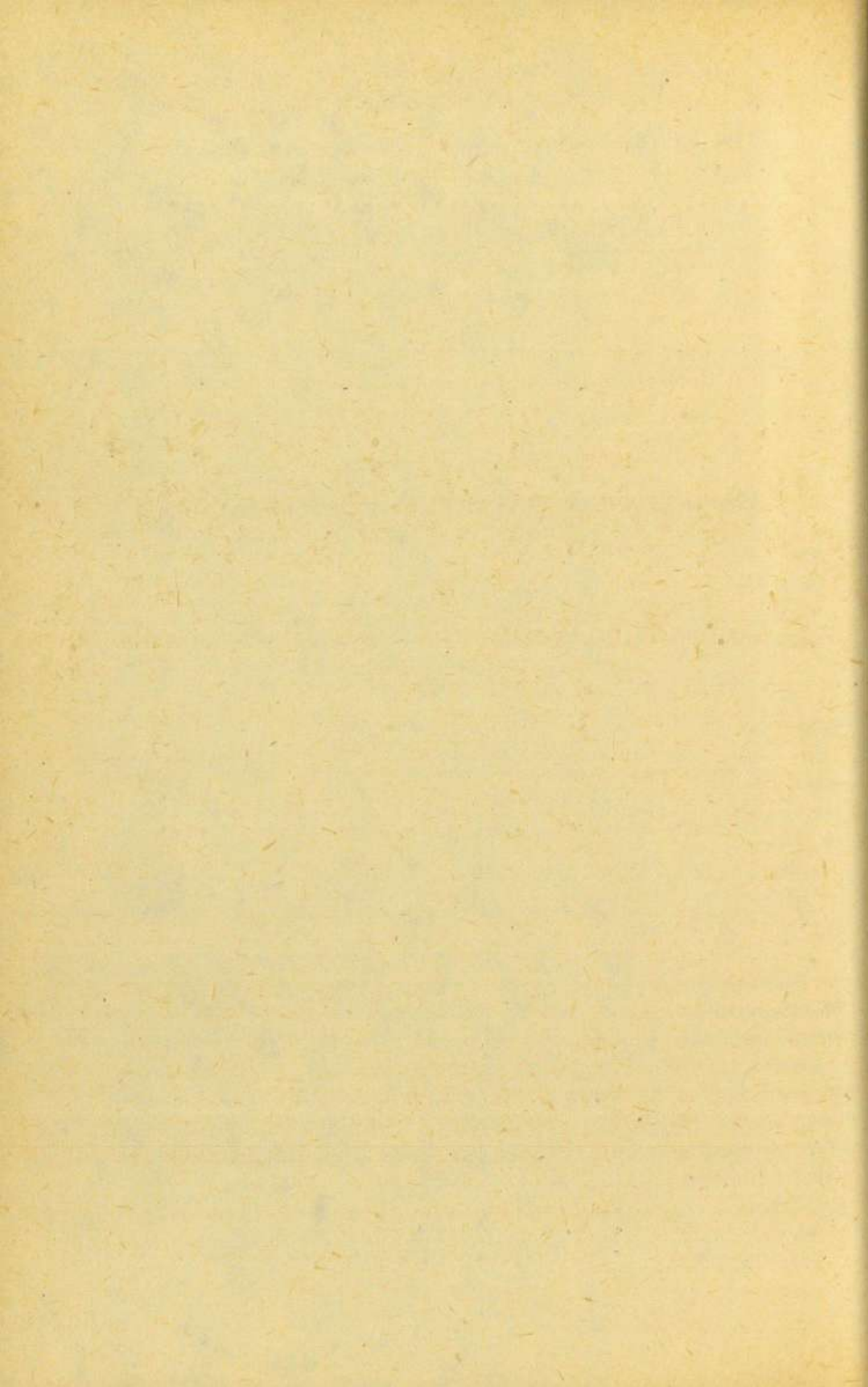
ХРИСТО ГЛУШКОВ

АНГЛО-ТУРСКИЯТ ТЪРГОВСКИ ДОГОВОР ОТ 1838 г.
И БЪЛГАРСКОТО СТОПАНСТВО

HRISTO GLOUCHKOV

LE TRAITÉ COMMERCIAL ANGLO-TURC DE 1838
ET L'ECONOMIE BULGARE

София, 1979



Стопанското развитие на българските земи през Възраждането е сложен процес, който не може да се изследва изолирано и самостоятелно. Известно е, че по силата на определени исторически обстоятелства икономическото и политическото развитие на българския народ през XV-XIX в. се оказало изключително зависимо от цялостното състояние на Османската империя. Ето защо изучаването на стопанските процеси в нашите земи през този период може да се извърши успешно само ако те се разглеждат във връзка с равнището на турската икономика.

Търговските договори, които Високата порта подписала с развитите капиталистически държави в периода 1838-1841 г., са важен етап в цялостния процес на нахлуване на чужд капитал и европейски промишлени изделия в пределите на Османската империя. Договорът от 16.VIII.1838 г., който Англия наложила на турското правителство, станал образец за сключването на още десет подобни спогодби на Високата порта с европейски страни. По такъв начин Турция непосредствено била обвързана с капиталистическия пазар на Европа, което имало съдбоносни последици за всички провинции на империята.

Многочислени изследвания, макар и написани от различни позиции, са посветени на проблемите, свързани с подписването и реализацията на тези договори. Шо се отна-

¹ А. Д. Новичев, История Турции, III, Новое время, часть вторая /1839-1853/, Л., 1973, с.24-26; Н.А. Дулина, Англо-турецкий договор 1838 и его влияние на экономическое развитие Османской империи, сп. Народы Азии и Африки, 1976, кн. 3, с. 69-80; В.А. Георгиев, Внешняя политика России на Ближнем востоке в конце 30-начале 40-х годов XIX в., М., 1975, с. 17-18; N. Kemal, Türk ziraat tarihine bir bakis, Istanbul, 1938, S.72-74; F. Baily, British policy and the Turkish Reform Movement, Cambridge, 1942; V.J. Puryear, International economics and the diplomacy in the Near East. A study of British Commercial Policy in the Levant 1834-1853, London, 1935, p. 123-124.

ся до конкретното влияние на договорите върху българското стопанство, авторите се задоволяват да отбележат, че чрез тях се премахвала системата на монополи и било поставено началото на свободната търговия в Османската империя, без да се задълбочават в по-подробно изследване на въпроса. Изключение в това отношение са статиите на турската историчка О. Кьоймен и на М. Тодорова. Но и те, въпреки че съдържат интересни данни и изводи, не изчерпват цялостно проблема.

Целта на настоящата статия е въз основа на новоиздирени данни от консулски доклади да се проследи приложението на англо-турския търговски договор от 1838 г. в българските земи, както и отражението му върху развитието на вътрешната търговия и селското стопанство у нас тогава. Изборът на англо-турските икономически отношения с оглед влиянието им върху българското стопанство не е случаен. Той се обуславя преди всичко от обстоятелството, че през 30-те години на XIX в. Англия все по-трайно укрепва своя политически и стопански авторитет в Европа и в частност в Османската империя, ограничавайки ролята на останалите държави.

Освен това през първата половина на XIX в. стопанското развитие на Англия се отличавало с изключителен подем, което поставяло пред британската дипломация трайния въп-

² О. Кьоймен, The advent and Consequences of free trade in the Ottoman Empire, Etudes balkaniques, 1971, 2; The imperialism of free trade: The Ottoman Empire. V International Congress of Economic History, L., 1970; М. Тодорова, The establishment of British Consulates in the Bulgarian lands and British commercial Interests, Etudes balkaniques, 1973, 4.

рос за разширяване сферите на стопанско влияние. Колосалното икономическо могъщество на Англия по това време не само повишило ролята и в световното стопанство и политика, но я превърнало във водещ фактор на европейската експанзия в Османската империя.

ж ж ж

Началото на англо-турската търговия е свързано с подписването на първите капитулации между Англия и Портата в 1579, 1606 и 1625 г. Според тях английските търговци получавали разрешение да търгуват в пределите на Османската империя. По-късно, в 1685 г., техните права били подновени, а англо-турският договор от 1809 г. окончателно ги утвърдил.

В продължение на десетки години капитулациите представлявали единствената гаранция за сигурност и нормална дейност на чужденците във владенията на султана. През XVIII в., когато стопанският и политическият упадък на Османската империя станал видим, всяко подновяване на капитулациите било съпроводено с непрестанни усилия да се изтръгнат от Портата нови отстъпки. Постепенно отпаднали тъкмо ония клаузи, които ограничавали европейците в турските владения, за да останат и се разширяват единствено привилегиите им. Нарушенията на британските търговци например бил властен да разглежда само английски консулски съд, създаден със закон през 1843 г. За целта в турската столица бил учреден Върховен английски съд, разполагащ с твърде важни пълномощия.⁴

С други думи, промененият характер на капитулациите в по-ново време обективно отразявал не само цялостния застои в Турция, но и порасналата стопанска и политическа

³ Е този мирен договор бил сложен край на военния конфликт между Англия и Османската империя, започнал през 1807 г., и били възстановени правата на английските търговци в Турция, с които се ползвали до войната. Срв. Г. П. Генов, Източният въпрос, т. I, 1925, С., с. 176.

⁴ А. К. Людсканов, Капитулациите, Периодическо описание на БКД, кн. XIII, Средец, 1885, с. 72.

роля на западноевропейските държави пред Портата. В края на XVIII в. вече били налице условия, които им позволявали да упражняват силен натиск върху турското правителство по редица въпроси от неговата вътрешна и международна политика.

Английската търговия с Турция била започната от Левантийската компания, създадена през 1606 г. по времето на Яков I. Компанията монополизирала стокообмена с Турция и не допускала в източната част на Средиземно море нито един британски търговец, който не бил неин член. С оглед разширяването на своята стопанска дейност Левантийската компания съдействувала за изпращането на консули в пределите на Турция. Нещо повече, първоначално тяхното заплащане се обезпечавало от компанията, а кралят утвърждавал избраните лица. Така че първите английски консули в Османската империя били не само търговски агенти и комисионери, но и изключително членове на Левантийската компания.

В 1718 г. в Солун се установил първият английски консул, а 25 години по-късно в града вече търгували 5 британски фирми. Това обстоятелство допринесло за изострянето на англо-френското съперничество за търговско влияние в Солун. Чрез широка мрежа от агенти Левантийската компания се стремяла да се противопостави на свой конкурент.

⁵ С. Дамянов, Франция и българската национална революция, С., 1968, с. 12.

⁶ А. Wood, The History of the Levant Company, London, 1933.

⁷ Хр. Гандев, Търговската обмяна на Европа с българските земи през XVIII и началото на XIX в., ГСУ, ИФФ, 1943-1944, с. 6-8.

⁸ F. Beaujour, Tableau du commerce de la Grèce. Paris, 1800, т. 2, р. 3-5 /цит. по Н. Михов, Принос към историята на търговията на Турция и България, С., 1971, с. 51/.

⁹ N. Svoronos, Le commerce de Salonique au XVIII^e siècle, Paris, 1956, р. 166-167.

¹⁰ А. Wood, op.cit., р. 164-165.

Нараствал бързо и броят на английските кораби, пуснали котва в Солунското пристанище.

По-значителни успехи в Турция британските търговци постигнали в началото на XIX в., когато Англия изпреварила най-големия си конкурент Франция и заела челно място във внос-износа на империята. Важна роля в това отношение изиграла английската промишленост, развиваща се твърде бързо по капиталистически път. В икономическото си проникване в Близкия Изток Англия била улеснена и от продължителните войни на Наполеон, които разстроили френското стопанство.

По това време активността на английските търговци в Турция била насърчавана официално и от британското правителство. То се стремяло да отстранява всички пречки от административен и формален характер, които срещали неговите поданици в Османската империя. През 1831 г. английският консул в Солун Чарманд довел до знанието на посланика в Цариград Роберт Гордон, че някои турски големци правели спънки на британската търговия в района на консулството.¹¹

Най-голям обем имала търговията с английски стоки в турската столица. Там били създадени големи складове и депа, откъдето стоките се разпространявали във всички части на империята. В Цариград през 1835 г. вече търгували десет английски къщи, осем френски, както и няколко немски и италиански кантори.¹² Вноса на английски стоки обезпечавали и гръцки фирми, които дори ги доставяли със собствени кораби. В своя стопански отчет за 1836 г. английският солунски консул Блънт с удовлетворение отбелязва, че английските манифактурни изделия в стойностно отношение бележат "ежегодно увеличение"¹³.

¹¹ P. R. O., F. O. 195/100, Писмо на Джеймс Чарманд /Солун/ до Роберт Гордон /Цариград/ от 27.VII.1831 г.

¹² Документи за българската история от германските архиви 1819-1877, С., 1963, с.51.

¹³ P. R. O., F. O. 195/100, Доклад на Блънт до Понсонби от 3.VII.1837.

Според Уркарт¹⁴ през 20-те години на XIX в. английският внос на памучни тъкани в Турция бързо нараствал. През 1826 г. той се оценявал за 10 834 лири стърлинги, а през 1832 г. се увеличил десетократно и достигнал 105 615 лири стърлинги.¹⁵

Англо-турският стокообмен от началото на XIX в. изживял и кризисни моменти. За известен период от време търговията между двете страни била ограничена главно поради военните събития на Балканите, предизвикани от гръцкото националноосвободително движение. Освен това временното спадане на английската търговия в Близкия изток било свързано и с краха на Левантийската компания /1825 г./, която повече от две столетия осъществявала трайна връзка между Англия и турските пазари.¹⁶

Бурното развитие на английската промишленост през 30-те години на XIX в. обусловило повишения интерес към Турция в търговско-промишлените кръгове. Правителството и заинтересовани фирми изпращали в нейните предели свои агенти с оглед пълното изучаване на стопанските и възможности. Освен това Османската империя имала за Англия и важно стратегическо значение - английската буржоазия се стремяла с всички начини и средства да утвърждава своето господство в Средиземно море с цел охраната на подстъпите към Индия.

Английската буржоазия проявявала подчертан търговски интерес преди всичко към Египет, основен доставчик на памук за европейската индустрия, не срещнала упорита съпротива при проникването си в този район от страна на Франция. Френските управляващи кръгове открито насърчавали египет-

¹⁴ По онова време секретар на английското посолство в турската столица, ярък защитник на Турция и нейната държавна система.

¹⁵ D. Urquart, *La Turquie et ses ressources*, t. I, Bruxelles, 1837, p. 206.

¹⁶ В. Георгиев, *Англо-американския буржоазия историография Восточного вопроса*, сп. *Вопросы истории*, 1968, кн. 3, с. 173 - 174.

ския паща Мехмед Али, който след провеждането на известни реформи не криел намерението си да стане независим владетел.¹⁷ Опитите на Англия да активизира търговските си отношения с Египет през първите десетилетия на XIX в. не само поставили отпечатък на британската политика по Източния въпрос,¹⁸ но и задълбочавали англо-френските противоречия.

При тези обстоятелства сключването на англо-турския търговски договор през 1838 г. съвпадало по време с назреването на сложни политически проблеми в Османската империя. Поради голямата заинтересованост на великите сили кризата в турско-египетските отношения прераснала от чисто вътрешен конфликт в международен въпрос.¹⁹ Ангажирайки се с подкрепа на една от двете враждуващи страни, дипломатите на европейските държави се ръководели не от чувството за справедливост, а преди всичко от изгодата, която очаквали да получат.

В започналите вътрешни войни Англия взела страната на султан Махмуд II. През лятото на 1838 г. английският кабинет излязъл с декларация в подкрепа на Високата порта, противопоставяйки се на стремежите на Мехмед Али за независимост. Външният министър Палмерстон, обезпокоен от възможността за руска намеса, съобщил официално за своето намерение да окаже в случай на нужда непосредствена военна помощ на султана срещу сепаратиста.²⁰

От друга страна, ожесточена била борбата и на управляващия турски елит по външнополитическата ориентация на държавата - главно между привържениците на Русия и на Англия и Франция. В крайна сметка през 1838 г. и непосредствено след това англо-френското влияние в Турция ста-

¹⁷ С. Дамянов, Френската политика на Балканите 1829-1853, С., 1977, с. 51.

¹⁸ В. Георгиев, Внешняя политика России..., с. 17.

¹⁹ С. Дамянов, цит.съч., с. 51.

²⁰ А.Д. Новичев, История Турции, т. III, часть вторая, с. 23.

нало доминиращо.²¹ Обхванат от засъпяваща омраза към Мехмед Али, султанът бил готов на всякакви отстъпки за Англия в замяна на активна военна подкрепа срещу египетския паша. Английското правителство твърде умело се възползвало от тези изключителни затруднения на Махмуд II и на 16.VIII.1838 г. му наложило търговски договор, който обезпечавал на британските поданици значителни икономически привилегии в Османската империя.²²

Основните текстове на договора, влизащ в сила от началото на март 1839 г., били подготвени от специална комисиция, в която най-влиятелен бил младият дипломат Хенри Булвер - секретар на английското посолство в турската столица. От турска страна в комисията участвували министърът на финансите Нури ефенди и губернаторът на Самос Богориди.²³ Договорът се състоял от осем основни и три допълнителни члена. В тях били определени новите условия, при които ще се осъществява търговският обмен между Англия и Турция, две държави със съвършено различен икономически потенциал. В същност договорът бил изгоден за Англия, тъй като закрепил съществуващите капитулации и улеснил достъпа на английски промишлени изделия до турските пазари.

²¹ С. Дамьянов, цит.съч., с. 108.

²² Съвременниците и изследователите на договора са единодушни в мнението, че за подписването на договора Високата порта била заставена от външнополитическите обстоятелства, свързани с турско-египетския конфликт. Вж. Н.А. Дулина, цит.съч., с. 70, О. Кюмен, *The imperialism of free trade* р. 15. Макар че усложненията на Високата порта по този повод имат определящо влияние, не е без значение и въздействието на икономическата криза от 1836 г., която се отразила както на Англия, така и на турската външна търговия. Вж. Л.С. Семенов, *Россия и Англия. Економически отношения в середине XIX века*, Л., 1975, с. 123. За условията и политическата обстановка в Турция по онова време вж. у В. Георгиев, *Внешняя политика России*, ... с. 74-76.

²³ Н.А. Дулина, цит.съч., с. 69.

Високата порта премахвала забраната за износ на зърнени храни от нейните предели и установила изключително толерантна митническа система за английските стоки. Според член 2 на договора "британските търговци или упълномощени от тях лица можели да купуват във всички турски области както за вътрешна търговия, така и за износ всички без изключение селскостопански продукти, произведени в страната"²⁴.

Турското правителство се задължило да отмени всички монополи на селскостопански и други стоки, въведени за обезпечаване снабдяването на столицата и големите градове, както и изключителните права за търговия на местните управители.²⁵ Това на практика означавало въвеждането на свободна търговия в Османската империя, което предоставяло от своя страна най-широки възможности за стопанско утвърждаване на Англия в Близкия Изток и за увеличаване на влиянието и пред Високата порта.

Премахвайки системата на монополи, авторите на англо-турския договор целели да се прекъсне и един важен източ-

²⁴ А.Д. Новичев, цит.съч., с. 24.

²⁵ До 1838 г. Високата порта неограничено изкупувала нужните и продукти и суровини по занижени цени във всички вилаети. Държавата разглеждала това свое право като своеобразна рента за използването на земята, върховен собственик на която била тя. От друга страна, в Турция съществувала и системата на държавни монополи /*yedi vahit*/, на основание на която само държавата купувала и продавала определени продукти. Тази практика не била патент на султанското правителство, тъй като широко била използвана в късното средновековие от различни европейски владетели. Тя обаче способствувала за забавеното развитие на Османската империя и затруднявала развитието на по-напредничави обществени отношения. Най-сетне до приложението на договора от 1838 г. в Турция се осъществявала и значителна намеса на държавата в производството, търговията и ценообразуването. Вж. подробности у Н.А. Дулина, цит. съч., с. 71; Н. Тодоров, Балканският град, С., 1972, с. 103-108.

ник на доходи за Мехмед Али, тъй като целият стопански живот на Египет бил подчинен на този принцип.²⁶ Очаквало се дори отношението му към султана да се промени в положителна насока. В такъв смисъл английският посланик в Турция Понсонби считал, че вътрешните затруднения са най-²⁷подходящото време за изтръгване на отстъпки от султана.

Най-сетне според договора вносното мито било определено на 5 % ад валорем, докато износното било увеличено на 12 %. Тази чувствителна разлика може да се обясни единствено с липсата на много промишлени изделия и определени суровини, което принудило турското правителство строго да контролира износа. Освобождавайки британските търговци от заплащане на вътрешни такси, договорът от 1838 г. фактически правел местните търговци неконкурентоспособни. Както правилно отбелязва турската историчка О.Кюймен, либерализирането по отношение на вноса водело до нарастваща нужда от внос поради недостиг в Турция на собствено произведени фабрични стоки.²⁸

Най-съществените цели, които Англия преследвала с подписването на договора, са изразени ясно в член 6. В него се казва: "Турското правителство потвърждава, че положенията на настоящия договор се разпространяват върху цялата Османска империя - както Европейска Турция, така и Азиатска Турция, Египет и другите африкански владения, подчинени на Високата порта, и ще се прилага към всички поданици на султана независимо от тяхното положение."²⁹ Цитираният член фиксира неравноправния характер на договора, който засягал единствено територията на Османската империя.

²⁶ С. Димитров, К. Манчев, История на балканските народи XV-XIX в., С., 1975, с. 205.

²⁷ В. Георгиев, Внешняя политика России..., с. 75.

²⁸ О. Кюймен, The Advent and consequents of free trade in Ottoman Empire, p. 50.

²⁹ А.Д. Новичев, История Турции, т. III, часть вторая, с. 24-25.

Три месеца по-късно, в края на ноември 1838 г., търговски договор с Турция при същите условия подписаха и Франция,³⁰ а през следващата година и още няколко европейски държави. Единствена Русия не се присъединила към тях, тъй като нейните търговци ползували известни предимства по силата на Адрианополския мир.³¹ Това обстоятелство дало повод на английската дипломация настоятелно да изисква от Русия да се откаже от тези предимства и да сключи търговска конвенция с Турция на основата на Англо-турския договор от 1838 г.³²

Английското правителство възлагало големи надежди на Османската империя като удобен търговски партньор и затова внимателно следяло приложението на договора. Лорд Понсонби бил задължен периодически да информира кабинета за практическите резултати от него. За целта на 12 май 1840 г. той изпратил окръжно писмо до всички британски консули в Турция с искане да подготвят подробно изложение по проблемите на английската търговия в районите на консулствата. Писмото на Понсонби съдържало четири основни въпроса,³³ свързани с приложението на договора.

Първите резултати от приложението на англо-турския търговски договор били отразени в консулските доклади най-общо в благоприятна светлина. Отбелязва се, че фиксирането на износното мито допринесло за премахването на множество злоупотреби, присъщи на старата митническа система. Определени надежди за развитието на английската търговия се възлагали на износа на зърнени храни, който вече бил

³⁰ И.В. Алибеков, О причинах промышленной отсталости полуколонияльной Турции, *Etudes balkaniques*, 1975, 3, с.86-87.

³¹ Л.С. Семенов, цит.съч., с. 126-127.

³² Е.В. Тарле, Крымская война, т. I, М.-Л., 1950, с.53.

³³ Р.Р.О., Ф.О.195/100, Доклад на консула Кер /Одрин/ от 20 юли 1840 г.

свободен.³⁴ Що се отнася до конкуренцията с чуждите търговци в Турция, консулите с тревога съобщили за предимствата на руските поданици по отношение износа на стоки от Османската империя.³⁵ По този повод протести до британското посолство в Цариград изпратили много английски търговци и агенти, които осъществявали износ на турски стоки.

Сведенията, които лорд Понсонби събрал през 1841 г., го убедили, че клаузите на търговската спогодба са получили пълно приложение.³⁶ Отново и с по-голямо безпокойство му било напомнено за предимствата на руската търговия в Турция. Посланикът, който гледал на договора като на собствено дело, окончателно се убедил, че частичните мерки, които предприел, няма да решат успешно проблема. Тези обстоятелства го принудили да информира в този смисъл правителството в Лондон. От такъв характер били и първите

³⁴ През последните десетилетия на XVIII в. в Западна Европа и особено в Англия се чувствувала остра нужда от зърнени храни и суровини за развиващата се промишленост. Срв. Д. Косев, Към изясняване на някои проблеми от историята на България през XVIII и началото на XIX в., сп. Исторически преглед, 1956, кн. 3, с. 32. През първата половина на XIX в. и в Англия се водела борба за премахването на т.нар. житни закони, които задържали в интерес на земевладелците високи цените на житните култури.

³⁵ P.R.O., F.O. 195/100, Доклад на Кер от 20.VII.1840 г. "Русия е единствената държава, която не е сключила такъв договор - пише консула Кер, - и тя се радва на всички облаги от договора /от 16.VIII.1838 г. - Хр.Гл./, без при това да понася загуба от увеличените мита, които нашите поданици и тези на другите европейски страни следва да заплащат". Тъй като Русия подписала с Турция търговски договор едва на 30.VI.1846 г., то руските търговци плащали само 3 % износно мито, докато английските и всички останали по 12 %.

³⁶ P.R.O., F.O. 195/100, Доклад на Кер до Понсонби от 1.IV.1841 г.

съобщения по търговски въпроси на новия посланик Стратфорд Канинг.

Тези сведения от посолството в турската столица разтревожили английския кабинет. Решено било подробно да се проучат условията за търговска дейност в Турция след подписването на търговския договор. С такава цел от Лондон били изпратени специални писма с нови седем въпроса. Този път отговор трябвало да дадат по-видните английски търговци, установени в турските провинции. Ясно е, че управляващите среди в Лондон търсели най-компетентната преценка, преди да вземат окончателни решения. Така рапортът на всеки консул бил придружен от мненията на местните британски търговци.

За нас е от особен интерес отговорът на Джордж Шнел, собственик на търговска фирма в Одрин. Разглеждайки компетентно предимствата на руските търговци при износа на турски стоки, Шнел настоятелно апелирал към кабинета в Лондон да подкрепи английските търговци в Турция.³⁷ Според него те не били в състояние да устояват на руската конкуренция и постепенно губели цялата румелийска търговия. Подкрепяйки искането на Шнел за изравняването на английските и руските търговци при плащането на износни мита, консулт Кер специално напомнил на Абърдийн, завеждащ консулската служба, че в противен случай "целият значителен по размери и разнообразие износ на Румелия ще бъде загубен за Англия"³⁸.

И така не подлежи на съмнение обстоятелството, че английското правителство проявявало подчертан интерес към суровините и ресурсите на Турция. Британските търговци твърде точно преценили стопанските възможности най-вече на европейските провинции на султана и настойчиво търсели изпълнението на договорните клаузи от август 1838 г. На свой

³⁷ P.R.O., F.O. 195/100, Писмо на Джордж Шнел /Одрин/ до консула Кер от 18 юли 1843 г.

³⁸ P.R.O., F.O. 195/100, Доклад на Кер /Одрин/ до Абърдийн /Лондон/ от 20 юли 1843 г.

ред английските кабинети обезпечавали на поданиците си, търговци в Турция, най-авторитетно покровителство.

И действително на първо време договорът повлиял положително върху активизирането на английския внос в Турция. В периода до Кримската война той бил двойно, а често и тройно по-голям, отколкото турският експорт за Англия. Това най-добре проличава от публикуваните официални данни за английската търговия с Османската империя през 20-те-40-те години на XIX в. в лири стерлинги ³⁹:

<u>Износ от Англия за Турция</u>	<u>Внос в Англия от Турция</u>
1825 г. 1 079 671	1 207 172
1835 г. 2 706 591	879 089
1840 г. 3 673 792	1 240 812
1845 г. 7 620 140	1 465 972

Посочените данни показват, че след подписването на търговския договор английските стопански дейци открили нови търговски сфери в Османската империя. Разбира се, това не означава в никакъв случай, че Турция заемала особено и важно място в цялостната система на британската външна търговия. ⁴⁰

При оценяването на търговския договор от 1838 г. повечето турски историци обръщат внимание на отрицателните резултати от него за Турция. ⁴¹ Голяма популярност е завоявала тезата, че англо-турският договор е най-съществена причина за икономическата изостаналост на страната през целия XIX в. Не може да се отрече, че увеличеният внос на чужди стоки, предимно английски изделия, предизвикал през 40-те - 50-те години още по-чувствителна криза в турското стопанство. Пропадането на текстилните фабрики и занаяти в Измир, Алеп, Бруса и другаде вследствие главно на англий-
³⁹ F. Baily, op.cit., p. 101.

⁴⁰ M. Todorova, op. cit., p. 83.

⁴¹ О. Коймен, Империализм свободной торговли, М., 1970, с. 10-17; Н.А. Дулина, цит.съч., с. 73-74.

ската конкуренция е богато документирано от съвременници.

В същност обаче за конкуренция може да се говори единствено по отношение на текстилната индустрия, тъй като различните видове платове и тъкани представлявали 90 % от целия английски внос в Турция. Както правилно отбелязва съветската историчка Дулина, подобно обяснение на последиците от англо-турската спогодба е неприемливо, тъй като налице били и редица други условия за стопанския застои в Турция: обременена данъчна система, вътрешни мита, национални предразсъдъци.⁴² Без съмнение договорите от 1838 - 1841 г. увеличили икономическата, а с това и политическата зависимост на Османската империя от развитите европейски държави, тъй като в Турция се внасяли предимно готови изделия, а се изнасяли суровини.

От друга страна, чрез договорите било постигнато значително съживяване на стопанския живот в империята. Увеличен бил обемът на външната търговия, нараснали доходите от митата, развивали се стоково-паричните отношения. Премахането на съществуващата до 1838 г. система на монополи стимулирало увеличаването на зърненото производство и допринесло за утвърждаването на капиталистическите методи в селското стопанство.⁴³

В крайна сметка англо-турският търговски договор от 1838 г. имал противоречиви икономически последици. Той не е единствената причина за забавеното развитие на турската икономика, тъй като в Османската империя били налице някои специфични черти при развитието на капитализма.⁴⁴ В същото време растящата зависимост на Турция от западните

⁴² Вж. подробно у О. Кюмен, *The Advent...*, р. 52-54.

⁴³ Вж. подробната литература в Н. А. Дулина, цит. съч., с. 74-75.

⁴⁴ Н. А. Косев, цит. съч., с. 32.

⁴⁵ Н. А. Дулина, цит. съч., с. 80.

държави попречила за дълго време да се формира местна промишлена буржоазия и пролетариат.⁴⁶

ж ж ж

В края на 30-те години на XIX в., когато чрез търговските договори Високата порта предоставила на европейските държави значителни стопански привилегии, настъпило видимо съживяване на икономическия живот в българските земи. След прекратяването на кърджалийските размирици и феодалната анархия в началото на века у нас все по-уверено си пробивали път капиталистическите форми, увеличавало се населението на градовете, разширила се ролята на годишните панаири и стопанските средища. През този период българското стопанство се нагаждало към изискванията на европейската търговия.⁴⁷

Изобщо увеличеният търговски обмен на големите капиталистически държави с Турция е свързан тясно с порасналата роля на българското стопанство от 30-те години на миналия век. В търсенето на пазари и суровини английските и другите чужди наблюдатели правилно оценили възможностите на българския пазар. С такава цел европейските кабинети изпратили свои консули в черноморските и дунавските градове, а впоследствие и в някои по-важни стопански и политически центрове във вътрешността.⁴⁸ С други думи, от това време

⁴⁶ А.Д. Новичев, Экономические и социальные сдвиги в Малой Азии и на Балканах в первой половине XIX в. и начало Танзимата. Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes, IV, Histoire (XVIII-XIX ss./ S., 1969, p. 19.

⁴⁷ V. Paskaleva, Contribution aux relations commerciales des provinces balkaniques de l'Empire Ottoman avec les Etats européens au cours du XVIII^e et la première moitié du XIX^e siècles, Etudes historiques, t.IV, Sofia, 1968, p.286.

⁴⁸ М. Матеева, Чужди консулства в българските земи преди Освобождението, сп. Международни отношения, 1976, кн. 3, с.111-116.

българските земи можели да бъдат по-активен търговски партньор на тези страни.

Важна роля за разширяване на стопанските връзки на Англия с българските земи започнало да играе английското консулство в Одрин. Неговите служители не само осторожно наблюдавали пазарите и движението на цените в областта, но и непосредствено покровителствували британските търговци и стопански дейци, установени на територията на консулството. В свой доклад до посланика в турската столица консултът Кер информирал, че на панаирите в Румелия се сключват "твърде много сделки с английски стоки".⁴⁹ С голямо удовлетворение той докладвал за увеличения внос на британски изделия в Узунджово през септември 1838 г. Кер лично посетил панаира, който се провеждал ежегодно в това селище, и се убедил на място в изгодните условия, които този "най-голям панаир на Румелия предлагал".⁵⁰

Много благоприятно се отразило на Узунджовския панаир премахването на някои мита, събирани по-рано, според английския консул в завишени и незаконни размери. Данните, които Кер събрал за английското участие в пролетните румелийски панаири през 1840 г., вдъхнали оптимизъм у него по отношение приложението на англо-турската конвенция от 1838 г. в българските земи.⁵¹ От консулски доклади научаваме, че панаирът в Узунджово през 1844 г. бил препълнен с английска манифактура, но голяма част от стоките останали непродадени, тъй като между местните търговци имало опасения от възстановяване на данъка "Дамга".⁵² Наложило се Кер да издействува специално писмо от

⁴⁹ P.R.O., F.O.195/100, Доклад на Кер от 20 юли 1840 г.

⁵⁰ P.R.O., F.O. 195/100, Доклад на Кер от 20 юли 1840 г.

⁵¹ Пак там, Доклад на Кер от 1.VI.1841 г.

⁵² Еднократен данък в размер на 2,5 %, който преди 1838 г. се заплащал от купувача при сключването на сделките. На практика често се налагало отново да бъде плащан при препродажба на стоките.

турските власти в столицата, за да се прекрати събирането на този данък.

В своята ежедневна практика по закрила на интересите на британските поданици консулите се сблъскали със стопанския произвол на редица местни управители. В Одрин през 30-те - 40-те години организираше значителна експортна⁵³ търговия търговската къща на англичанина Джорд Шнел. Той се ориентирал към износ на българска вълна за Англия. Негови представители събирали вълна не само от производителите в Румелия и Стара планина, но стигали на север до Добруджа и р. Дунав. Така през пролетта на 1844 г. агент на фирмата купил 43 бали вълна от Шуменско и от района на Кара су /Черна вода/⁵⁴. Тази суровина била незаконно задържана под предлог, че е необходима за държавната текстилна фабрика в Сливен. Въпреки намесата на английския консул в Одрин въпросът не бил уреден и се наложила интервенцията на британския посланик в Цариград Ст. Канинг.⁵⁵

През март следващата година закупчици на фирмата предплатили в Сливенско вълна за около 200 000 пиастра. Когато през май започнали събирането ѝ, арменски търговец, снабден със специално пълномощно от турската столица, попречил на тяхната дейност. Отново се прибегнало до съдействието на консулството в Одрин и посолството в Цариград.⁵⁶

Подобен бил и случаят с пловдивските търговци Андрея и Христаки Йоргиадес, които се ползували с английска закрила. Всички тези случаи изградили у вицеконсула Симонс убеждението, че е време да се докаже и в Пловдив "значе-

⁵³ Документи за стопанската дейност на Шнел се съхраняват в архива на Института за история при БАН.

⁵⁴ P.R.O., F.O. 195/100, Писмо на Джордж Шнел до Кер от 9.IX.1844 г.

⁵⁵ P.R.O., F.O. 195/100, Доклад на Кер от Ст. Канинг от 12.IX.1844 г.

⁵⁶ P.R.O., F.O. 195/100, Писмо на Дж. Шнел до Симонс от 26.V.1845 г.

нието на британското влияние и покровителство".⁵⁷ В тази насока той предложил и конкретна стъпка, която трябвало да предприеме неговото правителство - откриването на английско консулство в Пловдив.

Ето как Симонс мотивирал своето предложение в доклада си до Канинг: "Като имам пред вид, че от търговска гледна точка Пловдив е не по-малко важен център от Одрин и че търговията му може още повече да се развие, уместно би било може би да се назначи там един консулски представител, подчинен на Одринското консулство. Подобна мярка би накарала властите да зачитат установените там чужденци и положително би предотвратила нови прояви от рода на тази спрямо Андрея и Христки Йоргиадес".⁵⁸ Тъй като това предложение било реализирано твърде късно, английското консулство в Одрин продължавало да обезпечава цяла Румелия в търговско отношение.

Разбира се, английските изделия прониквали до Кримската война не само в Южна България, но и далеч на север. След подписването на търговския договор от 16.VIII.1838 г. търгуващите с британски стоки потърсили нови пазари по дунавските и черноморските пристанища, както и в Добруджа. Към условията за търговия в тези турски провинции проявили интерес най-напред, както трябва да се предполага, английските консули във Влашко. Те проучили грижливо зърненото производство на дунавските земи с оглед експортирането му за Англия. За това свидетелствува изложението на британския вицеконсул в Галац Чарлз Канингам от 22.II.1840 г. до завеждащия консулската служба в Лондон Бидуел.⁵⁹

Канингам се спрял обстойно на стопанските възможности

⁵⁷ P.R.O., F.O. 195/100, Доклад на Симонс до Канинг от 21.V.1845 г.

⁵⁸ P.R.O., F.O. 195/100, Доклад на Симонс до Канинг от 21.V.1845 г.

⁵⁹ P.R.O., F.O. 78/409, Доклад за сегашните възможности на провинция България да изнася продукти. Доклад на Канингам до Бидуел от 22.II.1840 г. Доклада цитирам по статията на М. Тодорова, *op. cit.*, p. 80-88.

на десет български черноморски и дунавски пристанища, на техния внос-износ, численост на населението и икономически перспективи. Докладът на Канингам има характер на задълбочено и ерудирано стопанско проучване, което показва, че неговото подготвяне не било в никакъв случай моментно хрумване на консула. Очевидно от най-авторитетно място на Канингам било внушено да събере такава информация. Както отбелязва М. Тодорова, този интерес на Великобритания за увеличаване на търговията с Турция не бил продиктуван единствено от желанието да се обезпечат допълнителни пазари, с цел да се издигне житната търговия по Черно море като противовес и дори заместител на руския экспорт в Англия.⁶⁰

"Провинция България⁶¹ - съобщава Канингам, - представлява важна част от черноморската търговия. Нейните резерви, все още слабо проучени, очакват цялостното въздействие на една по-добра търговска система, която да превърне България в една от най-продуктивните провинции на Османската империя... Населението ѝ е трудолюбиво и интелигентно, а почвата дава изобилна реколта, която досега... посреща нуждата на страната и доставките, изисквани от Цариград. Сравнена с провинциите Влашко и Молдова, България би могла да⁶² предоставя в двойно количество същото производство..."

Канингам преценява, че при средна реколта България би могла да изнася произведения за 800 хиляди лири стерлинги, от които:

жито	- за 425 000 лири
царевица, ръж, овес	- за 180 000 "
непрана вълна	- за 25 000 "

⁶⁰ М. Тодорова, *op. cit.*, p. 81. Влошените политически отношения между Англия и Русия през 40-те години се пренесли и в сферата на икономическото съперничество в Турция. Вж. Л. С. Семенов, *цит. съч.*, с. 118-119.

⁶¹ Канингам има пред вид само северните български земи.

⁶² М. Тодорова, *op. cit.*, p. 81.

63

восък, ленено семе, мас, коноп, кожи и т.н.

В доклада е посочено, че от Варненското пристанище се изнасят към турската столица ежегодно 100 хиляди четвъртини⁶⁴ жито и почти толкова царевица. Консулт предвиждал, че в близките години трудолюбивото население от Варненско било в състояние да увеличи износа трикратно, а с това и пристанището на Варна да стане едно от най-важните на Черно море.

В доклада са отбелязани пристанищата на Кюстенджа и Тулча, големият панаир на добитък Кара су /Черна вода/, както и житният износ на Силистра, Русе, Никопол и Видин. Свищов например е представен не само като средище на продукцията на близката околност, но и като износен пункт на селскостопанското производство на Румелия. "Тук се стича оризът на Пловдив, коприната на Търново, розовото масло от Казанлък, желязото от Самоков за Унгария и т.н." - отбелязва консулт. Необходим бил само свободен пазар за продукцията на България, което търговските договори от 1838 - 1840 г. осигурили.⁶⁵

Доказвайки по такъв начин възможностите на северно-българските земи да се изравнят в бъдеще в стопанско отношение с Влашко и Молдова, Канингам предложил да се открие британско консулство в Русе и дори изявил желание да го ръководи. Тази идея не била възприета в английската столица и въпросът останал известно време открит. Въпреки това Канингам продължил своите проучвания върху българското стопанство и периодически докладвал резултатите.⁶⁶ През 1845 г. той изпратил на посолството в Цариград един доклад от италиански произход, разглеждащ черноморската

⁶³ Пак там, с. 81.

⁶⁴ Една четвъртина = 291 литра.

⁶⁵ Journal des Oesterreichischen Lloyd. X. 1845 /N. Michoff, Beiträge zur Handelsgeschichte Bulgariens, II, Erster, Band, Sofia, 1943, S. 80/.

⁶⁶ P.R.O., F.O. 195/211, Доклад на Канингам до Канинг от 21. III. 1841.

търговия на Европейска Турция.⁶⁷

Междувременно във Варна били открити първите чужди консулства.⁶⁸ Най-напред свой представител там изпратила Холандия, след нея⁶⁹ Франция през 1834 г., а четири години по-късно и Русия. Тези обстоятелства активизирали и английската дипломатия. Установяването на руски вице-консул във Варна стреснало външния министър на Великобритания Палмерстон. Освен това през март 1847 г. той получил последователно две предложения от британското посолство в турската⁷⁰ столица за откриване на английско консулство във Варна. "Позволявам си да представя, се казва в единия от докладите, целесъобразността от изпращане на консул във Варна. Градът е пристанище на много кораби, заети с житна търговия, и следователно става място от все по-голямо търговско значение."⁷¹

Този път Палмерстон взел положително решение и още през април с.г. назначил⁷² лейтенант-полковник Нийл за британски консул във Варна. Без съмнение откриването на консулство на Великобритания във Варна било предизвикано преди всичко от търговските и интереси в този район на Черно море. През 40-те години вносът на английски изделия през Варненското пристанище бързо се усилвал.⁷³ Пър-

⁶⁷ P.R.O., F.O. 195/211, Доклад на Канингам до Канинг от 19.IV.1845 г.

⁶⁸ В. Тонев, Първо консулство във Варна, сп. Музеи и паметници на културата, 1971, кн. 2.

⁶⁹ В. Паскалева, За търговските връзки на Франция с българските земи от началото на XIX в. до Освобождението, Исторически преглед, 1960, кн. 5, с. 64.

⁷⁰ P.R.O., F.O. 195/269, Доклад на Уелесли до Палмерстон от 17.III.1847 г. Цит. по М. Todorova, op.cit., p. 84.

⁷¹ Пак там.

⁷² P.R.O., F.O. 195/266, Депеша на Палмерстон до Уелесли от 3.IV.1847 г.

⁷³ Ст. Цонев, Стопанският облик на град Варна в навечерието на Освобождението, Исторически преглед, 1973, кн. 1, с. 77.

вите донесения на Нийл сочели изгодите, които предлагала търговията на Варна и българският черноморски бряг за английските търговци.

Наблюдавайки развитието на търговията по р. Дунав и Северна Добруджа, Нийл стигнал до извода, че е необходимо откриването на английски вицеконсулства в Русе и Тулча. Отправяйки искане за назначаване на английски представител в Русе, той пише: "Установяването на агенция в този важен пункт на Дунава... е не само с цел да предава сведения, особено когато корабоплаването по Дунав е прекъснато през зимните месеци, но и като готов център за търговските проблеми, изникващи в този консулски район..., който обхваща цяла Източна България."⁷⁴ И действително тази идея на Нийл била реализирана няколко години по-късно.

Откриването на английско консулство във Варна допринесло за разширяване на британския стокооборот с черноморските ни пристанища, а също така и за разпространяването на английското политическо влияние в нашите земи. Този факт не останал тайна за английските политически и стопански конкуренти в България.

Френският консул в Яш направил специално проучване на стопанските възможности на европейските провинции на Османската империя. В доклада си от 20 май 1843 г., адресиран до френския министър на външните работи Фр. Гизо, след като говори за мястото, което заемат големите държави в търговията на Дунавските княжества и на България, той се спира специално на английската търговия с българските земи: "Англия - пише той - иска да си раздели с Австрия печалбите от една също така плодородна търговия. Бях много изненадан да видя огромни бали памучна прежда и памучни платове върху твърде високи и почти непристъпни места. Не можех да си представя как тези тежки маси са пренесени там. Казаха ми, че идват от Константинопол на волски коли. Колко мъки, време и разноски трябва да струва подобен транспорт по толкова трудни пътища... и как пе-

⁷⁴ P.R.O., F.O. 195/296, Доклад на Нийл до Палмерстон от 21.V.1849 г.

чалбата, която се извлича от тази прежда и тези платна, може да понесе толкова големи разноси."⁷⁵

Така че английските стоки прониквали все по-дълбоко във вътрешността на страната, подбивайки с ниските си цени пласмента на австрийските и френските изделия. Това изостряло конкурентната борба и я превърнало във фактор, с който трябвало да се съобразяват производителите, търговци и комисионери, консули и търговски наблюдатели, изобщо всички, които имали отношение към търговията на Европейска Турция.⁷⁶

Без съмнение след сключването на англо-турската спогодба от 1838 г. от страна на заинтересовани стопански среди в Англия бил проявен значителен интерес към пазарите на Османската империя и особено на европейските ѝ провинции. Създаването на мрежа от английски консулства по това време в българските земи е непосредствен резултат от търговската спогодба. С посредничеството на консулите редица фирми изучили стопанските възможности на нашите земи, състоянието на пазарите и цените.

В заключение би трябвало да се посочат, макар че данните, с които разполагаме, не са обилни, последствията върху селското стопанство от установяването на свободна търговия в българските земи. Всички съвременници /консули, наблюдатели, стопански дейци/ са единодушни, че свободният износ на зърнени храни след 1838 г. се отразил благоприятно върху развитието на нашето селско стопанство. "Откакто България бе включена в системата на свободна търговия, селянинът засява повече, отколкото се нуждае за своето собствено домакинство - пише австрийският консул в Галац Хуберт. - Българското зърно се включва в

⁷⁵ Archives du Ministère des Affaires Etrangères de France. Correspondance politique des consuls, Turquie, Yassi, t.I /1841-1847/, Rapport de A. Duclos à fr. Guissot du 20 mai 1843, p. 198.

⁷⁶ Икономиката на България. Т. I Икономиката на България до социалистическата революция, С., 1969, с. 258.

търговията през последните три години в значителни количества през Варна и дунавските пристанища.⁷⁷ Според друг консулски доклад само за четири години след 1838 г. селскостопанската продукция в България се увеличила десет пъти.⁷⁸

Прави впечатление, че българските селяни се отнасяли с много по-голяма грижа към качеството на семената за посев, което позволявало в някои области да се получава реколта с "отлично качество".⁷⁹ Изискванията на европейската капиталистическа търговия намерили своевременно отражение в развитието на българското селско стопанство. Повишаването на цените на зърнените храни след премахването на съществуващия държавен монопол стимулирало тяхното отглеждане с оглед реализирането им на пазара.⁸⁰

Произведенията на българското селско стопанство били доставяни на европейските пазари, където се чувствувала нуждата от внос на храни. За пръв път през 1842 г. българска пшеница се появила на английския пазар.⁸¹ През същата година от дунавските градове Видин, Свищов, Русе и Силистра били експортирани 68 хиляди тона пшеница.⁸² Освен зърнени храни в началото на 40-те години за Англия били отправяни и големи количества животински кости. Тър-

⁷⁷ Bericht des k.k. Consuls zu Galatz Crh. Huber /N. Michoff, Beiträge..., II, Erster Band, S. 202/.

⁷⁸ Journal des Oesterreichischen Lloyd. XI. Triest, 1846 /N. Michoff, Beiträge..., II, Erster Band, S. 89-90/.

⁷⁹ Пак там.

⁸⁰ Англо-турският договор от 1838 г. позволявал на турските стокотурпроизводители да продават своите стоки там, където и на когото им е изгодно. Това право ги стимулирало да произвеждат повече и по-качествена продукция за пазара. Н. А. Дулина, цит. съч., с. 72.

⁸¹ Galatz. Journal des Oesterreichischen Lloyd. 1843 /N. Michoff, op.cit., p. 42/.

⁸² За стимулирането на износа положително значение имало

сенето им в Англия било голямо – както за направата на индустриални изделия, така и за добиване на торове. Само за две години от българските земи били изнесени 300 – 400 центнера животински кости.

Увеличеното производство и експорт на зърнени храни в Западна Европа облагодетелствували и турското правителство – нараснали доходите му от десятъка и износните мита. Поради това Високата порта се заела да активизира селскостопанското производство за пазара в отделните провинции. През 1845 г. били отпуснати 20 млн. пиастра, които трябвало да се раздадат на земеделците за снабдяване със семена, добитък и земеделски инвентар. Този факт свидетелствува за нови елементи в стопанската политика на турското правителство, макар че голяма част от отпуснатите средства не достигнали до производителите.⁸³

Друг съществен резултат от приложението на търговския договор от 1838 г. за българските земи е оформянето на кръг от предприемчиви български търговци, износители на зърнени храни и брашна към турската столица и другите провинции, както и в някои европейски държави. В оживената житна търговия, която се осъществявала през 40-те – 50-те години през дунавските и черноморските пристанища, се включили десетки български търговци. Постепенно някои от тях се издигали от положението на обикновени посредници до самостоятелни износители, увеличавайки своите капитали и обема на сключените сделки. В това отношение могат да се посочат фирмите на Евлоги и Христо Георгиеви, на Тъпчилешови в Цариград, на Цвятко Радославов и Каракашеви в Свишов, на Николи Минчоглу в Търново и други.

и откриването на редовно корабоплаване по р. Дунав. В. Паскалева, Параходното плаване по долния Дунав до Кримската война, Проучвания по случай II конгрес по балканистика, С., 1970, с. 281-288.

⁸³ Ю. Юрданов, История на българската търговия до Освобождението, С., 1938, с. 197.

В търсене на гарантирана правна закрила и по-голяма стопанска изгода редица стопански дейци изнасяли седалищата на фирмите си извън пределите на Османската империя. Но почти всички оставали трайно свързани с родните места, тъй като търгували с български селскостопански продукти и в такъв смисъл допринасяли за обвързването на българския пазар с по-развития капиталистически пазар на европейските държави. Международните търговски връзки допринесли за преодоляване на стопанската затвореност и политическата изолираност на българите от другите народи.⁸⁴

Увеличеният търговски обмен и развитието на стоковото производство в селското стопанство довели до създаването на специализирани райони за отглеждане на зърнени храни, тютюн, памук, розово масло, вълна, дървен материал.⁸⁵ Макар и с бавни темпове, подобрявал се транспортът във вътрешността, оживявали се връзките между отделните селища и стопански центрове с пристанищните градове.

Стопанските промени увеличавали социалните различия и допринесли за засилване на измененията в социалната структура на българското възрожденско общество. Оформилата се прослойка на състоятелни търговци и производители, свързани с външния и вътрешния пазар, в много отношения вече се различавала от останалите социални слоеве тогава.

През втората четвърт на XIX в. било поставено началото на известно специализиране на търговския обмен на Османската империя с развитите европейски държави. Това с пълна сила се отнасяло и за Великобритания. Нейни търговци внасяли предимно манифактурни изделия и колониални стоки, а купували предимно зърнени храни и суровини.

В такъв смисъл, когато преценяваме последствията от приложението на свободната търговия за България, трябва да отбележим, че наред с активизирането на стопанските процеси и въвеждането на българските земи в системата на европейската капиталистическа търговия било поставено нача-

⁸⁴ Хр. Христов, Българските общини през Възраждането, С., 1973, с. 15.

⁸⁵ Хр. Христов, цит. съч., с. 13.

лото на нееквивалентната размяна, на ограбването на българския народ вследствие на търговските привилегии, които чуждите вносители получили с договорите от 1838-1841 г.

Що се отнася до конкуренцията на английските стоки по отношение изделията на нашето занаятчийство, тя все още не приемала такива застрашителни размери, тъй като до Кримската война стойността на чужди изделия бил почти равен на износа.⁸⁶ Създаденият от Високата порта либерализъм по отношение на външната търговия довел до хроническо неравновесие между търсенето и доставянето на вътрешния пазар и до постепенното унищожаване на местната индустрия в цяла Турция.⁸⁷

к к к

В изследванията на мнозина буржоазни историци както в миналото, така и сега англо-турският търговски договор от 16.VIII.1838 г. и неговите резултати за Османската империя се свързват предимно с последвалите реформи на Високата порта. Нещо повече, някои автори се опитват да докажат, че капитализмът в Турция бил наложен отвън, че неговото зараждане и укрепване на Балканите и в Близкия Изток е преди всичко резултат от политиката на "обновление" и "поввропейчване" на Турция, която Англия провеждала тогава.⁸⁸

Излишно е да посочваме защо подобна теза е несъстоятелна и ненаучна. С конкретни изследвания историците-марксиста доказаха, без да омаловажават ролята на външния фактор, че капиталистическото развитие на турските провинции през първата половина на XIX в. се обуславяло от въздействието на различни обективни фактори със специфичен

86

V. Paskaleva, Les relations commerciales des contrées bulgares..., p. 288.

87

O. Köymen, The Advent..., p. 56.

88

Вж. подробен коментар в статията на В.А. Георгиев, Англо-американская историография..., с. 173-176.

89

вътрешен характер.

От друга страна, още съвременниците били убедени, че Англия подкрепяла реформаторската дейност в Турция само тогава и дотолкова, доколкото тя била подходяща и удобна за английската буржоазия, когато обезпечавала икономическите и политическите интереси на Англия в Османската империя.

Англо-турският търговски договор от 1838 г. и последвалите го търговски договори с другите развити капиталистически държави засегнали непосредствено всички сфери на турската икономика. Като съставна част на Османската империя през втората четвърт на XIX в. българските земи били измежду най-производителните и най-развитите провинции на тази многонационална държава. Следователно те в най-голяма степен били свързани с измененията, които се извършили в икономическия живот на Турция след 1838 г. За българското стопанство обективно били създадени условия за по-динамично развитие, но същевременно българският народ трябвало да понесе всички печални последици, породени от трайната стопанска и политическа зависимост, в която се намирала Османската империя по отношение на големите европейски държави.

⁸⁹ Хр. Христов, Някои проблеми на прехода от феодализма към капитализма в историята на България, Исторически преглед, 1961, кн. 3; Н. Тодоров, По някои въпроси за икономическото развитие и за зараждането на капитализма в българските земи под турско владичество, Исторически преглед, 1961, кн. 3.

⁹⁰ Л. С. Семенов, цит. съч., с. 122 и посочената там литература.

АНГЛО-ТУРЕЦКИЙ ТОРГОВЫЙ ДОГОВОР 1838 ГОДА И ХОЗЯЙСТВО БОЛГАРИИ

Христо Глушков

/Резюме/

Автором рассматривается сложная политическая обстановка, в которой был подписан в августе 1838 года англо-турецкий договор, как и его влияние на развитие болгарского хозяйства. Посредством донесения английских торгпредов прослеживается приложение договора как в Османской империи, так и в болгарских землях.

Отмечаются также, что при исполнении договора, турецкое правительство было вынуждено уничтожить систему монополии и начать свободную торговлю зерновыми культурами. Впоследствии активизируются хозяйственные процессы в Болгарии, но также было положено начало неэквивалентного обмена как результат торговых привилегий, которое английские поданные получили.

В заключение сказано, что после подписания англо-турецкого договора 1838 г. определенные хозяйственные круги в Англии проявили значительный интерес к рынку Османской империи, особенно ее европейских провинций. Создание сети английских консульств в болгарских землях в это время является непосредственным результатом приложения торгового договора. Таким образом были созданы благоприятные условия для проникновения иностранных товаров в Болгарию в 50-60 годы XIX в., что существенным образом изменило социальную структуру болгарского общества в эпоху Возрождения.

LE TRAITE COMMERCIAL ANGLO-TURC DE 1838
ET L'ECONOMIE BULGARE

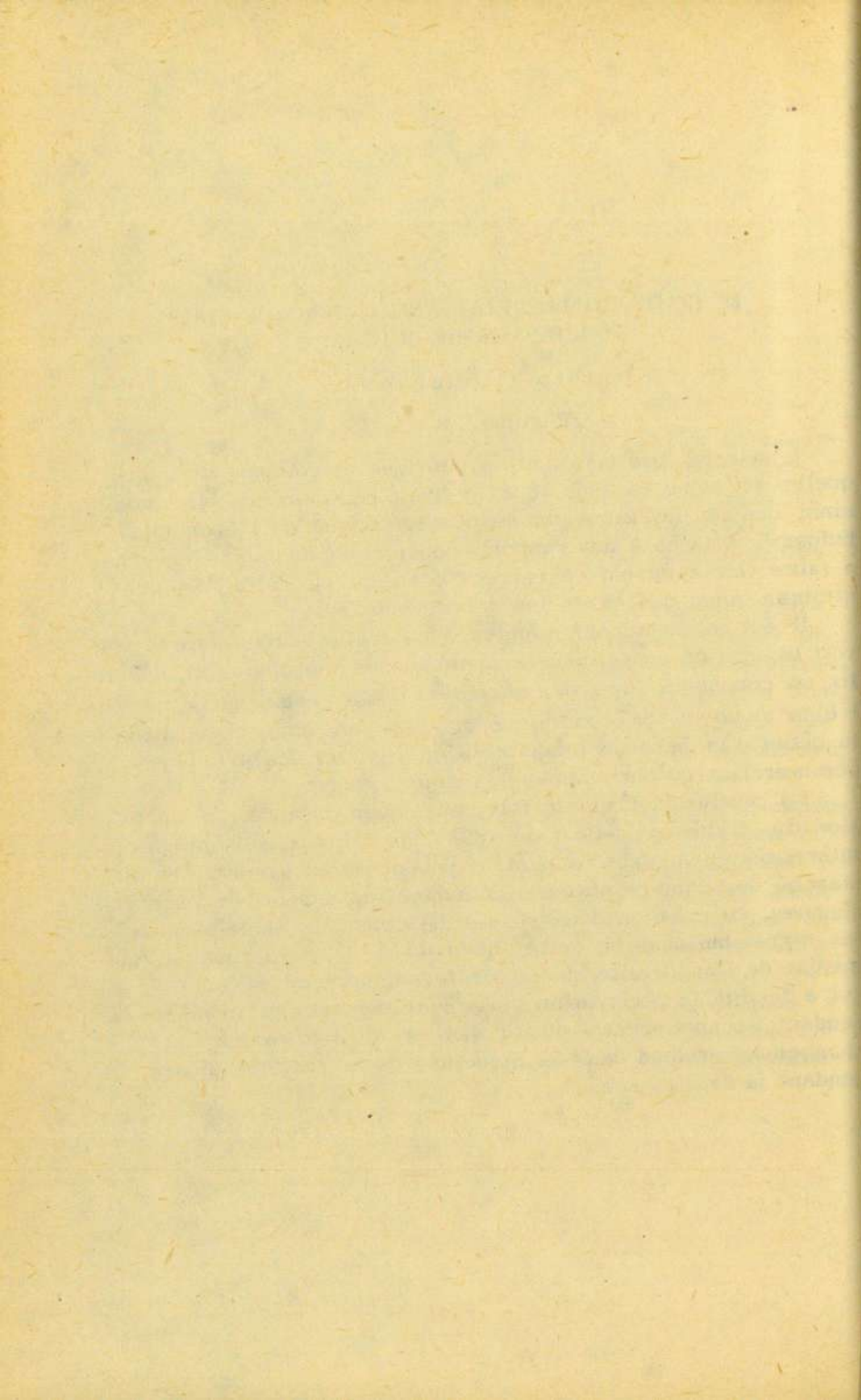
Hristo Glouchkov

/Résumé/

L'auteur étudie la situation politique compliquée dans laquelle est signé en août 1838 le traité commercial anglo-turc ainsi que son influence sur le développement de l'économie bulgare. A la base des rapports consulaires anglais il cherche à faire voir comment ce rapport est appliqué dans l'Empire ottoman ainsi que dans les terres bulgares.

Il est noté que conformément à ce traité la Haute porte se voit obligée de supprimer le système des monopoles et d'établir un commerce libre des céréales. C'est ce qui donne de l'élan au processus économique en Bulgarie, mais c'est aussi le début d'un échange inéquitable en résultat des privilèges commerciaux qu'ont obtenus les sujets anglais.

En conclusion l'auteur fait remarquer qu'après la conclusion du traité anglo-turc de 1838, les milieux économiques intéressés en Angleterre prêtent une attention particulière au marché de l'Empire ottoman et surtout de ses provinces européennes. La création d'un réseau de consulats anglais dans les terres bulgares en cette époque-là, c'est le résultat immédiat de l'application de ce traité commercial. C'est ce qui a facilité la pénétration chez nous des articles étrangers pendant les années 50 - 60 du XIX^e s. et a provoqué un changement profond dans la structure de la société bulgare pendant la Renaissance.



ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том XV, кн.3 Исторически факултет 1977-1978

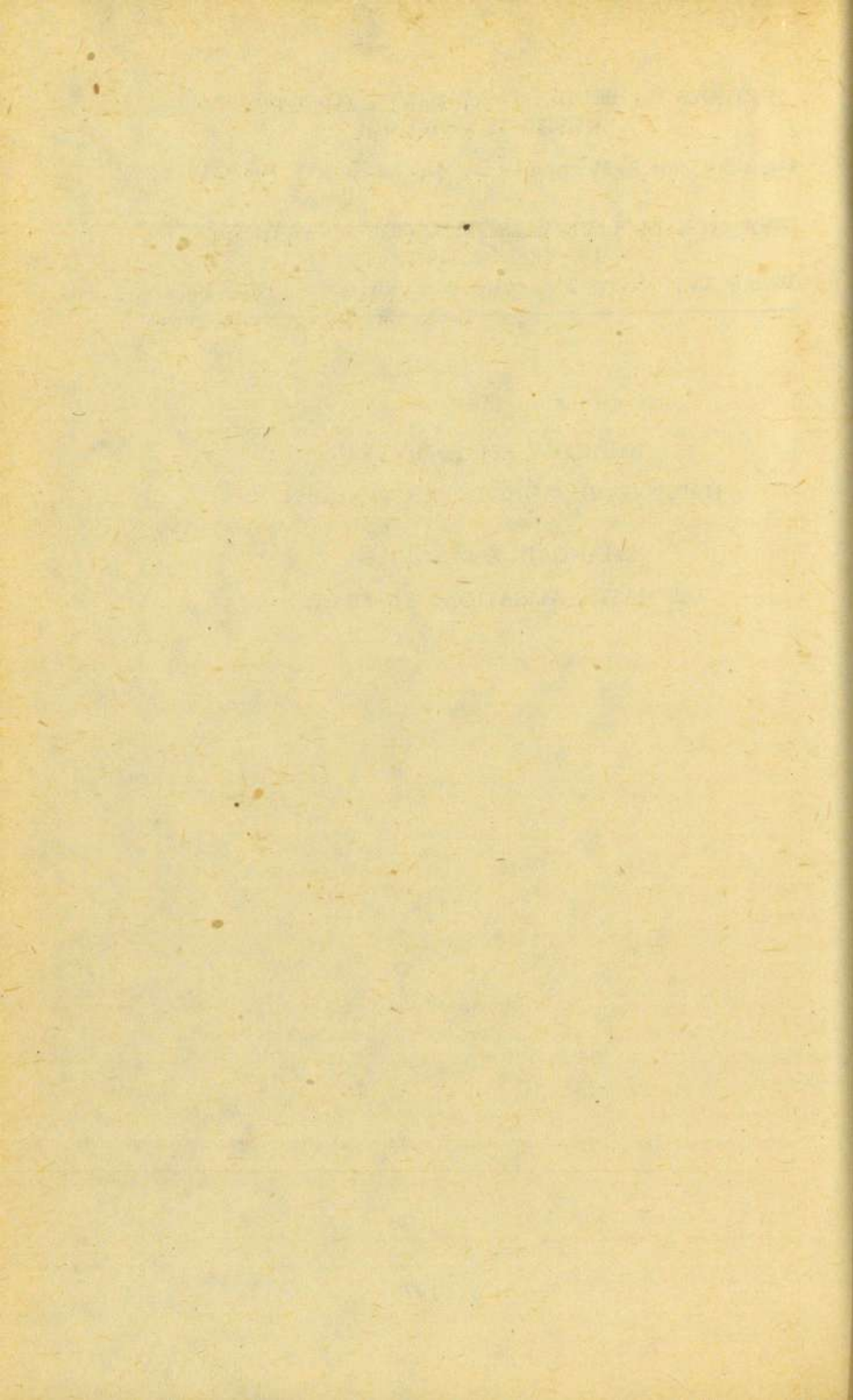
TRAVAUX DE L'UNIVERSITE "CYRIL ET METHODE"
DE VELIKO TIRNOVO

Tome XV, livre 3 Faculté d'histoire 1977-1978

ЕМАНУИЛ ЕМАНУИЛОВ
НАЦИОНАЛИЗАЦИИТЕ ВЪВ ФРАНЦИЯ

EMANOUIL EMANOUILOV
LES NATIONALISATIONS EN FRANCE

София, 1979



Непосредствено след освобождението на Франция от хитлеристка окупация, през периода 1944 - 1946 г., в страната беше проведена национализация на каменовъглените мини, заводите "Рено", авиомоторните заводи "Гном и Рон", въздушния транспорт, големите банки, електроенергическата и газовата промишленост и застрахователното дело. Тези предприятия заедно с частично национализираната през 1936 г. военна промишленост и жп. компаниите, национализирани през 1937 г., послужиха като основа за образуването на държавния сектор /le secteur public/ във френската икономика.

Държавният сектор днес играе изключително голяма роля в икономиката на Франция. По различни оценки той дава 11% от брутната вътрешна продукция и осигурява около 30 % от националните инвестиции. В него са заети 12,8 % от наемните работници извън сферата на селското стопанство, което прави 5,3 % от активното население на страната.

Значимостта на държавния сектор и перспективите на неговото развитие, както и борбата на прогресивните сили във Франция за демократизиране управлението на национализираните предприятия и за разширяване на национализациите определят нарастващия интерес на изследователите към проблемите на национализациите във Франция.

Във френската буржоазна литература има немалко работи, посветени на национализациите. В по-значимите от тях от гледна точка на буржоазното право се проследява предимно самата техника на национализация, правят се обстоятелни анализи на отделните проекти и закони за национализациите.¹ Почти всички буржоазни автори употребяват обобщеното понятие "законодателят", в което смесват политическите партии и държавните дейци, участвували в провеждането на национализациите.

В произведенията на буржоазните автори като правило ударението се поставя преди всичко върху юридическия аспе

¹ Вж. Les Nationalisations en France. Publié sous la direction de L. Julliot de la Morandière et M. Byé, Paris, 1948, и др.

на национализациите. Въпросите за политическите решения на национализациите малко или много са пренебрегнати, а в някои работи тези въпроси дори и не се засягат.

Подобен подход е напълно обясним. Ако буржоазните автори биха се заели с детайлното разглеждане на политическите борби около национализациите, те неизбежно би трябвало да изтъкнат ролята и приноса на френската работническа класа начело с комунистическата партия в осъществяването на национализациите. А това естествено не би било в интерес на сегашната икономическа политика на френската буржоазия, която след 1947 г. подчини национализираните предприятия на интересите на монополите.

От друга страна, някои буржоазни автори разглеждат национализациите като явление, въобще присъщо на човешкото общество,² или като част от една обща вълна на национализации, обхванала Европа след Втората световна война.³ По този начин те откъсват политиката на национализации от конкретната историческа обстановка във Франция през 1944 - 1946 г., което не е правилно. С такива и други подобни постановки се цели да бъде игнорирано участието на демократичните сили във Франция в провеждането на национализациите.

Бившият професор в Софийския университет К.Кацаров пише в своята книга "Теори дьо ла национализасион", че "социалният инстинкт" и "инстинктът за присвояване" при хората се били конкретизирали в две взаимно съществуващи институции - собствеността и държавата; именно те били "естественният източник на явлението, което ние днес наричаме национализация".⁴ Тези възгледи представляват обобщение на из-

² Вж. Le fonctionnement des entreprises nationalisées en France. Travaux du 3^e Colloque des Facultés de Droit, Paris, 1956, p.15.

³ Вж. Ch. Corbin, Financement, autofinancement et administration des grandes entreprises, Paris, 1954, p.38.

⁴ К.Катзаров, Théorie de la nationalisation, Neuchâtel /Suisse/, 1960, p.4.

вестни буржоазни концепции за причините на общественото развитие. Тезата на К.Кацаров е идеалистическа и необоснована, поради което ние я отхвърляхме като неприемлива.

Проблемите на национализациите във Франция привличат все повече и вниманието на прогресивните френски изследователи. Във френската марксистическа литература няма обаче цялостно изследване върху национализациите. Някои аспекти на национализациите се третират в отделни работи, публикувани главно в списанието "Економи и политик"⁵ и в монографичния труд "Льо капитализм монополист д'Ета"⁶. В тези работи се разкриват предимно механизмът и пътищата, чрез които в условията на държавномонополистическия капитализъм френската буржоазия използва в свой интерес национализираните предприятия. В тях се потвърждава също фактът, че национализациите през 1944 - 1946 г.бяха наложени от демократическите сили на френската буржоазия въпреки нейната съпротива.⁷

Национализациите във Франция се засягат в редица работи на съветските учени, които обаче разглеждат по-широк кръг въпроси, отнасящи се до следвоенното политическо и социално-икономическо развитие на Франция.⁸ В тях е

⁵ H.Claude, Les nationalisations ont-elles réduit la puissance du capital? Economie et politique, octobre 1954; M.Hincker, Les nationalisations en France, Economie et politique, juin 1957; F.Lazard, Les nationalisations, Economie et politique, janvier 1965; J.Brière, Les nationalisations et la gestion démocratique comme base de la démocratie réelle sur la voie du socialisme, Economie et politique, septembre - octobre 1969.

⁶ Traité marxiste d'économie politique. Le capitalisme monopoliste d'Etat, t.I, 2, Paris, 1971.

⁷ Op. cit., t.2, p.351; M.Hincker, op. cit., p.55; F.Lazard, op. cit., p.77; J.Brière, op. cit., p.28.

⁸ Вж. В.В.Любимова, Экономика Франции и положение трудящихся масс после второй мировой войны, М., 1952; В.Ф. Коломийцев, Борьба за демократические преобразования во Франции в 1945 - 1946 гг., Французский ежегодник 1963, М.,

очертана общата историческа обстановка във Франция през 1944 - 1946 г., показано е отношението на политическите партии и държавните дейци към национализациите, отбелязани са самите национализации, дадена е оценка на национализациите в процеса на демократическите преобразования, посочено е мястото на държавния сектор в системата на държавномонополистическия капитализъм. Но в съветската научна литература няма специална публикация, посветена на национализациите във Франция. Поради това редица съществени страни и моменти, свързани с провеждането на национализациите и с по-нататъшното развитие на национализираните предприятия, остават незасегнати и неизяснени.

Марксистките изследвания върху национализациите във Франция са все още частични и непълни.

В настоящата работа авторът си поставя за цел да разкрие движението за национализация във Франция и да проследи самия процес на провеждането на национализациите. Работата е насочена към изясняване на политическите борби във Франция по въпросите на национализациите. Наред с това в нея се прави анализ на основните проекти и закони за национализациите. Дадена е също така и оценка на национализациите през 1944 - 1946 г. В последната част на работата е показано сегашното състояние на национализираните предприятия във Франция, явяващи се инструмент за обогатяване на монополите.

к к к

Втората световна война оказва дълбоко въздействие върху френския народ. Мюнхенската политика на френските управляващи кръгове в навечерието на войната, военното поражение през 1940 г., окупацията и режимът на Виши показаха докъде може да доведе страната корумпираният режим на Третата република. Борейки се срещу националния враг, френският народ начело с работническата класа свързваше освободечиято

1964; Проблемы экономики и политики Франции после второй мировой войны, М., 1962; Государственная собственность в странах Западной Европы, М., 1961; Г.П.Черников, Финансовая олигархия Франции, М., 1966, и др.

на страната с провеждането на коренни политически и социално-икономически преобразования.

Израз на този непреодолим стремеж към обновяване на демокрацията беше програмата на Националния съвет на съпротивата, приета на 15 март 1944 г.⁹ Програмата на НСС е най-важният документ на френското съпротивително движение. Втората част на програмата предвиждаше мероприятията, които трябваше да бъдат осъществени във Франция след нейното освобождение. Това беше документ, който набелязваше основните моменти за последователната демократизация на страната във всички области. Поради това никак не е случайно, че политическите борби във Франция след освобождението, както правилно отбелязва английският журналист Александър Верт, до голяма степен се волеа "между тези, които искаха да проведат в живота програмата на НСС, и тези, които бяха решили да я игнорират, даже понякога поддържайки я на думи"¹⁰.

Едно от най-важните положения на програмата на НСС беше искането за национализиране на "основните средства за производство, източниците на енергия, подземните богатства, застрахователните компании и големите банки"¹¹. След освобождението това искане отново беше издигнато от първия конгрес на НСС, който се проведе през юли 1945 г. в Париж, и в програмата на френската левица /Общата конфедерация на труда, комунистическата, социалистическата и радикалната партия и др./, публикувана през ноември 1945 г.¹²

Най-последователен привърженик на искането за провеждане на демократическа национализация беше френската работническа класа. В момента на освобождението на Франция в някои отрасли, какъвто например беше случаят с каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале, работниците за-

⁹ Програмата на НСС вж. в *L'année politique 1944 - 1945*, Paris, 1946, p. 429 - 431.

¹⁰ А. Верт, Франция 1940 - 1955, М., 1959, с. 197.

¹¹ *L'année politique 1944 - 1945*, p. 430.

¹² *Ibid.*, p. 471 - 472.

вземаха предприятията и отказваха да ги освободят, докато те не бъдат национализирани. По-късно, при самото провеждане на национализациите, позицията на френските работници имаше решаващо значение за утвърждаването на някои от проектите за национализация.

В движението за национализация във Франция активно се включи и Общата конфедерация на труда – най-масовата организация в страната. Общата конфедерация на труда, която се намираше под влиянието на Френската комунистическа партия, отхвърли реформисткия тезис за неутралитета на профсъюзите в политическите борби. Изразявайки волята на мнозинството от френските работници, тя подготви и внесе в Консултативното събрание проекти за национализация на ключовите отрасли на икономиката, застрахователните компании, големите банки и други. Френската комунистическа партия прие една част от тези проекти като свои /за национализиране на застрахователните компании и големите банки/ и по-късно от свое име ги депозира и отстоява в Учредителното събрание.

След освобождението на Франция от хитлеристка окупация Френската комунистическа партия се издигна до положението на най-влиятелната и организирана политическа сила в страната. Отдавайки заслужено признание на комунистите за техния принос в борбата за национално освобождение, "френският народ виждаше в лицето на комунистическата партия един от необходимите елементи на националното възраждане на страната"¹³.

Израз на нарасналия авторитет на комунистическата партия беше обстоятелството, че за пръв път комунисти бяха включени в състава на френското правителство.¹⁴ Освен това комунистическата партия имаше свои представители в различните държавни органи и учреждения. Тя разполагаше също така с най-голямата парламентарна група в Учредителното събрание, избрано на 21 октомври 1945 г.

¹³ Правда, 25 октябрия 1945.

¹⁴ Френската комунистическа партия участва в правителството /с известни прекъсвания през декември 1946 – януари 1947 г./ от 3 април 1944 г. до 5 май 1947 г.

След освобождението Френската комунистическа партия разработи широка програма за демократическо обновяване и национално възраждане на Франция. Важно място в тази програма заемаше искането за национализация. Позицията на комунистическата партия по въпроса за национализациите ясно беше определена на Януарския пленум на ЦК през 1945 г.¹⁵ и на X конгрес на партията, който се проведе през юни 1945 г.¹⁶ В своето интервю пред английския вестник "Таймс", публикувано на 17 ноември 1946 г., Морис Торез отново подчерта, че програмата на комунистическата партия съдържа искането за провеждане на демократическа национализация в страната.¹⁷

За Френската комунистическа партия национализациите, които трябваше да бъдат осъществени в страната, не представляваха мероприятия със социалистически или комунистически характер. По своето съдържание и по своя характер национализациите следваше да бъдат чисто демократически мероприятия. Защото за Франция след освобождението дилемата не беше капитализъм или социализъм, а демокрация или фашизъм.¹⁸ С установяването на нова демокрация, "освободена от тръстовете"¹⁹, Френската комунистическа партия се стремеше да подготви условията и предпоставките за преминаването към социалистическия етап на борбата.

По този начин в програмата на комунистическата партия национализациите се разглеждаха като средство за унищожаване могъществото на монополите чрез лишаването им от собственост и от участие в икономическия и политическия живот на страната.

¹⁵Rapports du Comité Central pour le X^e Congrès national du Parti Communiste Français, Paris, 1945, p.51.

¹⁶Manifeste du X^e Congrès national du P.C.F., L'Humanité des 1-2 juillet 1945.

¹⁷M.Thorez, Oeuvres, L. V, t.23, p.12.

¹⁸Et.Fajon, Le marxisme-léninisme notre boussole, Paris, 1945, p.12.

¹⁹M.Thorez, Oeuvres, L. V, t. 21, p. 97.

Френската комунистическа партия предлагаше национализациите, т.е. "върщането на страната на основните средства за производство и размяна"²⁰, да обхванат жизнено важните отрасли на народното стопанство: банките, застрахователното дело, каменноуглените мини, електроенергетическата и металургическата промишленост.

Комунистическата партия считаше, че национализациите не трябва да се придружават с изплащането на обезщетения на бившите собственици. Управлението на национализираните предприятия следваше да се осъществява от изборни делегати на работниците и техническия персонал и от представители, назначавани от правителството и от муниципалните и генералните съвети. Те трябваше да действуват под контрола на Националното събрание.²¹ Отчитайки исканията на работническата класа, комунистическата партия се стремеше да засили влиянието на Общата конфедерация на труда в управлението на национализираните предприятия и в същото време да ограничи правата на държавата над тях.

Демократическата национализация не означаваше премахване на частната собственост, явяваша се продукт на индивидуалния труд. Онези бивши собственици на национализирани предприятия, срещу които не можеха да бъдат отправени обвинения в антinationална дейност, следваше да бъдат компенсирани.²² По този начин чрез национализациите, предлагани от комунистическата партия, щяха да бъдат защитени интересите на дребните и средните предприятия, на масата от дребни производители и консуматори, на селяните.²³ А това щеше да има като важен политически резултат укрепването на съюза между работническата класа и средните слоеве от селото и града.

За обосноваване необходимостта от провеждането на национализации Френската комунистическа партия се опираше

²⁰ Manifeste du X^e Congrès national du P.C.F.

²¹ M.Thorez, Oeuvres, L. V, t. 21, p.87.

²² Projet de Constitution de la République Française présenté par le P.C.F., France nouvelle, N 2, 1945.

²³ M.Thorez, Oeuvres, L.V, t. 21, p. 88.

също на аргументи от икономически и морално-политически характер.

Непосредствено след освобождението френската икономика се намираше в доста тежко, дори критично положение. Частномонополистическите компании не бяха в състояние да организират възстановяването на народното стопанство. Нещо повече, ръководейки се от свои класови съображения, монополите спъваха възстановителните работи. При тези условия успешното възстановяване и развитие на народното стопанство налагаше държавата да вземе в свои ръце ключовите отрасли на промишлеността, банките и природните богатства. Национализациите биха дали в ръцете на демократическото правителство значителни средства, необходими за икономическото и социалното обновяване на страната.²⁴

Наред с това по време на окупацията и режима на Виши представителите на финансовата олигархия измениха на националните интереси на Франция и активно сътрудничиха с окупаторите. Техните капитали нараснаха неимоверно много. Напълно справедливо би било чрез безвъзмездна национализация да бъде наказан "френският патронат"²⁵, който представляваше гнездо на предатели и колаборационисти.

Като се бореше за претворяване на своята програма за демократическо обновяване на страната, Френската комунистическа партия се превърна в решаващата сила на движението за национализация. В правителството и в Учредителното събрание комунистическата партия правеше всичко, зависещо от нея, за да бъде осъществена действително демократична национализация във Франция.

Френската социалистическа партия - по това време втората политическа сила в страната, също се обяви в полза на национализациите. Социалистите обаче отхвърляха самото понятие "национализации". В документите на социалистическа-

²⁴ M. Thorez, Oeuvres, L. V, t. 23, p. 14.

²⁵ Френски патронат /Льо патрона франсе/ - организация, обединяваща отделните федерации на работодателите в областта на промишлеността и търговията.

та партия беше записано искането за провеждане на "социализация".²⁶

За да формулират социализацията, френските социалисти се опираха не на политически, а по-скоро на икономически и юридически критерий.²⁷ След освобождението ръководството на СФИО се придържахше към тактиката на Леон Блум от времето на Народния фронт, че задачата на социалистите "не е да правят революция"²⁸. Поради това социализацията трябвало да има за цел не премахването на капитализма, а само неговото модифициране.²⁹

Пред лицето на динамизма и настъпателната активност на комунистическата партия в областта на национализациите френските социалисти се показаха като подходящи защитници на капитализма и на интересите на крупната буржоазия. Според социалистите при провеждането на социализацията трябвало да се уважават частната инициатива и частната собственост. Национализиращият сектор следвало да съществува заедно с частнокапиталистически сектор в условията на "една дисциплинирана кооперация"³⁰ и при "известна хармония на социалните и политическите отношения"³¹.

Социалистите считаха за ненужно да се социализират голям брой предприятия. Те предлагаша социализацията да се разпростре само върху някои водещи сектори /източниците на енергия, суровините, тежката индустрия, транспорта, застрахователното дело и банките/³², а вътре във всеки сектор да бъдат засегнати само най-големите предприятия. Та-

²⁶ Parti Socialiste (S.F.I.O.), 37^e Congrès national, 11 - 15 août 1945, Rapports, Paris, 1945, p.57.

²⁷ G. Bouthillier, La nationalisation du gaz et de l'électricité en France, Paris, 1968, p.74.

²⁸ B.Chenot, Les entreprises nationalisées, Paris, 1972, p. 21.

²⁹ G.Bouthillier, op. cit., p. 76 - 77.

³⁰ Parti Socialiste (S.F.I.O.), 37^e Congrès national..., p.57.

³¹ B.Chenot, op. cit., p.21.

³² Parti Socialiste (S.F.I.O.), 37^e Congrès national..., p. 57.

ка освен дребните и средните предприятия социалистите оставяха извън сферата на национализация някои сектори, имащи важно значение за икономиката на страната. Във връзка с това френският буржоазен учен Б. Шьоно отбелязва, че отношението на социалистите към национализациите беше по-скоро успокояващо за онези, чиято промишленост не беше предвидена да бъде национализирана.³³

Лидерите на социалистическата партия придаваха твърде голямо значение на проблемите за собствеността. Социализациите според тях трябвало да бъдат проведени на базата на съответни компенсации. Теоретизирайки върху страниците на вестник "Попюлер", Леон Блум дори разглеждаше правото на обезщетение "като акт на суверенитет"³⁴. Поради това проектите на социалистическата партия за социализация предвиждаха изплащането на сравнително високи компенсации на акционерите и собствениците, чиито предприятия щяха да бъдат социализирани.

Социалистите предлагаха управлението на бъдещите социализирани предприятия, което следвало да има търговски характер, да се осъществява от представители на работниците, муниципалните и генералните съвети и правителството.³⁵ За разлика от комунистите те се стремяха да ограничат ролята на профсъюзите и по-конкретно на Общата конфедерация на труда в новосъздадените административни съвети. Това се обясняваше със стремежа на социалистическите водачи да не допуснат административните съвети да попаднат под преобладаващото влияние на комунистическата партия.

Социалистическата партия играеше важна роля в движението за национализация във Франция. Нейната позиция обаче по въпросите на национализациите по същество беше опортюнистическа.³⁶ Социалистите на практика лишаваша трудещи-

³³ В. Chenot, op. cit., p. 21.

³⁴ L. Blum, *Economie collective et socialisme*, Le Populaire du 8 décembre 1945.

³⁵ J. Moch, *Guerre aux trusts*, Paris, 1945, p. 17.

³⁶ Проблемы экономики и политики Франции..., с. 123.

те се от големите преимущества, които би им осигурило провеждането на една последователно демократична национализация.

Народнорепубликанското движение /МРП/ беше третата основна партия във Франция, която заедно с комунистическата и социалистическата партия участвуваше в "трипартизма". Но в рамките на "трипартизма" народните републиканци представляваха десницата. След освобождението, когато политическият престиж на френската буржоазия силно спадна, около МРП се групираха всички реакционни, клерикално-консервативни елементи. Тази партия в условията на общодемократическия подем в страната виждаше основния смисъл на своето съществуване да препятствува създаването на нов народен фронт по подобие на този от 1936 - 1939 г.

Народните републиканци бяха противници на национализацията. Те се противопоставиха на национализацията и поведоха борба срещу тях, защото ги считаха за "марксистически мероприятия", които не съответствували на техните възгледи. Ръководителите, парламентаристите и министрите на МРП играеха ролята на спирачка на различните етапи в процеса на провеждането на национализацията.

Общата политическа обстановка във Франция обаче след освобождението се характеризираше с отслабването на буржоазията и укрепването на позициите на демократическите сили. Именно това обстоятелство застави народните републиканци да третират в политическите декларации и документите на партията проблемите на национализацията. Така възникна официалното становище на МРП по въпросите на национализацията във Франция.³⁷

За народнорепубликанското движение главният елемент в национализацията не била собствеността, а управлението на предприятията. Това управление трябвало да бъде осъществявано от държавата, при което щяла да се постигне "хармония между предприятията и националната икономика"³⁸. Официал-

³⁷ Програмата на МРП виж в *L'année politique 1944 - 1945*, р. 480 - 482.

³⁸ *Bibliothèque du M.R.P., Série économique et sociale, N 2, Les nationalisations, Paris, 1945, p. 2 - 4.*

ната доктрина на МРП предвиждаше национализациите да не засягат монополистическата собственост и капиталите. Хората от управляващия апарат на монополите също следвало да останат на своите места.

Следователно предлаганата в такъв вид "национализация" от народните републиканци осигуряваше запазването на икономическата основа на капитализма – частната капиталистическа собственост. Подобни предложения нямаха нищо общо с действителните национализации.

Народнорепубликанското движение, което през първите следвоенни години беше главната политическа партия на френската буржоазия, представена в правителството и Националното събрание, не беше в състояние да предотврати провеждането на национализациите. В крайна сметка народните републиканци трябваше да отстъпят по въпроса на национализациите, давайки вид не че ги желаят, а по-скоро, че ги приемат като наложени им от мнозинството на комунистите и социалистите.

Но ползувайки се от своето присъствие в "трипартизма", народните републиканци се стремяха да изключат от сферата на национализации редица важни отрасли на икономиката, като големите банки, застрахователните компании и др., и безкрайно да отлагат приемането на решения за национализациите. Те превърнаха въпроса за компенсациите във въпрос от първостепенно значение и главно от неговото решаване определяха по-нататък своето отношение към национализациите.³⁹ Ръководителите на МРП непрекъснато настояваха за увеличаване размера на компенсациите, предназначени за изплащане на бившите акционери и собственици. В Учредителното събрание и неговите комисии народните републиканци се опитваха да прокарат голям брой антидемократични поправки към различните проектозаконали за национализации или пък да забавят тяхното утвърждаване.

Като ръководител на Временното правителство генерал Дьо Гол до неговата оставка през януари 1946 г. оказваше негативно въздействие върху провеждането и характера на национализациите. В своята дейност начело на правителството обаче Дьо Гол трябваше да се съобразява с реалното поло-

жение във Франция след освобождението - възстановяването на режима на политическите партии и съществуването на едно силно демократическо движение. Поради това генерал Дьо Гол беше принуден официално да се обяви в подкрепа на програмата на НСС от 1944 г.⁴⁰, централно място в която заемаше искането за национализации.

Но като признаваше по този начин необходимостта от провеждането на национализации, генерал Дьо Гол считаше, че те следвало да обхванат само една съвсем ограничена, точно определена сфера от икономиката на страната. При това в своите речи и декларации Дьо Гол почти никъде не употребява самото понятие "национализации". При него национализациите се изразяват с понятието "командни лостове"⁴¹. Това понятие му служи за ограничаване на национализирания сектор, който трябвало да обхване енергетическите източници, основните транспортни средства, разпределението на кредита и по-важната част на металургическото производство.⁴²

Генерал Дьо Гол не можеше да си представи развитието на френската икономика без наличието на един "колкото е възможно широк свободен сектор"⁴³. Според него национализациите в никакъв случай не трябвало да засягат формите и организацията на капиталистическото стопанство. Излагайки това свое схващане, в речта си пред Консултативното събрание на 2 март 1945 г. той специално подчерта, че "индивидуалната стойност, свободата и конкуренцията", и занапред следвало да останат в основата на икономическата дейност във Франция.⁴⁴

⁴⁰Gaullie (Ch. de), Discours et messages, 1940 - 1946, Paris, 1946, p.534, 603, 704,

⁴¹Discours du Général de Gaulle à l'Assemblée Consultative, 2 mars, 1945, L'année politique 1944 - 1945, p.449.

⁴²Ibid.

⁴³Ibid.

⁴⁴G.Bouthillier, op. cit., p.92.

Друго условие, което генерал Дьо Гол поставяше за провеждането на национализациите, бе това, че те не трябвало да имат "наказателен характер", а да бъдат придружени с изплащането на "справедливи компенсации".⁴⁵

Генерал Дьо Гол не правеше разлика между "национализация" и "етатизация". Държавата според неговите схващания трябвало да бъде главният печеливш от национализациите. Тя следвало да си осигури здрави позиции в национализираните предприятия. Дьо Гол считаше работниците за неспособни и неподготвени да ръководят национализирания сектор. Стойки начело на правителството, той възнамеряваше да повери управлението на национализираните предприятия на хора, близки на монополите или принадлежащи към тях.

Характерно е, че генерал Дьо Гол и неговите приближени във Временното правителство разглеждаха национализациите като временна мярка, наложена от историческата конюнктура. Поради това Дьо Гол се стремеше да не допусне национализациите да се задълбочат и да придобият широк размах. Докато стоеше начело на правителството, той спъваше провеждането на някои важни национализации, като тази на електроенергетическата и газовата промишленост и други. Големите структурни реформи във Франция в икономическата област, включващи национализациите, бяха осъществени от демократическите сили едва след неговата оставка през януари 1946 г.

Като задържахше национализацията на някои основни сектори на народното стопанство, Временното правителство на генерал Дьо Гол национализира все пак каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале, заводите Рено, авиомоторните заводи Гном и Рон, въздухоплавателните компании и големите банки. В практическото провеждане на тези национализации намери отражение техническата и етатистка ориентация на национализациите, дадена от генерал Дьо Гол.

Така след освобождението под влиянието на подема на демократическите сили във Франция се формира широко движение за национализация. За провеждането на национализации в една или друга форма се обявиха комунистите, социалистите, народните републиканци, голистите и други. Между тези

"партньори" обаче в Учредителното събрание и правителството съществуваха сериозни противоречия относно целите и характера на национализациите, техния обхват, размера на компенсациите, управлението на бъдещите национализирани предприятия и т.н. Вследствие на това по въпросите на национализациите през 1944 - 1946 г. във Франция се разгърнаха остри и напрегнати политически борби.

ж ж ж

Първата национализация във Франция след освобождението засегна каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале.

Преди войната във Франция се добиваха средно на месец по 3 963 000 тона въглища.⁴⁶ Две трети от това производство се извличаше само от басейна Нор и Па дьо Кале. След освобождението обаче поради намаляване броя на миньорите, тяхната "физическа и морална преумора", недостатъчната механизация на производството и открития саботаж на монополите,⁴⁷ добивът на въглища силно спадна. През септември 1944 г. в страната бяха получени едва 1 060 000 тона въглища,⁴⁸ което представляваше по-малко от една трета от довоенното производство.

При създаването се положение единствено държавата можеше бързо и при най-благоприятни условия да осигури производството на въглища, които имаха решаващо значение за възстановяването и развитието на националната икономика.

Временното правителство на генерал Дьо Гол реши да национализира най-напред каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале, отчитайки тяхното първостепенно значение за производството на въглища във Франция. Освен това, както вече стана дума по-горе, в момента на освобождението миньорите бяха завзели мините в басейна и отказваха да ги освободят, докато те не бъдат национализирани и докато не бъде наказана управляващата администрация. Национализа-

⁴⁶ L'année politique 1944 - 1945, p.521.

⁴⁷ M.Thorez, Oeuvres, L. V, t.21, p. 74 - 75, 157.

⁴⁸ L'année politique 1944 - 1945, p.521.

цията на каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале се явяваше следователно и като социална мярка, целеше да успокои вълненията сред миньорите.

Още в края на септември 1944 г. правителството обсъди въпроса за поставянето на каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале под контрола на държавата. Началото на национализацията беше поставено с нареждане от 11 октомври 1944 г., с което се освобождаваха председателите и генералните директори на каменовъглените компании, експлоатиращи басейна. Те бяха заменени с временни администратори.⁴⁹ С нареждане на Временното правителство от 13 декември 1944 г. бяха създадени "Национални каменовъглени мини Нор и Па дьо Кале".⁵⁰

Националните каменовъглени мини се създаваха като промишлено и търговско предприятие, разполагащо с финансова автономия. Те щяха да бъдат подчинени на министерството на мините. Нареждането предвиждаше управлението на Националните мини да се осъществява от един генерален председател – директор, назначаван със заповед на правителството. Към генералния директор се създаваше Консултативен комитет, включващ представители на персонала, потребителите на въглища, правителството и бившите акционери.⁵¹ С нареждане на правителството от 12 октомври 1945 г. генералният директор се задължаваше да представя за утвърждаване от заинтересованите министерства отчети за приходите и разходите, както и планове за производствената дейност на предприятието.⁵²

Национализацията на каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале през 1944 г. имаше предварителен характер. Правителството допълнително трябваше да определи размера на компенсациите и статута на предприятието. До окончателното решаване на тези въпроси бившите собственици щяха да получават високи обезщетения за използване на оборудване-

⁴⁹ Journal officiel du 12 octobre 1944.

⁵⁰ Journal officiel du 14 décembre 1944.

⁵¹ Ibid.

⁵² Journal officiel du 13 octobre 1945.

то и по осем франка печалба месечно на всеки тон извлечени въглища.

След каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале във Франция бяха национализирани заводите "Рено". Анонимното акционерно дружество "Рено", чийто шеф и главен акционер беше Луи Рено, контролираше широк индустриален и търговски сектор за производство и продажба на автомобили, камиони, моторни двигатели, автотриси, военни материали и други. През 1939 г. промишлено-търговската дейност на дружеството възлизаше на сума, надхвърляща два милиарда франка. В неговите предприятия работеха над 36 000 работници и служители.⁵³

През годините, които предхождаха Втората световна война, доставките на заводите "Рено" за френската армия бяха крайно недостатъчни. През юни 1940 г. Луи Рено, който по това време се намирал в Америка, побърза да се върне във Франция, за да постави своите заводи на разположение на окупаторите. По време на окупацията заводите "Рено" интензивно работеха, реализирайки огромни доставки за хитлеристката армия. Тяхното производство беше преустановено едва след като англо-американската авиация извърши бомбардировки над Булон-Бийанкур /до Париж/ и Ман.

Национализацията на заводите "Рено" имаше характер на наказателна мярка. Временното правителство прибягна до национализация, отчитайки огромната вреда, която Луи Рено нанесе на Франция, като предостави своите заводи в служба на окупаторите, и вземайки пред вид обстоятелството, че в момента, когато трябваше да даде отчет за своята дейност пред нацията, Луи Рено почина. Национализацията на заводите "Рено" трябваше, от една страна, да способствува за моралното и материалното възраждане на Франция и, от друга, да отговори на исканията на Съпротивата и на работническата класа.⁵⁴

На 4 октомври 1944 г. с постановление на министерството на финансите и министерството на индустриалното производство

⁵³ Ordonnance du 16 janvier 1945 portant nationalisation des Usines Renault, Journal officiel du 17 janvier 1945.

⁵⁴ Ibid.

водство беше наложен секвестър върху собствеността на анонимното акционерно дружество "Рено" и назначен временен администратор. На 15 ноември Министерският съвет прие решение за конфискуване на заводите "Рено". Наредбата за национализация беше приета от правителството на 16 януари 1945 г. и публикувана в "Журнал официел" от 17 януари.⁵⁵

Съгласно наредбата от 16 януари 1945 г. анонимното акционерно дружество на заводите "Рено" се ликвидираше. Неговите активи и пасиви се прехвърляха върху държавата. Частта в акционерното дружество, принадлежаща пряко или косвено на Луи Рено и неговите наследници /96%/, се конфискуваше. Останалите лица, които притежаваха минималната част от акциите /4%/, щяха да получат компенсации. С конфискуването на дела на Луи Рено в акционерното дружество държавата фактически стана основен акционер на заводите "Рено".

В резултат на национализацията беше образувано Национално управление на заводите "Рено" /Режи национал/. Предприятието щеше да има индустриален и търговски характер и да разполага с финансова автономия. То се поставяше под контрола на министерството на индустриалното производство. Годишните отчети за приходите и разходите на Националното управление на заводите Рено подлежах на утвърждаване от министрите на финансите, индустриалното производство и националната икономика.

Управлението на национализираните заводи Рено се възлагаше на един генерален председател - директор, подпомаган от административен съвет и централен комитет на предприятието и от местен комитет за заводите в Ман. Правата и функциите на генералния директор, както и на административния съвет и централния комитет на предприятието допълнително бяха определени с правителствено постановление от 7 март 1945 г.⁵⁶

Генералният председател-директор се назначаваше с постановление на правителството по предложение на министъра на индустриалното производство, съобразено с мнението на министъра на националната икономика. Той получаваше широки

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ Journal officiel du 8 mars 1945.

права и пълномощия. Генералният директор ръководеше цялостната дейност на предприятието и можеше да взема всички необходими мерки за осигуряване на неговото нормално функциониране. Той председателствуваше административния съвет и централния комитет на предприятието, сключваше индивидуалните и колективните трудови договори, назначаваше и уволняваше работниците от всички категории.⁵⁷

Административният съвет на Националното управление на заводите "Рено" включваше освен генералния председател-директор 15 членове, от които: 7 представители на министерствата, 2 представители на потребителите на автомобили, назначавани от министрите на индустриалното производство и транспорта, и 6 представители на персонала, избирани от министъра на индустриалното производство измежду делегатите на централния комитет на предприятието. Административният съвет имаше право да обсъжда и утвърждава програмата за цялостната дейност на предприятието, разширяването на производството и разкриването на нови отрасли, финансовите отчети за приходите и разходите, получаването на заеми, издаването на облигации, покупката на материали и продажбата на готовата продукция. Генералният директор беше длъжен да информира административния съвет за всички важни въпроси, засягащи общото ръководство на предприятието и изпълнението на производствената програма. Членовете на административния съвет можеха да се информират за професионалните секрети на предприятието.⁵⁸

Към дирекцията на Националното управление на заводите "Рено" беше създаден Централен комитет на предприятието, включващ генералния председател-директор или неговия заместник и 11 представители на персонала. Същият състав имаше и местният комитет на заводите в Ман. Задачите на централния комитет и на местния комитет в Ман бяха да сътрудничат с дирекцията на предприятието в областта на социалните въпроси.⁵⁹

57 Ibid.

58 Ibid.

59 Ibid.

На 29 май 1945 г. Временното правителство издаде наредба за национализиране на авиомоторните заводи "Гном и Рон".⁶⁰

Анонимното акционерно дружество "Гном и Рон" имаше абсолютен монопол за производството на авиационни мотори във Франция. Ръководителите на дружеството обаче, водени от своя стремеж за бърза продажба и извличане на максимални печалби, така бяха ориентирали неговата дейност, че производството на авиомотори не отговаряше на съвременните изисквания и потребности на френската авиация. Анонимното дружество "Гном и Рон" произвеждаше остарели типове мотори при висока себестойност на продукцията. Новите прототипи бавно се усвояваха и на държавата се продаваха скъпо струваща продукция с ниски технически показатели.

Поради ориентацията, която имаше, анонимното акционерно дружество "Гном и Рон" не беше в състояние да осигури съвременни и висококачествени авиомотори, от които зависеше по-нататък развитието на самолетостроенето. Само държавата, вземайки в свои ръце производството на авиационни мотори, можеше да модернизира и усъвършенствува цялата самолетостроителна промишленост и по този начин да изведе френската гражданска и военна авиация от кризата, в която тя се намираше.⁶¹

Освен това през годините на окупацията анонимното акционерно дружество "Гном и Рон" беше доверен и почти изключителен доставчик на авиационни мотори за хитлеристка Германия. Към анонимното дружество бяха придадени редица френски заводи, които също работеха за окупаторите. Както се посочваше в наредбата, национализацията на авиомоторните заводи "Гном и Рон" се налагаше и като морална мярка срещу предателите и изменниците на страната.⁶²

С правителствената наредба беше национализирана собствеността на всички акции на анонимното акционерно дружество "Гном и Рон" с изключение на тези, в които държавата

⁶⁰ Ordonnance du 29 mai 1945 portant transfert à l'Etat des actions de la Société anonyme des moteurs "Gnome et Rhône", Journal officiel du 30 mai 1945.

⁶¹ Ibid.

⁶² Ibid.

имаше преобладаващо участие, или които принадлежаха на дружества, подчинени на държавен контрол. Тази собственост преминаваше към държавата. Наредбата предвиждаше също изплащане на компенсации на бившите акционери. Техният размер допълнително щеше да бъде определен от правителството.⁶³

В резултат на тази национализация беше създадено националното дружество за Изследване и строителство на авиационни мотори или СЕМСА.

Същият метод на национализация, както при "Гном и Рон", беше приложен и по отношение национализацията на въздушния транспорт.⁶⁴ Към държавата беше прехвърлена собствеността на акциите на компаниите "Ер Франс", "Ер Бльо" и "Ер Франс-Трансатлантик". Не бяха засегнати само акциите, принадлежащи на чуждестранни правителства. Национализацията влизаше в сила не от датата на утвърждаването на наредбата - 26 юни 1945 г., а от 1 септември 1944 г. Характерно за тази национализация бе и това, че се предвиждаше една част от акциите да бъдат отстъпени на частни лица или компании.⁶⁵

С национализирането на каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале, заводите "Рено", авиомоторните заводи "Гном и Рон" и въздушния транспорт приключи първият етап на национализациите във Франция. Тези национализации бяха проведени с наредби от Временното правителство на генерал Дьо Гол. Те засегнаха само някои изолирани сектори, които силно бяха разрушени /каменовъглените мини/ или ръководителите на които се бяха компрометирали със сътрудничеството си с нацистите по време на окупацията /Рено, Гном и Рон/.

Държавата пое юридически върху себе си собствеността и акциите на национализираните предприятия. Фактически обаче в тяхната организация и в методите им на управление не настъпиха почти никакви съществени изменения. Голистките

⁶³ Ibid.

⁶⁴ Ordonnance du 26 juin 1945 portant nationalisation des transports aériens, Journal officiel du 27 juin 1945.

⁶⁵ Ibid.

министри, на които беше възложено практическото провеждане на национализациите, назначаваха в административните съвети, генералните дирекции и другите ръководни служби на национализираните предприятия открити агенти на монополите. Новите административни съвети запазиха старите директори. Беше запазен също и основният състав на висшите служители в бившите акционерни дружества.

През първия етап на национализациите работническата класа и нейните професионални организации бяха лишени от участие в управлението на национализираните предприятия.

Наредбите на Временното правителство осигуриха изплащането на компенсация на бившите собственици и акционери на национализираните предприятия. По-късно, когато френската буржоазия укрепи своите политически позиции, беше определен доста висок размер на компенсациите. А бившите магнати на каменовъглените мини в басейна Нор и Па дьо Кале веднага започнаха да получават печалби върху производството на въглища и обезщетения за използване на оборудването. Държавата пое трудностите по организацията на производството и разноските за обновяване техническото оборудване на национализираните предприятия, а монополите продължиха да трупат печалби.

Национализациите през първия етап във Франция, проведени от Временното правителство на генерал Дьо Гол, не за сегнаха интересите на монополите. Те бяха непоследователни и имаха крайно антидемократичен характер. Пред Десетия конгрес на ФКП Морис Торез напълно справедливо охарактеризира тези национализации като "чисто фиктивни", като "карикатури на национализации"⁶⁶. Монополите само формално се борежа против тях, страхувайки се от провеждането на истински национализации в страната.

Първият етап от национализациите не оправда очакванията на трудещите се. Поради това прогресивните сили във Франция начело с комунистическата партия продължиха борбата за провеждането на действително демократични национализации, които биха лишили тръстовете от собственост и от

⁶⁶ M. Thorez, Oeuvres, L. V, t. 21, p. 76.

участие в управлението на национализираните предприятия, и "биха разпрострели демокрацията в сферата на труда".⁶⁷

ж ж ж

На 21 октомври 1945 г. във Франция се проведоха първите законодателни избори след освобождението. Тези избори показаха реалното съотношение на политическите сили в страната. Френската комунистическа партия, която се ползуваше с най-голямото доверие на масите, излезе на първо място както по броя на гласовете, подадени за нея, така и по броя на получените депутатски места. Комунистите заеха 152 от всичко 545 депутатски места в Учредителното събрание. На второ място по броя на депутатите /142/ застана социалистическата партия, а на трето място - народнорепубликанското движение.⁶⁸

Главната отличителна черта на Учредителното събрание, избрано на 21 октомври, бе тази, че в него комунистите и социалистите заедно разполагаха с абсолютно мнозинство. В страната се очерта явев превес на левите сили. От позициите и единодействието на комунистическата и социалистическата партия до голяма степен зависеха размахът и характерът на предприеманите структурни реформи, измежду които първостепенно значение имаха национализациите.

Резултатите от изборите даваха основание да бъде образувано демократическо правителство с преобладаващо комунистическо и социалистическо мнозинство. Но ръководството на СФИО, страхувайки се от прекомерното засилване на комунистическата партия и доста радикалната ѝ програма, настоя в правителството да бъде включена и народнорепубликанската партия. В резултат на водените напрегнати политически преговори на 21 ноември 1945 г. във Франция беше сформирано правителство, състоящо се главно от представители на социалистическата, комунистическата и народнорепубликанската партия. За министър на финансите бе назначен Рене Плевен от буржоазната партия ЮДСР /Юнион демократик е социалист

⁶⁷ Manifeste du Parti Communiste et du Parti Socialiste sur les nationalisations et la confiscation des biens des traîtres, L'Humanité du 2 mars 1945.

⁶⁸ L'année politique 1944 - 1945, p.318.

дълго ла резистанс/. Начело на правителството застава генерал Дьо Гол.

След сформирването на правителството Френската комунистическа партия прояви инициатива по въпроса за национализациите. На 23 ноември 1945 г. комунистическата партия внесе в Бюрото на Учредителното събрание законопроекти за национализация на големите банки,⁶⁹ електростанциите и газовата промишленост,⁷⁰ а така също за незабавно установяване на държавен контрол над кредита.⁷¹ На 11 декември компартията внесе нов проект за национализиране на цялата каменовъглена промишленост.⁷²

Френската социалистическа партия също внесе в Учредителното събрание законопроекти за "социализация" на електроенергетическата и газовата промишленост,⁷³ кредита⁷⁴ и застрахователното дело.⁷⁵

Особено значение придобиваше национализацията на големите банки. Национализацията на банките се налагаше по редица причини. По силата на действащите в капиталистическото общество икономически закони дейността на банките обективно имаше обществен характер. Всяка икономическа операция завършваше с покупка и продажба, т.е. с плащания, при които в една или друга степен банките вземаха непосредствено участие. Следователно дейността, която банките извършваха върху цялата територия на Франция и обслужваха всички, трябваше да бъде осъществявана от един обществен организъм.

⁶⁹ Documents de l'Assemblée Nationale Constituante élue le 21 octobre 1945. Annexes aux procès-verbaux des séances. Projets et propositions de loi - exposés des motifs et rapports, 1945 - 1946, Annexe N 21.

⁷⁰ Ibid., Annexe N 22.

⁷¹ Ibid., Annexe N 21.

⁷² Ibid., Annexe N 81.

⁷³ Ibid., Annexe N 11.

⁷⁴ Ibid., Annexe N 12.

⁷⁵ Ibid., Annexe N 13.

Банките изпълняваха ролята и на кредитори. Но обикновено те не отпускаха средства на всички предприятия, а само на онези, които им носеха най-голяма изгода и печалба. По този начин банките способствуваха за едностранчивото развитие на икономиката. При това възстановяването и развитието на френското стопанство, обновяването на промишленото оборудване и други поставяха редица важни проблеми. Необходимо беше държавата да сложи ръка върху банките, за да се внесе целесъобразност и доколкото това беше възможно – известна плановост в субсидирането на отделните предприятия.

Банките влагаха своите капитали в държавното съкровище под формата на бонове. Ако политиката на дадено правителство не им харесваше, те можеха да откажат подновяването на боновете и да затруднят дейността на министерството на финансите. Така че национализацията на банките се диктуваше и от необходимостта да се лишат банковите магнати от възможността да оказват натиск върху политиката на правителството.

Разбира се, главната причина за национализацията на банките беше от политически характер. Банковите магнати представляваха върхушката на монополистическата буржоазия. Големите банки бяха проникнали във всички сфери на икономиката. Банкерите бяха едновременно и промишленици, и, обратно, промишлениците бяха също и банкери. Постигайки национализация на банките, демократическите сили щяха да подкопаят самите устои на финансовата олигархия, която господствуваше в икономическия живот на страната.

Съществуваше и морална причина за национализацията на банките. По време на окупацията и режима на Виши големите банки открито сътрудничиха с германския фашизъм, натрупвайки огромни печалби. Нужно беше да се накажат изменниците и предателите на родината.⁷⁶

Предложението на демократическите сили за национализиране на големите банки получи широко одобрение в страната. Френската буржоазия не можа да отклони искането за национализиране на банките. Давайки вид, че претворява програ-

⁷⁶La nationalisation des banques, Cahiers du communisme, N 13, 1945.

мата на НСС и че се съобразява с волята на избирателите, в правителствената декларация на 23 ноември 1945 г. генерал Дьо Гол заяви, че правителството незабавно ще внесе в Учредителното събрание законопроект за национализиране на банките.⁷⁷

На 27 ноември членовете на правителството бяха запознати с основните положения на законопроекта за национализация на банките, разработен от министъра на финансите Рене Плевен. На 30 ноември, в деня на неговото публикуване, законопроектът беше внесен в Учредителното събрание.⁷⁸ Дебатите по законопроекта трябваше да приключат бързо, за да не се допуснат злоупотреби и спекулации на паричния пазар. Разискванията започнаха и се водеха едновременно в Учредителното събрание и във финансовата комисия към събранието.

Законопроектът за национализиране на банките съществено се различаваше от предложенията на комунистическата партия по този въпрос. Той беше подготвен така, че да облагодетелствува финансовите магнати, чиито средства подлежаша на национализиране. В изложението на мотивите по законопроекта Рене Плевен отбеляза, че правителството не разглеждало национализацията като осъждане на банковите учреждения; тя в никакъв случай не трябвало да се приема като санкция. Национализацията на банките според министъра на финансите била продиктувана от стремежа на правителството "да не се забавя реализирането на програмата за обновяване, одобрена от Нацията на 21 октомври, и да бъде освободена държавата от влиянието на големите частни интереси".⁷⁹

Съгласно законопроекта от 1 януари 1946 г. акциите на Френската банка и на 4-те най-големи депозитни банки - Лионски кредит, Генерално общество, Парижка национална отчетна кантора и Национална търговско-промишлена банка, които държаха в свои ръце 55 % и контролираха до 80 % от всич-

⁷⁷ L'année politique 1944 - 1945, p. 487.

⁷⁸ Documents de l'Assemblée Nationale Constituante élue le 21 octobre 1945..., Annexe N 46.

⁷⁹ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du vendredi 30 novembre 1945, Journal officiel du 1 décembre 1945, p. 149.

ки банкови влогове, преминаваха в собственост на държавата. Акциите подлежаха на изкупуване в продължение на 50-годишен срок. Изкупната стойност следваше да бъде определена върху основата на средния курс на акциите за периода от 1 септември 1944 до 31 август 1945 година. На притежателите на акции, докато те бъдат изкупени, се гарантираше годишна лихва в размер на 3 %.⁸⁰

Правителството не предложи за национализация всички банки. Извън обсега на законопроекта останаха деловите, търговските, колониалните и местните банки, някои от които имаха съществено значение.

Законопроектът определяше също организацията на ръководството и контрола на кредита. Към министерството на финансите се създаваше Национален съвет по кредита, състоящ се от 35 членове. Този съвет има консултативни функции. Ръководството на кредита се осъществява от Френската национална банка, която е подчинена на министерството на финансите.⁸¹

Във финансовата комисия и в Учредителното събрание борбата се разгърна главно по три въпроса: за броя на банките, които трябваше да бъдат национализирани, за размера на лихвения процент, предназначен за изплащане върху акциите, и за това, под контрола на кое ведомство да бъдат поставени национализираните банки – на министерството на финансите или на министерството на националната икономика.

По настояване на комунистическата партия финансовата комисия към Учредителното събрание реши да бъдат включени в списъка на национализираните банки двете големи делови банки – Парижко-Холандската и банката "Юнион Паризиен". Комисията прие също предложението на компартията да бъдат трансформирани акциите в облигации, да бъде намален лихвеният процент, изплащан по облигациите, от 3 на 2 %, да се разшири съставът на Националния съвет по кредита и други.⁸²

⁸⁰ Documents de l'Assemblée Nationale Constituante élue le 21 octobre 1945..., Annexe N 46.

⁸¹ Ibid.

⁸² L'Humanité des 2-3 décembre 1945.

Решенията на комисията бяха докладвани в Учредителното събрание. Разискванията в събранието придобиха насока, която можеше да доведе до съществени изменения на законопроекта. При това положение генерал Дьо Гол се намеси лично в обсъждането на законопроекта. Дьо Гол, чийто брат Пиер дьо Гол беше председател на управлението на банката "Юнион Паризиен", заяви в Учредителното събрание, че ако двете делови банки /Парижко-Холандската и банката "Юнион Паризиен"/ бъдат предвидени за национализация, той ще постави на второ четене правителствения законопроект.⁸³ Поставянето на второ четене на правителствения законопроект би могло в крайна сметка да компрометира самата реформа за национализация на банките.⁸⁴

Под натиска на генерал Дьо Гол финансовата комисия към Учредителното събрание оттегли своето предложение да бъдат национализирани Парижко-Холандската банка и банката "Юнион Паризиен". Същевременно правителството беше принудено да направи някои отстъпки, в резултат на което законопроектът за национализация на банките беше допълнен.

Правителството се съгласи да бъдат трансформирани акциите в облигации и да бъде намален лихвеният процент, предназначен за изплащане по облигациите на Френската банка, от 3 на 2 %. Начинът за сформирание на Националния съвет по кредита беше променен. В него беше увеличен броят на представителите на работническите организации, а броят на представителите на финансовите и индустриалните кръгове - намален. Увеличен беше също и броят на членовете на Националния съвет по кредита, назначавани пряко от Министерството на националната икономика.

⁸³ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du dimanche 2 décembre 1945, Journal officiel du 3 décembre 1945, p. 161.

⁸⁴ Конституционният текст, одобрен от референдума на 21 октомври 1945 г., съдържаеше положението, че в продължение на един месец - времето, определено за обнародване на законите, правителството има право да ги постави на второ четене. С други думи казано, правителството имаше право да преустанови приложението на законите и да поиска тяхното повторно обсъждане и приемане от Националното събрание.

Ролята на Френската банка беше ограничена. Член 14 на законопроекта, който и предоставяше правото на ръководство на кредита, отпадна. Правата на Министерството на националната икономика бяха разширени за сметка на правата на министерството на финансите. Но тук беше направен компромис. Министърът, който щеше да председателства Националния съвет по кредита, следваше да бъде определян от правителството.

Със съгласието на правителството Учредителното събрание гласува специална резолюция, която задължаваше правителството в двумесечен срок да внесе съответно предложение за реорганизация на деловите банки, а по-късно и за национализация на останалите банки.⁸⁵

Законопроектът за национализиране на банките с направените допълнения беше утвърден на 2 декември 1945 г. от Учредителното събрание с мнозинство от 521 гласа срещу 35 против.⁸⁶ Той стана закон от 2 декември.⁸⁷

Проведената по този начин национализация на банките във Франция не беше докрай пълна и последователна. Тя съдържаеше редица антидемократични положения. Извън сферата на национализация останаха някои големи банки, като Парижко-Холандската банка, банката "Юнион Паризиен" и други. Беше определено изплащането на високи компенсации на бившите акционери. Национализацията не измени съществено и социалния състав на ръководството на национализираните банки. Представителите на финансовите групи останаха в тяхното управление.

Но като цяло национализацията на банките и в този ѝ вид имаше не само икономическо, но също така и голямо политическо значение. В условията на процеса на демократически преобразования във Франция тя представляваше "политическа операция от първостепенна важност"⁸⁸. Преди всичко

⁸⁵ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du dimanche 2 décembre 1945, Journal officiel du 3 décembre 1945, p.155-188.

⁸⁶ Ibid., p.190.

⁸⁷ Journal officiel du 3 décembre 1945.

⁸⁸ J.Duclos, Notre politique, Cahiers du communisme, 1945, N 13, p.4.

национализацията на банките постави началото на дълбоките структурни реформи, които започнаха да се осъществяват в страната след освобождението.⁸⁹ Освен това с нея беше извършен първият пробив в цитаделата на капитала, нанесено бе първото голямо поражение върху всемогъществото на финансовата олигархия.

Национализацията на банките способствува също за укрепване на авторитета и влиянието на левите сили начело с комунистическата партия. Както писа Жак Дюкло, тя "помогна на всеки французин да разбере, че подобни реформи бяха станали възможни само защото в състава на правителството участваха представители на комунистическата партия"⁹⁰.

ж ж ж

На 20 януари 1946 г. генерал Дьо Гол си подаде оставката като ръководител на френското правителство. В продължение на целия период след освобождението Дьо Гол се убежда, че в страната и в Националното събрание не съществуваше необходимото мнозинство, на което той можеше да се опре за установяване на "силна", авторитарна власт съобразно с неговите разбирания за характера на властта. Както отбелязва Морис Торез, "генерал Дьо Гол напусна властта, защото не се решаваше да управлява страната под контрола на депутатите и да има министри, които не бяха просто марионетки"⁹¹.

След оставката на генерал Дьо Гол на 26 януари 1946 г. във Франция беше образувано трипартийно правителство, в което влязоха почти по равно представители на социалистическата, комунистическата и народнорепубликанската партия. Начело на правителството застана социалистът Феликс Гуен, чиято кандидатура поддържаха и комунистите. С образуване-

⁸⁹ Intervention de J. Duclos à la première Assemblée Nationale Constituante, Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du dimanche 2 décembre 1945, Journal officiel du 3 décembre 1945, p.188.

⁹⁰

J. Duclos, Notre politique, Cahiers du communisme, 1945, N 13, p.4.

⁹¹

L'Humanité du 11 juin 1958.

то на трипартийното правителство на Феликс Гуен значително укрепнаха позициите на демократическите сили във Франция начело с комунистическата партия. В рамките на новото правителство компартията получи възможност да разгърне активна и ефикасна дейност за реализиране на програмата за демократическо обновяване на страната.

По инициатива на Френската комунистическа партия в правителството на Феликс Гуен демократическата национализация беше поставена на дневен ред.

Още на 18 януари 1946 г. правителството на генерал Дьо Гол беше утвърдило законопроект за национализация на електроенергетическата и газовата промишленост, разработен от министъра на индустриалното производство комуниста Марсел Пол. Същия ден законопроектът беше отпечатан и внесен в Учредителното събрание за обсъждане.⁹² Но едва след оставката на генерал Дьо Гол новото правителство можа да пристъпи към практическото осъществяване на тази национализация.

В изложението на мотивите към законопроекта се посочваше, че целта на национализацията е да бъде приведено производството на електро-газовата промишленост в съответствие с потребностите на страната, да се лишат монополите от този съществен източник на печалба и да бъдат защитени националните икономически интереси на Франция.⁹³

В началото на 1946 г. в страната се консумираше ежегодно по 65 - 67 млн. квтч електроенергия. Предвиждаше се през зимата на 1946 - 1947 г. потреблението на електроенергия да възлезе на 80 - 86 млн. квтч, което се равняваше на годишно производство от 25 млрд. квтч. През 1947 г. то се изчисляваше на 100 млн., а през 1950 г. на 115 млн., изискващо годишно производство от 35 млрд. квтч електроенергия. Частнокапиталистическите компании не бяха в състояние да осигурят производството на такова количество електроенергия. От своя страна държавата не можеше да поеме материалните разходи по разширяването и модернизирването на електропроиз-

⁹² Documents de l'Assemblée Nationale Constituante élue le 21 octobre 1945, Annexes aux procès-verbaux des séances..., Annexe N 300.

⁹³ Ibid.

водството, а печалбите да отиват в ръцете на частни лица.⁹⁴

Необходимостта държавата да установи контрол над електрогазовата промишленост се налагаше и от едно друго обстоятелство. Ръководейки се от своите интереси за извличане на максимални печалби, монополите бяха насочили едностранчиво развитието на електропроизводството във Франция главно чрез създаване на топлоцентрали. Те се придържаха и сега към тази линия. Ежегодно Франция внасяше от чужбина огромни количества каменни въглища, една значителна част от които отиваше за нуждите на топлоцентралите. Вносът на чуждестранни въглища съставляваше почти половината от външнотърговския дефицит на страната. Франция разполагаше с водни запаси за получаване на 40 млрд. квтч електроенергия годишно, а добиваше едва 13 - 14 млрд. Необходимо беше да се усвоят хидроенергийните източници чрез създаване на водноелектрически централи и по този начин да бъде премахната зависимостта на страната от вноса на чуждестранни въглища. Това можеше да бъде осъществено единствено от държавата.⁹⁵

В съответствие със законопроекта едновременно трябваше да бъде извършена национализация на производството, транспорта и разпределението на електроенергия и газ.⁹⁶ Собствеността на предприятията, чиято дейност беше главно производството на електроенергия и газ, преминаваше изцяло в ръцете на държавата. За онези предприятия, които осъществяваха своята дейност посредством филиали и посредници в колониите и чужбина, на национализация подлежеше само тяхната собственост в метрополията. От смесените предприятия се национализираха само електротехническите и газовите ин-

⁹⁴ Intervention de M. Paul à la première Assemblée Nationale Constituante, Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du mercredi 27 mars 1946, Journal officiel du 28 mars 1946, p. 1106.

⁹⁵ Ibid., p. 1108.

⁹⁶ Documents de l'Assemblée Nationale Constituante élue le 21 octobre 1945, Annexe aux procès-verbaux des séances..., Annexe N 300.

сталации. Не подлежаха на национализация електростанциите със слаба мощност /по-малко от 500 киловат-ампера/.⁹⁷

Законопроектът предвиждаше създаването на държавен монопол, управлението на който ще се осъществява от обществен сервис с индустриален и търговски характер, наречен "Електриците е Газ дьо Франс, Сервис национал". Той ще има монопол върху производството и транспорта, когато се касае за операции от национален и районен характер. Междугукомунални сервиси, задължителни за всички общини, ще имат монопола върху разпределението.⁹⁸

Националният сервис ще бъде ръководен от съвет, състоящ се от 18 членове. Той ще се назначава с декрет, приет по предложение на министъра на индустриалното производство, и ще включва: шест представители на държавата, шест на потребителите и шест на персонала. Генералният директор ще бъде назначаван по предложение на съвета с декрет, приет по доклад на министрите на индустриалното производство и икономиката.⁹⁹

Всеки междугукомунален сервис ще бъде ръководен от съвет, назначаван от префекта, състоящ се от представители на националния сервис, на местните общини и на персонала /по една трета от всяка категория/. Директорите ще бъдат назначавани от префекта по предложение на междугукомуналните съвети и профсъюзните организации.¹⁰⁰

Съгласно законопроекта акционерите и собствениците на национализираните предприятия щяха да получат обезщетение под формата на облигации. Облигациите следваше да бъдат равни на стойността на акциите за периода от 1 септември 1944 г. до 31 август 1945 г. или на стойността на предприятията /ако те не са акционерно дружество/ в момента на тяхното национализиране. Индексът на стойността на акциите и на предприятията по отношение на 1938 г. се определяше на 333 %. Облигациите подлежаха на изкупуване в продълже-

⁹⁷ Ibid.

⁹⁸ Ibid.

⁹⁹ Ibid.

¹⁰⁰ Ibid.

ние на петдесетгодишен срок. През този период на притежателите на облигации се гарантираше лихва в размер на 3 %.¹⁰¹

Интересите на чуждестранните собственици щяха да бъдат уредени посредством декрет на министрите на индустриалното производство, на външните работи и на финансите, т.е. те ще представляват обект на дипломатически преговори.¹⁰²

Обсъждането на законопроекта за национализиране на електроенергетическата и газовата промишленост започна най-напред в комисията по национално оборудване и индустриално производство към Учредителното събрание. За докладчик на комисията по този въпрос бе назначен десният социалист Пол Рамадие. В интерес на едрите собственици по инициатива на Пол Рамадие дясното мнозинство в комисията подготви истински контрапроект, с който се отхвърляха основните положения на законопроекта на Марсел Пол. Проектът на комисията предвиждаше премахване на държавния монопол и създаване на два отделни сервиза за електричество и газ. Извън сферата на национализация оставаха редица предприятия, между които централите на електрохимическата и електрометалургическата промишленост, националната компания "Рона" и други. Местните предприятия запазваха своята самостоятелност. Национализацията трябваше да бъде осъществена по клонове и на етапи, като за разпределението не се определяше никакъв срок.¹⁰³

Френската комунистическа партия решително се противопостави на проекта на Рамадие и комисията. В борбата за защита на демократическите принципи при провеждане на национализацията компартията получи подкрепата на Общата конфедерация на труда. В края на февруари 1946 г. Общата конфедерация на труда изпрати писмо до членовете на комисията, в

¹⁰¹ Ibid.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ F. Billoux, *Quand nous étions ministres*, Paris, 1972, p. 122 - 123; *L'année politique 1946*, Paris, 1947, p. 65.

което ги предупреждаваше, че профсъюзните организации се придържат към законопроекта на Марсел Пол.¹⁰⁴

Под натиска на работническата класа комисията по национално оборудване и индустриално производство към Учредителното събрание отхвърли проекта на Рамадие, за подготовката на който тя беше посветила целия месец февруари.¹⁰⁵ Комисията не даде обаче положително мнение и за законопроекта на Марсел Пол. Като спъваха съзнателно приемането на позитивно решение, противниците на законопроекта на Марсел Пол се надяваха, че въпросът за национализацията няма да може да бъде поставен в Учредителното събрание преди приключването на неговата пролетна сесия.

При това положение решаваша се оказа намесата на работническата класа. Представители на Общата конфедерация на труда настояха лично пред министър-председателя Феликс Гуен да бъдат взети незабавни мерки за осъществяване национализацията на електроенергетично-газовата промишленост. На 5 март Феликс Гуен свика съвещание, на което присъстваха представители на заинтересованите министерства, на комисията и на трите най-големи политически партии – комунистическата, социалистическата и народнорепубликанската. На съвещанието бе създадена тясна комисия за редактиране на окончателния текст на законопроекта за национализацията, в която влязоха Марсел Пол, Жюл Мок, Андре Филип, Пол Рамадие и Лувел и по един представител на трите партии.¹⁰⁶

През нощта на 6 срещу 7 март 1946 г. комисията постигна споразумение по текста на законопроекта за национализация на електроенергетическата и газовата промишленост. В законопроекта бяха запазени основните положения на проекта на Марсел Пол. Същевременно, за да бъде доведена реформата като цяло до успешен край, комунистическата партия направи някои отстъпки от своите първоначални искания. Електроенергетическата и газовата промишленост щяха да образуват два самостоятелни сервиза. Газовите предприятия,

¹⁰⁴ L'année politique 1946, p.65.

¹⁰⁵ Ibid.

¹⁰⁶ Ibid., p.66.

произвеждащи годишно по-малко от 6 млн. кубически метра, и електростанциите, произвеждащи по-малко от 12 млн. квтч. нямаше да бъдат национализирани. Извън списъка на национализация останаха също електростанциите на жп. транспорта и на националната каменовъглена компания. Положението на националната компания "Рона" щеше да бъде уредено допълнително със специален закон. Индексът на стойността на акциите и предприятията, подлежащи на национализация, по отношение на 1938 г. се определяше вместо 333 на 398 %.¹⁰⁷

Законопроектът беше внесен в Учредителното събрание на 13 март. Обсъждането му започна на 22 март. Заседанията на Учредителното събрание на 26, 27 и 28 март бяха посветени изцяло на обсъждането на въпроса за национализиране на електроенергетическата и газовата промишленост.¹⁰⁸

Борбата за утвърждаването на законопроекта в Учредителното събрание беше изключително напрегната. Първоначално представителите на буржоазните партии ПРЛ /Парти републикен дьо ла либерте/, ЮДСР и МРП се стремяха законопроектът изцяло да бъде отхвърлен. За тази цел те привеждаха редица неоснователни аргументи. Според тях национализацията на електроенергетическата и газовата промишленост щяла да породи хаос във френската икономика. Съществуващата капиталистическа организация на производството от частните компании била по-добра и по-рентабилна в сравнение с тази на национализираните до този момент предприятия. Тъй като национализираните предприятия се намирили в постоянен дефицит, то икономически национализациите не били обосновани, поради което нова национализация не трябвало да се провежда.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Intervention de P. Girardot à la première Assemblée Nationale Constituante, Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du mardi 26 mars 1946, Journal officiel du 27 mars 1946, p. 1072 - 1076.

¹⁰⁸ L'année politique 1946, p. 67.

¹⁰⁹ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du vendredi 22 mars 1946, Journal officiel du 23 mars 1946, p. 1005, 1006, 1008, 1009.

Освен това десните партии представяха национализацията на електроенергетическата и газовата промишленост като марксистеско мероприятие. Национализацията щяла да доведе до нарастване на бюрократичния апарат и до създаването на един нов тръст, в който господстващо положение щели да заемат Общата конфедерация на труда и комунистическата партия. Представителите на крайно десните партии в Учредителното събрание заплашваха също, че ако национализацията на електростанциите и газовата промишленост се провеждала, Съединените щати нямамо да отпуснат на Франция икономическа и финансова помощ.¹¹⁰ За тази цел те използваха обстоятелството, че тъкмо по това време Леон Блум се намираше със специална мисия във Вашингтон, където водеше преговори за получаване на американски заем.

От името на крайно дясната партия ПРЛ Дежарден внесе в Учредителното събрание предложение да бъдат отложени разискванията по законопроекта за национализиране на електроенергетическата и газовата промишленост, докато правителството не публикува официален отчет за приходите и загубите на национализираните предприятия.¹¹¹ Това предложение обаче беше отхвърлено от събранието.¹¹² По този начин първото препятствие към осъществяването на национализацията на електроенергетическата и газовата промишленост беше преодоляно.¹¹³

След това представителите на десните партии предприеха тактиката на внасяне на поправки към законопроекта, с което се целеше той да бъде лишен от неговото реално съдържание. Реакционерите направиха 126 предложения за изменение

¹¹⁰ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du mardi 26 mars 1946, Journal officiel du 27 mars 1946, p. 1065, 1066; Séance du mercredi 27 mars 1946, Journal officiel du 28 mars 1946, p.1101.

¹¹¹ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du vendredi 22 mars 1946, Journal officiel du 23 mars 1946, p. 1006.

¹¹² Ibid., p.1012.

¹¹³ L'Humanité des 23 et 27 mars 1946.

на законопроекта.¹¹⁴ Само народнорепубликанската партия внесе 70 поправки. Народните републиканци настояха да бъдат изключени от списъка на национализираните предприятия централите на електрохимическата промишленост и да бъде увеличен лихвеният процент върху облигациите. Те заплашваха, че в противен случай тяхната парламентарна група няма да гласува за утвърждаването на законопроекта.¹¹⁵

Представителите на крайно десните партии внесоха в Учредителното събрание и три контрапроекта, които предвиждаха само една формална национализация на електроенергетическата и газовата промишленост. Но тези проекти също бяха отхвърлени от събранието с внушително мнозинство.¹¹⁶

Особено активна дейност против утвърждаването на законопроекта за национализация на електроенергетическата и газовата промишленост разгърна Едуард Ерио. По предложение на Ерио беше прокарано решение, според което местните и някои районни електроцентрали запазваха своята самостоятелност.¹¹⁷

Представителите на комунистическата партия в Учредителното събрание /Марсел Пол, Фернан Грьоние, Морис Мишел, Жулиен Айролди, Пиер Жирардо и други/ нееднократно трябваше да отстояват целостта на законопроекта, да изясняват неговия характер и значение, да обосновават необходимостта от национализацията на електро-газовата промишленост. При това компартията подчертаваше, че тя беше направила съществени отстъпки от своите първоначални искания. Партията обръщаше внимание на социалистите и народните републиканци, че като съавтори на новия законопроект те тряб-

¹¹⁴ L'Humanité du 26 mars 1946.

¹¹⁵ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du mercredi 27 mars 1946, Journal officiel du 28 mars 1946, p. 1104 - 1106.

¹¹⁶ Ibid., p. 1112, 1115, 1117, 1118.

¹¹⁷ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du jeudi 28 mars, Journal officiel du 29 mars 1946, p. 1220.

ваше да съдействуват за неговото утвърждаване в събрание-то.¹¹⁸

Дейността на Френската комунистическа партия способствува да бъде обезпечено в Учредителното събрание едно внушително мнозинство в полза на законопроекта за национализация на електроенергетическата и газовата промишленост. На 29 март 1946 г., след като заседанието на Учредителното събрание продължи цялата нощ, в четири часа сутринта законопроекът беше утвърден с 512 гласа срещу 64.¹¹⁹ Той стана закон от 8 април 1946 г.¹²⁰

ж ж ж

След национализирането на електроенергетическата и газовата промишленост беше проведена национализация в областта на застрахователното дело.

През 1938 г. във Франция имаше около хиляда частни застрахователни дружества, които контролираха значителни средства. Застрахователните компании тясно бяха свързани с големите банки, железопътния транспорт и ключовите отрасли на промишлеността. Те представляваха една от главните опори на френския капитализъм. Освен това по време на окупацията администраторите на застрахователните дружества, поставяйки се в услуга на хитлеристите, продължиха своята дейност, в резултата на което техните печалби силно наразнаха. Само седем компании увеличиха своите капитали през

¹¹⁸

Дейността на Френската комунистическа партия в Учредителното събрание за провеждането на демократическа национализация на електроенергетическата и газовата промишленост вж. в *Débats de l'Assemblée Nationale Constituante*, *Journal officiel* du 23 mars 1946, p. 1010, 1020, *Journal officiel* du 27 mars 1946, p. 1071-1074, *Journal officiel* du 28 mars 1946, p. 1103, 1106-1110, 1115.

¹¹⁹

Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, *Séance* du jeudi 28 mars 1946, *Journal officiel* du 29 mars 1946, p. 1220.

¹²⁰

Journal officiel du 8 avril 1946.

годините на войната от 35 на 361 млн. франка. 121

Френската комунистическа партия считаше, че трябва да бъде проведена национализация на всички застрахователни дружества във Франция без разлика на размера на капиталите, които те контролираха. Същевременно тя предлагаше да бъде извършена една цялостна реорганизация в структурата на организацията на застрахователното дело. Във връзка с това още на 15 януари 1946 г. компартията внесе съответно предложение в Учредителното събрание. 122

Правителственият законопроект за национализиране на застрахователните дружества беше подготвен от министъра на финансите социалиста Андре Филип. На 15 март 1946 г. той беше обсъден в правителството и още същия ден депозиран в Учредителното събрание. 123

В основата на законопроекта на Андре Филип беше поставен принципът за национализиране не на всички застрахователни дружества във Франция, а само на онези, чийто капитал през 1946 г. надхвърляше един милиард франка. Вследствие на това на национализация подлежат 32 застрахователни дружества, принадлежащи към десет групи. През 1944 г. тези дружества бяха получили 58 % от печалбите в този бранш. 124

Законопроектът на Андре Филип предвиждаше като компенсация на бившите акционери да бъдат издадени облигации. Облигациите подлежах на погасяване в продължение на петдесетгодишен срок. През този период на притежателите на облигации се гарантираше лихва в размер на 3 %. Ръководството на национализирания държавен сектор щеше да се

121 Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du mardi 23 avril 1946, Journal officiel du 24 avril 1946, p.2123-2124.

122 Documents de l'Assemblée Nationale Constituante élue le 21 octobre 1945..., Annexe N 281.

123 Ibid., Annexe N 679.

124 Ibid.

осъществява от Националния съвет по застраховането, състоящ се от 20 членове.¹²⁵

Въпреки че законопроектът на Андре Филип се различаваше от исканията на комунистите по този въпрос, то компартията го подкрепи и даде своя принос за неговото утвърждаване в Учредителното събрание. При определянето на своето отношение към национализациите Френската комунистическа партия не се ръководеше от принципа "всичко или нищо". Тя разглеждаше така предвидената от законопроекта национализация само като начало на национализирането на всички застрахователни дружества във Франция, като част от предприетата обща национализация в страната. Компартията изхождаше от убеждението, че с национализирането на големите застрахователни компании щеше да бъде подкопан френският капитализъм и щеше да бъде направена нова стъпка по пътя към установяването на истинска демокрация в страната.¹²⁶

Десните партии обаче се обявиха против национализацията на големите застрахователни компании. Стремейки се да попречат на утвърждаването на правителствения законопроект, в Учредителното събрание те издигнаха тезата, че застраховането било "свободна дейност" и че то не представлявало "обществен сервиз". Поради това според тях във Франция не съществували особени причини, налагащи провеждането на национализации в областта на застрахователното дело.¹²⁷

Активна дейност против утвърждаването на законопроекта развиха народните републиканци и представителите на ПРЛ. Много от ръководителите и парламентаристите на тези партии заемаха ръководни постове в някои от предвидените за национализация застрахователни компании. Така например от

¹²⁵ Ibid.

¹²⁶ Intervention de R. Lamps à la première Assemblée Nationale Constituante, Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du mardi 23 avril 1946, Journal officiel du 24 avril 1946, p. 2124.

¹²⁷ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du mardi 23 avril 1946, Journal officiel du 24 avril 1946, p. 2125.

името на ПРЛ Жозеф Ланиел внесе в Учредителното събрание предложение за отлагане на дебатите по правителствения законопроект. Но това предложение беше отхвърлено.¹²⁸

При обсъждането на законопроекта в Учредителното събрание на 23 и 24 април 1946 г. беше направено изменение, като броят на национализираните дружества беше определен на 34, принадлежащи към 11 групи. Тези дружества контролираха 62 % от средствата за застраховане във Франция. Правителственият законопроект за национализиране на големите застрахователни компании беше утвърден с 487 гласа за и 63 против.¹²⁹ Той стана закон от 25 април 1946 г.¹³⁰

ж ж ж

Продължителната борба, която Френската комунистическа партия води по въпроса за национализиране на електроенергетическата и газовата промишленост, улесни национализацията на останалата /до този момент ненационализирана/ част на каменовъглените мини. Законопроектът за национализиране на цялата каменовъглена промишленост беше подготвен от министъра на индустриалното производство Марсел Пол. Той беше утвърден на 19 март 1946 г. от правителството и на 27 март депозирани в Учредителното събрание.¹³¹

Постановката на въпроса за национализиране на цялата каменовъглена промишленост беше сходна с тази за национализация на електростанциите и газовите предприятия. В изложението на мотивите се посочваше, че каменовъглената промишленост трябва да бъде модернизирани и нейното производство значително увеличено. Съгласно плана за национално

¹²⁸ Ibid., p. 2118 - 2120.

¹²⁹ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du mercredi 24 avril 1946, Journal officiel du 25 avril 1946, p. 2207.

¹³⁰ Journal officiel du 30 avril 1946.

¹³¹ Documents de l'Assemblée Nationale Constituante élue le 21 octobre 1945, Annexe aux procès-verbaux des séances..., Annexe N 779.

обзавеждане предвиждаше се за периода 1947 - 1953 г. Франция да добива средно на месец по 6 млн. тона въглища. В края на периода годишното производство на каменни въглища трябваше да възлезе на 75 млн. тона. За тази цел щяха да бъдат необходими по 8 - 9 млрд. франка на година. Частните каменовъглени компании не бяха в състояние да реализират тази програма. "Страната можеше да предприеме финансови усилия, които се налагаха от необходимостта да бъде модернизирани и обзаведени каменовъглената промишленост, само при условие, че тя стане собственик и непосредствено разполага с това национално богатство"¹³² - се казваше в законопроекта.

Правителственият законопроект предвиждаше да бъдат национализирани всички каменовъглени мини във Франция. Те ще бъдат ръководени от две обществени учреждения с индустриален и търговски характер: 1. Централен организъм, наречен "Ле Шарбонаж дьо Франс", който ще осъществява общото ръководство и ще разполага със средствата, набирани и отпускани за каменовъглената промишленост. 2. Районни организации за производство, наречени "Лез Уйер дьо басен", които ще осъществяват непосредствено експлоатацията на мините. И двете учреждения ще бъдат подчинени на министъра на каменовъглената промишленост и на министъра на националната икономика.¹³³

"Ле Шарбонаж дьо Франс" ще бъде управляван от административен съвет, състоящ се от 18 членове: шест представители на държавата, шест на потребителите и шест на персонала. Административният съвет ще се назначава с постановление, прието на заседание на правителството. Генералният директор ще бъде назначаван също с постановление, прието по предложение на министъра на каменовъглената промишленост и на министъра на националната икономика. Всеки "уйер дьо басен" ще се управлява най-малко от 18-членен съвет, включващ по една трета представители на "Шарбонаж дьо Франс", на генералните съвети, на чиято територия се намира мината, и на персонала. Съветите ще се назначават с

¹³² Ibid.

¹³³ Ibid.

постановление, прието по предложение на министъра на каменовъглената промишленост. Всяка година управлението на двете учреждения трябваше да дава отчет за своята дейност.¹³⁴

Комисията по национално оборудване и индустриално производство към Учредителното събрание, на която докладчик по въпроса за национализиране на цялата каменовъглена промишленост бе назначен комунистът Анри Мартел, не внесе почти никакви изменения към законопроекта на Марсел Пол. Комисията препоръча само в съветите на "уйер дьо басен" да бъде увеличен броят на представителите на персонала.¹³⁵

На 26 април 1946 г. трябваше да бъде обявено закриването на сесията на Учредителното събрание. По предложение на петдесет депутати-комунисти обаче събранието реши да проведе допълнително заседание за утвърждаване на законопроекта за национализиране на цялата каменовъглена промишленост.¹³⁶ Поправките, направени по законопроекта, бяха отхвърлени. Променен бе само броят на представителите на персонала в съветите на "уйер дьо басен" от 6 на 7 човека. Законопроектът беше гласуван изцяло с вдигане на ръце.¹³⁷ Той стана закон от 17 май 1946 г.¹³⁸

Също на 26 април 1946 г. бе национализирана и Алжирската банка.¹³⁹ С това приключиха национализациите във Франция през периода 1944 - 1946 г. След 1946 г. във Франция не беше извършена никаква друга национализация.

ж ж ж

Национализациите, които се проведоха във Франция непосредствено след освобождението, бяха наложени на френската

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ L'année politique 1946, p. 93 - 94.

¹³⁶ Débats de l'Assemblée Nationale Constituante, Séance du vendredi 26 avril, 1946, Journal officiel du 27 avril 1946, p. 2387.

¹³⁷ Ibid., p. 2411.

¹³⁸ Journal officiel du 18 mai 1946.

¹³⁹ Journal officiel du 17 mai 1946.

буржоазия от демократическите сили начело с комунистическата партия. Те не представляваха мероприятия от социалистически характер, защото не се придружаваха от социалистическа революция. В резултат на национализациите във Франция не беше премахната капиталистическата собственост върху средствата за производство.

Национализациите бяха израз на съотношението на политическите сили във Франция през 1944 - 1946 г. и до известна степен - своеобразен компромис между тези сили. Главно поради позицията на социалистическата партия национализациите не засегнаха всички ключови сектори на икономиката. В ръцете на частния капитал останаха търговските и деловите банки, металургическата, машиностроителната и химическата промишленост и други. Наредбите и законите за национализация определяха изплащането на компенсации на бившите акционери и собственици. През първия етап на национализациите и при национализирането на големите банки представителите на монополистическия капитал получиха достъп в новосъздадените ръководни органи на национализираните предприятия. Национализираните банки и застрахователни компании запазиха непроменена своята структура на анонимни акционерни дружества.

Независимо от това национализациите, които бяха част от демократическите преобразования във Франция през 1944-1946 г., имаха определено прогресивно значение. Концентрацията на производството и капитала, осъществена чрез национализациите, водеше до по-нататъшно развитие на държавномонополистическия капитализъм, с което се създаваха обективни предпоставки за обобществяването на средствата за производство и превръщането им в социалистическа собственост.¹⁴⁰

Национализациите представляваха конкретно претворяване на програмата на Френската комунистическа партия за демократическо обновяване на страната. В условията на общодемократическия подем във Франция, когато комунистите участваха в правителството и имаха свои представители във

¹⁴⁰Проблеми економики и политики Франци..., с. 126.

всички други органи на държавната власт, национализациите създаваха "база за борба срещу монополистическия капитал". Те откриваха възможност на работническата класа да ги използва за своите интереси и цели и "да оказва влияние върху държавата"¹⁴¹.

Давайки оценка на мероприятията по национализациите във Франция през 1944-1946 г., Морис Торез заяви в своето интервю през ноември 1946 г. пред кореспондента на английския вестник "Таймс": "Национализациите нанасят удар върху всемогъществото на финансовата олигархия, те ограничават легалните възможности за експлоатация на човек от човека и дават в ръцете на демократическото правителство значителни средства за икономическо и социално обновяване на страната."¹⁴²

През 1944-1946 г. не бе изработен един общ статут за всички национализирани предприятия. Всяко от тях носеше отпечатъка на историческите условия, при които бяха проведени национализациите. Въпреки това в организацията на управлението на национализираните предприятия бяха застъпени някои общи демократически принципи.

Национализираните предприятия запазваха автономност на своето управление по отношение на изпълнителната власт. Тяхното управление следваше да се осъществява от административните съвети, в които две трети бяха представители на персонала и потребителите, а само една трета - на държавата. При провеждането на национализациите през 1946 г. работническата класа получи възможност чрез своите представителни организации да участва в ръководните органи на национализираните предприятия. По този начин работниците и потребителите имаха мнозинство в управлението на някои предприятия от национализирания сектор.

Национализираните предприятия трябваше да представят своите отчети за печалбите и загубите на утвърждаване от правителството. Но като се има пред вид, че бюджетът се обсъжда и приема от Националното събрание и че събранието утвърждава размера на помощта за обществения сектор, фак-

¹⁴¹ France nouvelle du 13 novembre 1948.

¹⁴² M. Thorez, Oeuvres, L. V, 23, p. 14.

тически то имаше суверенното право при определянето на цялостната икономическа и финансова политика на национализираните предприятия. Автономните национализирани предприятия се намираха под прекия контрол на Националното събрание. То осъществяваше контрол "а постериори" /т.е. уважавайки автономията на национализираното предприятие/ чрез своите три комисии: икономическа, финансова и на индустриалното производство.

Изпълнителната власт трябваше само да организира и привежда в действие контролната дейност на трите комисии на Националното събрание. Назначените в административните съвети държавни контролори имаха консултативни функции. При това те можеха да упражняват контрол едва след приключването на финансово-икономическата дейност на национализираното предприятие за определен период също "а постериори".¹⁴³

Така демократическите сили във Франция още в началото успяха да ориентират национализираните предприятия по един прогресивен път на развитие.

В икономическата област национализираните предприятия твърде скоро постигнаха много по-високи показатели в сравнение с частнокапиталистическия сектор. През март 1947 г., когато френската икономика все още се намираше в процес на възстановяване, общото промишлено производство на страната представляваше 96 % от довоенното ниво.¹⁴⁴ В сравнение с 1938 г. /= 100/ обаче производството на каменни въглища достигна индекс 120, на газ - 126, на електроенергия - 130, на превозите по жп. транспорта - 110.¹⁴⁵ От всички френски предприятия през март 1947 г. единствено национализираният сектор беше надхвърлил довоенното ниво. От тогава до днес национализираните предприятия непрекъснато показват своето предимство в икономическата, техническата и търгов-

¹⁴³ F.Lazard, op. cit., p.68.

¹⁴⁴ La France économique en 1947. Annuaire de la vie économique française, 19^e année, Paris, 1949, p.340.

¹⁴⁵ F.Lazard, op. cit., p. 77 - 78.

ската организация не само във Франция, но и в целия Общ пазар.

В рамките на национализациите работниците и служителите от национализирания сектор във Франция постигнаха крупни социални завоевания. Тези завоевания бяха закрепени със статутите на държавните служители, миньорите, работниците от Електрисите дьо Франс, Газ дьо Франс и СНСФ /Сосиете национал дьо шмен дьо фер франсе/, които имаха силата на закони.

На първо място отделните статuti на национализираните предприятия гарантираха правото на труд. Работник или служител, работещ в предприятие, върху което се разпростира даден статут, не може да бъде уволняван освен при много тежко професионално нарушение. При това окончателното решение за уволнение може да бъде взето едва след изслушване мнението на специално избрана комисия, включваща по-равно представители на управлението на предприятието и на работниците.¹⁴⁶

Наред с правото на труд статутите гарантираха и свободата на профсъюзната дейност. Работник или служител от национализираните предприятия не може да бъде наказан, преследван или уволняван заради участие в профсъюзна дейност. Освен това секретарите на федерации могат да използват годишно 100 часа от работното си време за изпълняване на профсъюзни функции. Статутите задължават дирекциите на предприятията да обзаведат специални зали за провеждане на профсъюзни събрания, корпоративни празници и други. В национализираните предприятия свободно може да се разпространява профсъюзна литература.¹⁴⁷

Към правото на труд и на профсъюзна дейност се прибавят още редица други социални придобивки. Статутите осигуриха на трудещите се от национализирания сектор платен годишен отпуск в размер, не по-малък от четири седмици. Продължителността на работната седмица и на работния ден беше намалена. В случаите на заболяване Социалното осигуря-

¹⁴⁶ Ibid., p.72, J.Brière, op. cit., p.27.

¹⁴⁷ F.Lazard, op. cit., p.73; J.Brière, op. cit., p. 27.

ване поема пълната издръжка по лечението на болелите от различните национализирани предприятия за срок от един месец до три години. За майчинство се гарантира платен отпуск от 18 седмици. Неплатеният отпуск за отглеждане на деца може да достигне до пет години. Всеки работник или служител от национализираните предприятия може да получи неограничен неплатен отпуск при запазване на работното място за почивка, лечение, отглеждане на деца или за изпълнение на политически и профсъюзни функции. Вдовиците и за-напред продължаваха да ползват всички социални права, гарантирани от статутите. Обществената организация позволи към национализираните предприятия да бъдат създадени лагери за почивка на децата на трудещите се и т.н.¹⁴⁸

Социалните придобивки на трудещите се от национализираните предприятия нямат прецедент в условията на капитализма. Гарантирани от съответните статутни, те запазват своята сила и до днес. Френската буржоазия не е в състояние да изтръгне тези права от трудещите се.

Организацията на национализираните предприятия дава възможност на работническата класа активно да се бори за укрепване и разширяване на своите социални и политически права. Поради това никак не е случайно, че началото на големите социални конфликти във Франция твърде често се поставя в национализираните предприятия. Те представляват опора на работническата класа в нейната борба срещу господството на монополите.

ж ж ж

Развитието на национализираните предприятия, тяхното място в системата на производство и обществените отношения изцяло се определя от характера на държавната власт. През 1947 г. във Франция беше разкъсано единодействието на работническата класа и левите сили. Изострянето на социалния проблем в края на 1946 г. и началото на 1947 г., началото и разширяването на войната във Виетнам и особено встъпването на американския империализъм по пътя на "студената война" доведоха до задълбочаване на противоречията между

¹⁴⁸ F.Lazard, op. cit., p.72 - 74; J.Brière, op. cit., p.27.

партиите от трипартийната коалиция. Опирайки се на тесния съюз с десните лидери на социалистическата партия и при грубата намеса на Съединените щати във вътрешните работи на Франция френската реакция постигна отстраняването на 5 май 1947 г. на комунистическата партия от правителството.

Събитията през май 1947 г. бяха повратен момент в следвоенната история на Франция. От този момент монополистическата буржоазия укрепя своите икономически и политически позиции. Във Франция се установи ново съотношение на политическите сили. Вследствие на това характерът на държавната власт съществено се измени. Демократическите сили бяха лишени от възможността непосредствено да влияят върху държавното управление. Френската буржоазия започна да управлява страната без истинските представители на работническата класа – комунистите, против волята и интересите на трудовите народни маси.

В условията на задълбочаването на общата криза на капитализма и развиващия се или развит държавномонополистически капитализъм монополистическата буржоазия все повече прибегва до помощта на държавата. Същността на държавномонополистическия капитализъм се състои в съединяването на силите на монополите и силите на държавата в единен механизъм, който подчинява всички страни от живота на нацията на интересите на финансовата олигархия.¹⁴⁹ При държавномонополистическия капитализъм държавата се превръща от съвкупен капиталист в комитет на монополистическата олигархия. Тя изразява преди всичко и главно интересите на монополистическия капитал.¹⁵⁰

Господството на монополите в цялостния живот на Франция намери израз и в политиката на буржоазната държава по отношение на национализациите. След политическия поврат през 1947 г. монополистическата буржоазия предприе настъпление срещу демократическия характер на национализациите. По силата на редица наредби и закони национализираните предприятия бяха преобърнати в тяхната противоположност. От средство за ограничаване могъществото на монополисти-

149

Г.П.Черников, пос. съч., с.33.

150

Пак там, с.56

ческият капитал след 1947 г. те бяха превърнати в инструмент за обществено финансиране на частнокапиталистическата дейност, за преразпределяне на националния доход в полза на монополите, за увеличаване на техните печалби. Фактически, както отбелязва съветският учен Г.П.Черников, национализирани предприятия станаха "държавномонополистически тръстове", обслужващи интересите на финансовата олигархия.¹⁵¹

След отстраняването на комунистите от правителството френската буржоазия реши в интерес на монополите един от най-сложните и спорни въпроси на национализациите – въпросът за компенсациите. Със специални закони от 12 и 23 август 1948 г.¹⁵² значително бяха изменени условията за компенсиране на бившите собственици. Тези закони придадоха на въпроса за компенсациите вече не политически, а по-скоро технически, "интерпретативен" характер. Те дадоха възможност решенията за размера на компенсациите и начина за тяхното изплащане да бъдат постигнати в резултат на преговори между представители на държавата и бившите акционери дружества. Законите предписваха също въпросът за компенсациите да бъде уреден бързо, за да можело, след като започне изплащането на обезщетенията, да нараснат кредитите, отпускани на национализираните предприятия.

Бившите собственици получиха срещу своите акции държавни ценни книжа, главно облигации, а така също бонове, дялове, титули и други. Замяната на акциите с нови държавни ценни книжа, която приключи към края на 1949 г., беше осъществена на основата на най-високата стойност на акциите преди национализациите. Държавните ценни книжа гарантираха на техните притежатели получаването на ежегодна лихва, не по-малка от три процента. Този процент можеше да бъде и по-голям в зависимост от реализацията на продукцията и разширяването на стопанската дейност на национализираните предприятия. Изплащането по държавните ценни книжа започна през юни 1950 г. и трябва да продължи до 1996 г.¹⁵³

¹⁵¹ Пак там, с. 37.

¹⁵² Journal officiel du 14 août 1948; Journal officiel du 24 août 1948.

¹⁵³ Г.П.Черников, пос.съч., с. 51 – 52.

В резултат на национализациите държавата пое тежки финансови задължения към бившите собственици. Само за "Електрисите дьо Франс" и "Газ дьо Франс" общата сума на обезщетенията, които трябваше да бъдат изплатени срещу облигациите, възлезе на 90 млрд. франка, а за "Шарбонаж дьо Франс" - на 44,5 млрд. франка.¹⁵⁴ Заслужава да се отбележи, че лихвите носеха на бившите собственици значително повече доходи, отколкото плащанията само срещу стойността на държавните ценни книжа. Така например към 1957 г. "Шарбонаж дьо Франс" беше изплатил по стойността на облигациите 1,9 млрд. франка, а като лихви - 15,3 млрд. франка. Същото е и положението с "Електрисите дьо Франс", където до 1955 г. срещу облигациите бяха изплатени 4,5 млрд. франка, докато лихвите за 1953 г. бяха 4,7 млрд., за 1954 - 4,8 млрд. и за 1955 г. - 4,8 млрд. франка.¹⁵⁵ Средствата, заделени за компенсиране на бившите собственици, съставляват над десет процента от ежегодния бюджет на национализираните предприятия.¹⁵⁶

С решаването по този начин на въпроса за компенсации те максимално бяха облагодетелствувани бившите собственици на национализираните предприятия. Те използваха огромните средства, получавани под форма на компенсации, за образуването на нови финансови, банкови и други монополистически обединения. По такъв начин национализациите фактически бяха използвани от монополите за прехвърлянето на капиталите от предприятията, считани за нерентабилни или недостатъчно рентабилни, в нови, по-доходни и по-печеливши отрасли. И след национализациите благодарение на политиката на буржоазната държава бившите собственици и акционери продължиха да присвояват принадлезна стойност, произвеждана от работниците, и да трупат максимални печалби.

След 1947 г. френската буржоазия предприе за известен период линия на реприватизация на части от държавния сектор. Началото на тази политика беше поставено със закона

¹⁵⁴ Г.П.Черников, пос. съч., с.51.

¹⁵⁵ Journal officiel du 14 août 1948; Journal officiel du 24 août 1948.

¹⁵⁶ Г.П.Черников, пос. съч., с.52.

от 16 юни 1948 г.¹⁵⁷ С този закон се разтуряха националните въздухоплавателни компании "Ер Франс", "Ер Бльо" и "Ер Франс-Трансатлантик". Тяхната собственост, активите и пасивите им се прехвърляха към новосъздадената от закона национална компания "Ер Франс".

По-важното в закона от 16 юни 1948 г. обаче бе това, че държавата трябваше да отстъпи 30 % от акциите на националната въздухоплавателна компания "Ер Франс" на частни компании и лица от Франция и Френския съюз. Така в този отрасъл беше създаден наред с държавния и частнокапиталистическият сектор, който скоро подчини под свой контрол най-доходните страни от дейността на "Ер Франс" /например вътрешните въздушни линии/. В разпореждане на частния сектор сега се намират над 3,5 млрд. франка от капиталите на националната въздухоплавателна компания.

Линията на реприватизация не стана обаче доминираша във Франция. Основната част на национализирания сектор обхващаше предприятия, които имаха важно значение за народното стопанство, но същевременно изискваха крупни инвестиции и сравнително бавно носеха печалби. За монополите беше по-изгодно да се приспособяват към достигнатото ниво на концентрация и развитие на производителните сили, като подчинят чрез държавния механизъм национализирания сектор непосредствено на своите интереси.

Подчиняването на национализираните предприятия на прякото управление на държавата, а оттук и на интересите на монополите беше осъществено посредством ограничаване правата на административните съвети за сметка на засилване ролята на "титула"¹⁵⁸ и на различните видове държавен контрол над тях.

¹⁵⁷ Lois du 16 juin 1948 portant institution de la compagnie nationale Air-France, Journal officiel du 17 juin 1948.

¹⁵⁸ Думата "титул" се употребява във френското гражданско право за обозначаване на властта, упражнявана от правителството над обществените предприятия.

Формално национализираните предприятия във Франция се ръководят от административните съвети. Но на практика тяхната роля е сведена на нула. Административните съвети сега не вземат почти никакво реално участие в управлението на национализираните предприятия. Те изпълняват по-скоро вече само консултативни функции.¹⁵⁹

През август 1948 г. в Националното събрание беше прокаран закон¹⁶⁰, по силата на който правителството получи правото да извършва реорганизация на национализирания сектор. На правителството беше дадено също така правото да разпределя местата в административните съвети, както и да определя, назначава, отзовава и заменя членовете на ръководните органи на национализираните предприятия.

В резултат на това през 1947 - 1953 г. съставът на административните съвети на национализираните предприятия беше коренно променен. От административните съвети бяха отстранени представителите на Общата конфедерация на труда, а след това и на потребителите. На тяхното място бяха въведени нови лица, "известни със своята финансова и техническа компетентност"¹⁶¹, т.е. преки представители на големите банки и индустриалците. С това беше отхвърлен принципът на пропорционално представителство в административните съвети между Общата конфедерация на труда, потребителите и държавата, застъпен първоначално при провеждането на национализациите.

По силата на политическите обстоятелства административните съвети бяха поставени в ръцете на открити агенти на монополите. Това положение, което се запазва и до днес, е в явно противоречие с исканията на работниците, тъй като многобройните консултации показват, че в преобладаващото

¹⁵⁹ Le fonctionnement des entreprises nationalisées en France..., p.35.

¹⁶⁰ Loi du 17 août 1948 tendant au redressement économique et financier, Journal officiel du 18 août 1948.

¹⁶¹ Décrets du 11 mai 1953 relatifs à la composition des Con-cils d'administrations d'entreprises nationales, Journal officiel du 12 mai 1953.

си мнозинство те дават своето предпочитание на делегатите на Общата конфедерация на труда.

Броят на членовете на административните съвети на отделните национализирани предприятия след 1947 г. непрекъснато се променя. Сега административният съвет на всеки "уйер дьо басен" включва 16 членове, назначавани за пет години, на "Шарбонаж дьо Франс" - 15 членове, на "Електрисите дьо Франс" и на "Газ дьо Франс" - по 15 членове. Административните съвети на национализираните банки и застрахователни компании се състоят от по 12 членове.

Членовете на административните съвети не застъпват в тях свои собствени позиции или позициите на дадена обществена или политическа организация, а провеждат линията на министъра, който ги е назначил. Те се явяват негови мандатъори в административните съвети. Освен това повечето административни съвети са възприели практиката да делегират пряко своите права на генералните директори. Единственият постоянен член на административните съвети е техният председател. Но неговите позиции съвсем са отслабнали. Той изпълнява само "декоративната роля" на ръководител на "дебатите" в административните съвети.¹⁶² В същото време са засилени правата и функциите на генералните директори, на които принадлежи "общото ръководство" на отделните национализирани предприятия.¹⁶³ За принижаване ролята на административните съвети способствува и обстоятелството, че техните заседания са закрити и се провеждат извън контрола на работниците, които те фиктивно представляват.

Освен върху избора и назначаването на членовете на административните съвети властта на титула се изразява и по отношение на техните решения. Административните съвети не могат да вземат нито едно важно решение, засягащо икономическата, финансовата, търговската и социалната дейност на национализираното предприятие без предварителното съгласие и одобрение от правителството.

¹⁶² В. Chenot, *op. cit.*, p. 110.

¹⁶³ Groupe de travail du Comité interministeriel des entreprises publiques. Rapport sur les entreprises publiques, Paris, 1968, p. 80.

Най-осезателно обаче ролята на титула се проявява при финансирането на обществения сектор. Практически правителството определя размера на кредитите, отпускани за национализираните предприятия, а така също начина и формите за тяхното използване.¹⁶⁴ По този начин то ориентира и ръководи цялостната дейност на национализирания сектор.

Същността на прякото участие на държавата в управлението на национализираните предприятия се състои в различните видове държавен контрол, упражняван над тях.

През януари 1948 г. беше създадена Комисия за проверка на национализираните предприятия с индустриален и търговски характер, а така също и на смесените предприятия, в които държавата притежава повече от половината капитал.¹⁶⁵ През 1966 г. дейността на комисията беше разпростряна и върху национализираните банки.¹⁶⁶

Комисията се ръководи от председател - висш служител в Държавната сметна палата, назначаван с постановление на правителството по предложение на министрите на финансите и националната икономика. Тя извършва ежегодна проверка върху търговската и финансовата дейност на национализираните предприятия. След всяка проверка комисията представя отчет пред заинтересованите министерства, в който се излага нейното мнение за правилността на търговското и финансовото управление на предприятията и се набелязват мерки за отстраняване на допуснатите нарушения. Освен това тя дава

¹⁶⁴Loi du 27 mai 1950 relative aux comptes spéciaux du Trésor pour l'année 1950, Journal officiel du 28 mai 1950.

¹⁶⁵Loi du 6 janvier 1948 relative à diverses dispositions d'ordre budgétaire pour l'exercice 1948 et portant création de ressources nouvelles, Journal officiel du 7 janvier 1948.

¹⁶⁶Décret du 3 janvier 1966 relatif au contrôle par la commission de vérification des comptes des entreprises publiques, de la Banque de France, de l'Institut d'émission des départements d'outre-mer et des Banques de dépôts nationalisées, Journal officiel du 6 janvier 1966.

информация в Националното събрание за финансовото състояние на национализираните предприятия.

По силата на постановление от 9 август 1953 г. правителството може да разшири компетентността на комисията за проверка на национализираните предприятия.¹⁶⁷

През 1950 г. беше въведена нова форма на държавен контрол над национализираните предприятия. С постановления от 12 август икономическият и финансовият контрол над предприятията се възлагаше на държавни контрольори или на шефове на мисии за контрол, които имат същите права и отговорности.¹⁶⁸

През май 1953 г. правителството на Рене Мейер издаде серия от постановления, с които се премахваше финансовата и икономическата автономност на национализираните предприятия и се засилваше държавният контрол над тях. На шефовете на мисии за контрол и на държавните контрольори се даваше правото на вето върху решенията на административните съвети.¹⁶⁹

След като през 1955 г. във Франция беше сформирано едно "умерено" правителствено мнозинство и в резултат на протестите на прогресивната общественост, постановленията от 11 май 1953 г., които "етатизираха национализираните предприятия", бяха отхвърлени.¹⁷⁰ С постановление от 26

¹⁶⁷ Décret du 9 août 1953 relatif au contrôle de l'Etat sur les entreprises publiques nationales et certaines organisations ayant un objet d'ordre économique ou social, Journal officiel du 10 août 1953.

¹⁶⁸ Décret du 12 août 1950 relatif à l'organisation de missions de contrôle économique et financier, Journal officiel du 13 août 1950.

¹⁶⁹ Décrets du 11 mai 1953; fixant les conditions de fonctionnement des missions de contrôle économique et financier; relatif au contrôle technique, économique et financier d'Electricité de France, de Gaz de France, des Charbonnages de France et des Houillères de bassin, Journal officiel du 12 mai 1953.

¹⁷⁰ Loi du 3 avril 1955 abrogeant les décrets du 11 mai

май 1955 г. се кодифицираха правата и задълженията на държавните контрольори и на шефовете на мисии за контрол и се определяше начинът за тяхното назначаване.¹⁷¹

Постановлението от 26 май 1955 г. постави под държавен контрол икономическата дейност и финансовото управление на национализираните предприятия с търговски, индустриален или селскостопански характер, както и дружествата, в които държавата държи повече от половината капитал. Икономическият и финансовият контрол се упражнява под ръководството на министерствата на финансите и икономиката, от държавните контрольори и мисиите за контрол, които имат едни и същи права и задължения.¹⁷²

Държавните контрольори, шефовете и членовете на мисиите за контрол представляват висши служители, които се ползват с особен статут. Шефовете на мисиите за контрол се назначават с постановление на министрите на финансите и икономиката и на министъра, отговарящ за бюджета. Те се избират измежду държавните контрольори, членовете на Държавния съвет, Държавната сметна палата, Генералната инспекция на финансите или измежду служителите в централните администрации на финансите и икономическите въпроси. Членовете на мисиите за контрол се назначават, както шефът на мисията. Те се избират измежду държавните контрольори или служителите в министерствата на финансите и икономиката, които обаче имат най-малко втора степен.¹⁷³

1953 qui étatisent des entreprises publiques et portent atteinte aux principes essentiels des nationalisations, Journal officiel du 4 avril 1955.

¹⁷¹ Décret du 26 mai 1955 portant codification, en application de la loi du 3 avril 1955, et aménagement des textes relatifs au contrôle économique et financier de l'Etat, Journal officiel du 1 juin 1955.

¹⁷² Ibid.

¹⁷³ Ibid.

През 1957 г. същият начин за назначаване и избиране беше въведен и за държавните контрольори.¹⁷⁴

Мисиите за контрол и държавните контрольори могат временно да привличат в своята работа специалисти в икономическата и финансовата област.

Държавните контрольори и мисиите за контрол периодически се отчитат за извършената от тях дейност в министерството на финансите и министерството на икономиката и пред министъра, отговарящ за бюджета. В своите годишни отчети те отразяват икономическото и финансовото състояние на национализираните предприятия, които са поставени под техен контрол.¹⁷⁵

Държавните контрольори и шефовете на мисиите за контрол се ползват с пълни права при провеждането на проверките. Те присъствуват с консултативен глас на заседанията на административните съвети, общите събрания и всички други вътрешни органи на национализираните предприятия. Министърът на финансите, министърът на икономиката и министърът, натоварен с бюджета, могат да делегират своите права на държавните контрольори и шефовете на мисиите за контрол да утвърждават или отхвърлят решенията на ръководните органи на предприятията, намиращи се под техен контрол.¹⁷⁶ Следователно те упражняват правото на вето само по указание на правителството.

Със закона от 3 април и постановлението от 26 май 1955 г. се отхвърляха текстовете от 1953 г., които етатизираха национализираните предприятия и поставяха под съмнение самите принципи на национализация. Но в практиката нито една форма на контрол, въведена във Франция след 1948 г., не беше премахната. Напротив, правителството продължи да засилва и разширява държавния контрол. Освен комисията за контрол, държавните контрольори и мисиите за контрол над

¹⁷⁴ Décret du 5 février 1957, Journal officiel du 6 février 1957.

¹⁷⁵ Décret du 26 mai 1955..., Journal officiel du 1 juin 1955.

¹⁷⁶ Ibid.

национализираните предприятия се упражнява още грамадно разнообразие от контрол от различни органи, учреждения и инстанции.

За упражняване ролята на титула в отделните министерства са създадени голям брой дирекции. Към министерствата на икономиката и финансите функционират три дирекции: на бюджета, на държавното съкровище и на цените, всяка от които подготвя в своята област решенията на министрите. В правителството титулът е дело още на десет технически дирекции, разпределени в три министерски департамента. Към министерствата на икономиката и финансите е учредено още и Събрание на директорите на бюджета, съкровището, цените и прогнозирането, което от ноември 1966 г. има свой постоянен секретариат.¹⁷⁷

Контролът се упражнява периодически, епизодично, преди и след извършената дейност. Наред с общия контрол съществува и специфичен контрол за дадено предприятие, като този, осъществяван от комисарите по счетоводната отчетност, и за група предприятия, провеждан от различните комисии върху пазара. Титулът извършва също така контрол и за строителната дейност и инвестирането на национализираните предприятия. Към това трябва да се прибави и извънредният контрол, който министър-председателят може да възложи на специална анкетна комисия, разполагаща с всички права за проверка както върху документите, така и на място в самото предприятие.¹⁷⁸

Контрол върху дейността на национализираните предприятия упражнява и парламентът. Със закон от 21 март 1947 г. към Националното събрание и Сената бяха създадени две подкомисии, които "да следят и преценяват" управлението на предприятията.¹⁷⁹ По силата на закона от 3 юли 1947 г. подкомисиите получиха правото на парламентарни анкети.¹⁸⁰

¹⁷⁷ Rapport sur les entreprises publiques..., p.82.

¹⁷⁸ B.Chenot, op. cit., p. 102-103.

¹⁷⁹ Journal officiel du 22 mars 1947.

¹⁸⁰ Journal officiel du 4 juillet 1947.

През 1948 г. обаче правото на контрол и на анкети беше отнето от парламентарните подкомисии.¹⁸¹ По настояване на правителството на 18 май 1954 г. в специално "Мнение" Държавният съвет се произнесе за лишаване на парламента от възможността да се информира за "професионалните, техническите и производствените секрети" на национализираните предприятия. Мотивировката на Държавния съвет за това беше национализираните предприятия трябвало да запазят "частен живот", за да можело успешно да се противопоставят на вътрешната и чуждестранната конкуренция.¹⁸²

След отхвърлянето на постановленията от май 1953 г. през 1955 г. формално беше възстановено правото на парламента на контрол върху цялостната техническа, административна и финансова дейност на национализираните предприятия.¹⁸³ Теоретически той може да събира по пътя на анкетите всички необходими сведения за оценка на тяхното управление. Но фактически парламентът упражнява контрол само в рамките на неговите общи икономически и финансови права. Това става по повод гласуването на плановете, на законите за програми и финансиране на национализираните предприятия. А тъй като тези гласувания се ориентират и предопределят от правителството, то именно в негови ръце остава реалният държавен контрол над национализирания сектор.¹⁸⁴

Титулната власт и контролът поставят национализираните предприятия под прякото, непосредствено управление на държавата. Това дава възможност на буржоазната държава да ориентира тяхната дейност в служба изцяло на интересите на финансовата олигархия.

Пътищата и средствата, чрез които монополите присвояват принадлезна стойност, произведена в национализираните предприятия, са разнообразни. От тях най-голямо значение има ценовата и тарифна политика на държавата и монополите.

¹⁸¹ *Traité marxiste d'économie politique...*, t.2, p.358.

¹⁸² *Le fonctionnement des entreprises nationalisées en France...*, p.65.

¹⁸³ *Ibid.*

¹⁸⁴ *Rapport sur les entreprises publiques...*, p. 80.

Държавата отпуска на монополите кредити при сравнително ниска лихва. В същото време национализираните предприятия закупуват от частните компании необходимите им материали, оборудване, техника и други на максимално високи цени, определяни от монополите.

Под предлог, че частните компании са едри потребители и консуматори съгласно установените от държавата тарифи, национализираните предприятия им продават своите продукти на цени, едва равни или по-ниски от тяхната себестойност. За илюстрация на това е достатъчно да се вземе за пример "Електрисите дьо Франс". При тройно повече консумация на електроенергия "големите потребители" заплащат на държавата средства, които са по-ниски от тези, заплащани от отделните домакинства.¹⁸⁵ Същото е и положението с "Шарбонаж дьо Франс", СНСФ и други национализирани предприятия.

По този начин се осъществява механизмът на преливане на капитали от национализирания в частния сектор, което способствува за максималното обогатяване на монополите.

Освен това монополите се ползват от дейности, осъществявани в национализираните предприятия, които изискват вложането на големи средства, но не са веднага рентабилни. Национализираните предприятия финансират изследователската дейност, експериментирането и въвеждането на нова техника. След като рентабилността на новата техника бъде достигната, частните компании я въвеждат в своите предприятия, без да са заделяли средства за това.

Тарифната политика на държавата в изгода на монополите сама по себе си предопределя дефицита на национализираните предприятия. Повечето от тях се намират в постоянен дефицит, който непрекъснато се увеличава. Така например само за периода 1961 - 1965 г. общият дефицит на национализираните предприятия е нараснал от 2,3 млрд. франка през 1961 г. на 5,2 млрд. франка през 1965 г.¹⁸⁶

За увеличаване дефицита на национализираните предприятия способствува също цялостната икономическа и социална

¹⁸⁵ F. Lazard, op. cit., p. 81.

¹⁸⁶ Rapport sur les entreprises publiques..., p. 45.

политика на монополите. Икономическото изоставане на някои райони намалява покупателната способност на трудещите се. Това води до диспропорция между капиталните вложения например в СНСФ, "Електрисите дьо Франс", "Газ дьо Франс", "Шарбонаж дьо Франс" и др. и използването на транспорта, потреблението на електроенергия, газ, въглища и т.н. При тези условия една част от инсталациите стават все по-малко рентабилни.¹⁸⁷

"Шарбонаж дьо Франс" например поради липсата на една цялостна индустриална и енергетическа политика във Франция е обременен с прекомерни задължения, вследствие на което неговите разходи надхвърлят печалбите му. При осигуряване на 30 % от енергията, консумирана в страната, "Шарбонаж дьо Франс" сега има разходи, както за времето, когато е осигурявал 60% от потребностите на енергия. Тези разходи се изразяват в изплащането на пенсии, погасяването на заемите, плащанията по облигациите на бившите акционери и т.н.¹⁸⁸

Дефицитът следователно не е свързан със самия характер на национализираните предприятия, а е едно от последствията на господството на монополите над тях.¹⁸⁹

За покриване загубите на национализираните предприятия и поддържането на тяхната дейност държавата влага в тях крупни инвестиции. Докато автофинансирането на обществения сектор годишно нараства с 11%, то държавната помощ се увеличава с 30 %. Неговите ресурси, получавани по линията на бюджета, нарастват два пъти повече, отколкото печалбите на държавата.¹⁹⁰ Общата сума на инвестициите, които държавата влага годишно в национализирания сектор, се равнява на бюджета на френското министерство на просветата.¹⁹¹

¹⁸⁷ J. Brière, op. cit., p. 32.

¹⁸⁸ Ibid.

¹⁸⁹ Ibid., p. 33.

¹⁹⁰ Rapport sur les entreprises publiques..., p. 45.

¹⁹¹ F. Lazard, op. cit., p. 86.

Общественото финансиране на национализираните предприятия от държавата осигурява извличането от тях на максимални печалби от монополите.

За да удовлетвори потребностите на монополистическия капитал за по-пряко и непосредствено използване на национализирания сектор, буржоазната държава извършва реструктуризация и трансформация на национализираните предприятия.

През 1957 г. на базата на съществуващите предприятия бяха създадени "Нор е Сюд Авиасион". През 1970 г. те се обединиха със "Сосиете д'етюд е дю рьошерш сюр лез анжен балистик" /СЕРЕБ/ в едно общо дружество - "ла Сосиете национал ендюстриел аероспасиал" /СНИАС/. През 1959 г. беше създадено "Бюро жеоложик е миниер е ла Сосиете микст пур льо девлопман дю ла текник дю ла консомасион дан льо домен де телекомуникасион" /СОСОТЕЛ/. През 1967 г. "л'Антръоприз миниер е шимик" /ЕМС/ включи "л'Офис национал дез ендюстри дю л'Азот" /ОНИА/. През 1968 г. бяха създадени "лез Уйер дю Сантр", включващи 6 басейна без тези в Нор и Па дю Кале и Лотарингия. През 1966 г. беше образуван "л'Антръоприз дю рьошерш е д'активите петролиер" /ЕРАП/.¹⁹²

През 1966 г. "ла Банк национал пур льо комерс е л'ендюстри" /БНСИ/ и "льо Контоар национал д'есконт дю Пари" /СНЕП/ се обединиха и създадоха една нова банка, наречена "Банк национал дю Пари" /БНП/.¹⁹³ На мястото на съществуващите през 1946 г. 34 национализирани застрахователни дружества през 1967 г. бяха създадени четири групи: "Юнион дез Асюранс дю Пари", "Асюранс женерал дю Франс", "Груп дез Асюранс национал" и "Мютюел женерал франсез".¹⁹⁴

Паралелно с това бяха създадени голям брой филиали на национализираните предприятия. Като цяло общественият сек-

¹⁹² *Traité marxiste d'économie politique...*, t. I, p. 67.

¹⁹³ Décret du 26 mai 1966 portant fusion de deux banques de dépôts nationalisées, *Journal officiel* du 28 mai 1966.

¹⁹⁴ В. Chenot, *op. cit.*, p. 86.

тор във Франция наброява повече от 150 предприятия, които вземат участие в дейността на над хиляда фирми.

Търсейки форми за предоставянето на най-рентабилната дейност на национализирания сектор направо в ръцете на монополите, държавата откри широки възможности за бързото развитие във Франция на предприятията със смесена икономика. Предприятията със смесена икономика по тяхната юридическа форма са идентични с частните дружества независимо от процента на участващия в тях обществен капитал. Върху тях не се разпростират пряко властта на титула и контролът. Създаването на тези предприятия може да стане без парламентарни дебати и закони.

Но предприятията със смесена икономика разкриват големи предимства за монополите. При тях е осигурено получаването на широки държавни кредити при изгодни условия, гарантирани са производството и продажбата на готовата продукция. За частния капитал не съществува никаква опасност от загуби. Общественият капитал поема риска и отговорностите в най-трудните операции и браншове, където неговото присъствие е необходимо за финансиране на строителството, обзавеждането, въвеждането в експлоатация и т.н. След това той отстъпва място на монополите, ангажирайки се другаде.

Предприятията със смесена икономика способствуват за разпространето на тясната връзка между монополите и държавата от централната власт на нивото на отделните предприятия и групи в комунален, районен и департаментален мащаб. Те позволяват да се постави национализираният сектор по-пряко под контрола на частния капитал и създават нови възможности за извличането на принадена стойност от монополите.¹⁹⁵

Същата цел се преследва и с включването на части от национализирания сектор в така наречените холдинг-компани.¹⁹⁶ Холдинг-компаниите възникват в резултат на превръщането на чисто промишления капитал в банкови монополи.

¹⁹⁵ F.Lazard, *op. cit.*, p.86.

¹⁹⁶ За ролята на холдинг-компаниите във Франция вж. в Г.П. Черников, *пос. съч.*, с. 161 - 169.

Тяхната организационна структура е такава, че всички промишлени предприятия се предават на компаниите, които се занимават с тяхната експлоатация, а акциите, образуващи капитала на тези предприятия, и другите ценни книжа се предават на холдинга.¹⁹⁷ Холдинг-компаниите установяват абсолютен контрол и пълно управление над предприятията, които са включени в сферата на тяхната дейност.

Създаването и развитието на предприятията със смесена икономика, включването на части от национализираните предприятия в холдинг-компаниите поставят пред опасност вече самото съществуване на национализирания сектор във Франция.

ж ж ж

Изследването на национализациите във Франция показва, че те бяха обусловени не само от икономически, но също така и от социално-политически причини.

Като официален представител на капиталистическото общество държавата в крайна сметка трябва да вземе в свои ръце основните средства за производство и преди всичко средствата за транспорт и съобщения. Но през 1944 - 1946 г., когато бяха проведени национализациите, държавната власт във Франция не може да се разглежда като чисто капиталистическа. Политическото положение в страната тогава се характеризираше с отслабване на буржоазията и превес на левите сили, представлявани главно от комунистите, Общата конфедерация на труда и социалистите. Основният политически представител на буржоазията - народнорепубликанското движение, не издигна абсолютно никакво предложение за национализации, а даже се бори против тях. Генерал Дьо Гол беше принуден да се обяви в полза на национализациите и да проведе някои частични национализации, при това крайно непоследователни, отчитайки общата историческа обстановка във Франция и непреодолимия стремеж на френския народ към демократически преобразования. Френската буржоазия беше противник на национализациите. Икономическите съображения за нея отстъпваха място пред политическите фактори, тъй като национализациите водеха до укрепване на позициите и ав-

¹⁹⁷ Пак там.

торитета на левите сили и най-вече на комунистическата партия.

Национализациите фигурираха като искане в програмата на комунистическата партия и в официалните документи на социалистическата партия /за последната под формата на социализации/. Наред с другите съображения, разбира се, по редица въпроси доста различни и противоречиви, при провеждането на национализациите комунистите и социалистите изхождаха и от икономически съображения. Но при тях икономическите съображения бяха продиктувани от конкретната необходимост чрез национализациите да се способствува за възстановяването и развитието на разрушената от войната и окупацията икономика.

Национализациите във Франция през 1944 - 1946 г. бяха наложени и в по-голямата им част - основните, проведени от левите сили. За това най-голяма роля изигра Френската комунистическа партия. Въвеждането по начало на редица демократични принципи в социално-икономическата организация и управлението на национализираните предприятия беше постигнато в резултат преди всичко на дейността на комунистите. По своя характер национализациите като цяло бяха демократически преобразования.

При оценката на национализациите във Франция следва да се подхожда конкретно исторически. Необходимо е да се прави разлика между тяхната същност, предназначение и функции през 1944 - 1946 г. и ролята и значението на национализирания сектор след 1947 г.

След 1947 г., когато характерът на властта във Франция се измени в полза на крупната буржоазия, национализираните предприятия бяха поставени в служба на интересите на финансовата олигархия. Заставени да отстъпят под натиска на демократическите сили през 1944 - 1946 г., монополите получиха след това с помощта на държавния механизъм един колосален източник за обогатяване. Спецификата на дейностите на национализирания сектор съвпада с техния стремеж да оставят в ръцете на държавата онези предприятия, които, ако те ги стопанисваха, нямаше да получат търсените максимални печалби. Режимът на национализираните предприятия еволюира съобразно изменението на характера на държавната власт.

При сегашните условия прогресивните сили във Франция начело с комунистическата партия се борят за демократизиране управлението на национализираните предприятия и за разширяване на национализациите. Комунистите настояват да се възстанови икономическата и финансовата автономия на национализираните предприятия по отношение на държавата, да се даде право на работниците реално да участвуват в тяхното управление и да се премахне господството на монополите над тях. Френската комунистическа партия вече нееднократно прави предложения за национализиране на деловите банки, застрахователните компании, химическата, военната, металургическата и електротехническата промишленост, информационните служби, цялото производство на автомобили, петрол и други.¹⁹⁸

Комунистическата партия разглежда национализациите като важно средство за ограничаване могъществото на монополите, за демократизиране на цялостния икономически и обществено-политически живот в страната, за укрепване на нейната национална независимост. Демократически проведените национализации ще способствуват за рационалното и планово използване на инвестициите, развитието на производството, изследователската дейност, прогнозирането на пазара. Те ще улеснят вътрешната интеграция и международното коопериране. Национализациите, предлагани от комунистите, ще отговорят на потребността вследствие на все по-нататъшното развитие на обществения характер на производството - да се установи обществена собственост върху средствата за производство.¹⁹⁹

Комунистическата партия поставя национализациите в основата на своята програма за завоюване на нова, прогресивна демокрация във Франция. В резултат на установяването на нова демокрация, при която национализациите ще бъдат съществен елемент, ще се създаде ново съотношение на класовополитическите сили. Работническата класа ще увеличи своето влияние не само в управлението на национализираните предприятия, но и в цялостния живот на страната. Тя ще

¹⁹⁸ J. Brière, op. cit., p. 85; F. Lazard, op. cit., p. 65.

¹⁹⁹ J. Brière, op. cit., p. 34 - 45.

стигне все по-близо до разбирането за необходимостта от социализъм. По този начин към обективните условия ще се прибавят и необходимите субективни предпоставки за прехода на Франция към социализъм.²⁰⁰

²⁰⁰

Traité marxiste d'économie politique..., t.2, p.416.

НАЦИОНАЛИЗАЦИИ В ФРАНЦИИ

Емануил Г. Емануилов

/резюме/

В настоящей работе автор раскрывает процесс национализации во Франции в 1944-1946 гг. Последовательно прослеживается национализация каменно-угольных шахт, заводов "Рено", авиамоторных заводов "Гном и Рон", воздушного транспорта, крупных банков, электроэнергетической и газовой промышленности и страхового дела. Внимание автора направлено на политический аспект национализации. Наряду с этим в работе сделан анализ основных проектов и законов проведения национализаций. Дается также оценка национализаций как демократических мероприятий. В последней части работы показано развитие национализированных предприятий после 1947 г. и их теперешнее состояние.

Автор подчеркивает, что национализации во Франции в 1944 - 1946 гг. проведены демократическими силами, несмотря на сопротивление французской буржуазии. В работе подчеркивается роль Компартии при проведении действительно демократических национализаций в стране. Видно, что с самого начала национализированные предприятия были ориентированы на демократический путь развития.

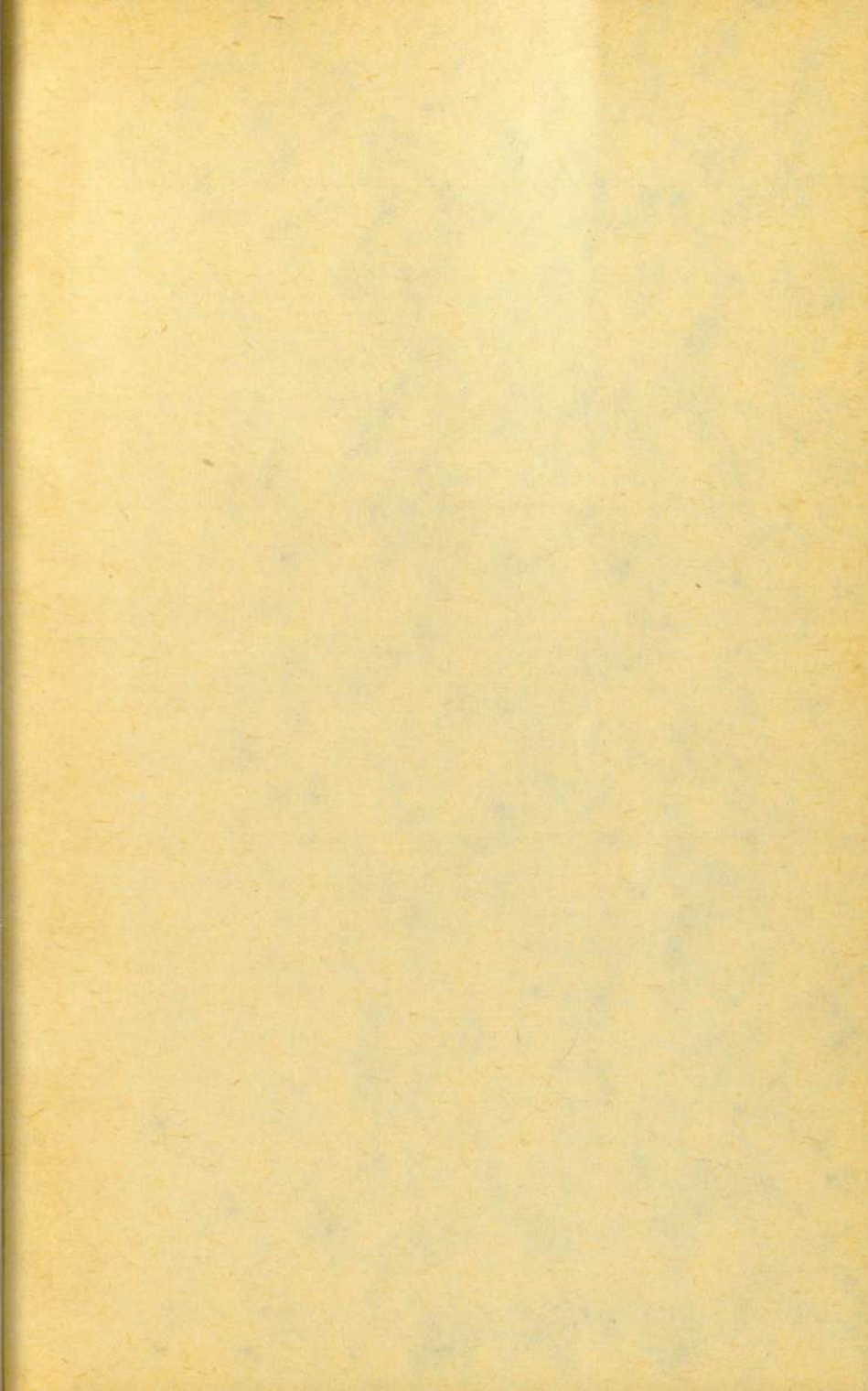
Место и роль национализированных предприятий в системе общественного производства целиком определяется характером государственной власти. После политического поворота в 1947 г. характер национализированных предприятий в корне меняется. Посредством государственного механизма, посредством титульной власти и контроля они были подчинены интересам финансовой олигархии. На данном этапе национализированные предприятия во Франции представляют колоссальный источник обогащения монополий.

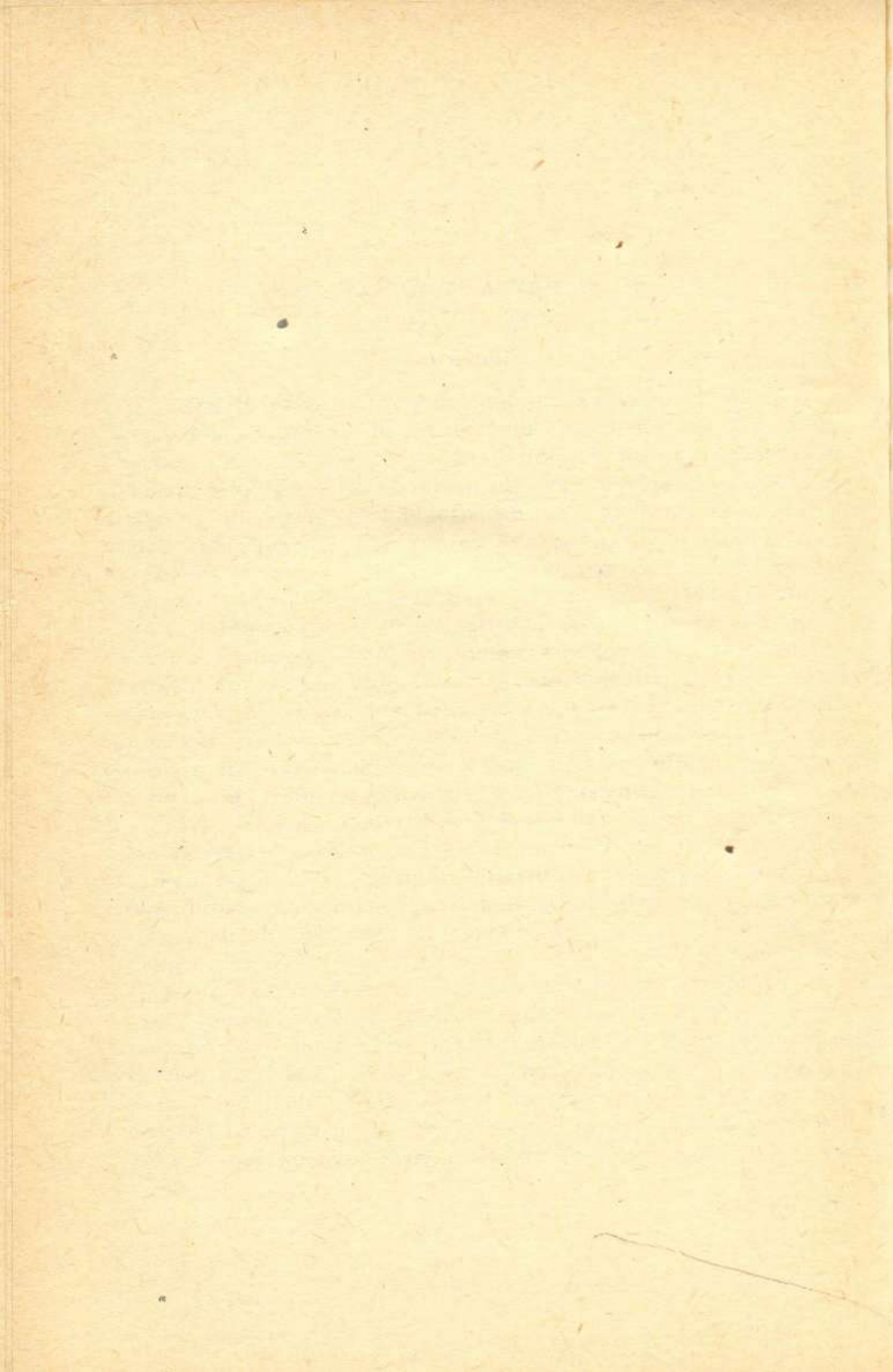
LES NATIONALISATIONS EN FRANCE
Emanouil G. Emanouilov

/résumé/

Dans le présent article l'auteur étudie les nationalisations des houillères du Nord et du Pas-de-Calais, des Usines Renault, des Usines de construction aéronautique Gnome et Rhône, des transports aériens, des grands établissements bancaires, du gaz et de l'électricité, des assurances et des combustibles minéraux opérées en France après la Libération. L'accent y est mis sur l'aspect politique des nationalisations. On analyse les luttes politiques en France de 1944 à 1946 sur les problèmes des nationalisations, en soulignant le rôle du Parti communiste français comme une force motrice du mouvement des nationalisations. L'étude objective conduit l'auteur à la conclusion que les nationalisations en France de 1944 - 1946 ont été imposées par les forces démocratiques à la bourgeoisie française malgré la résistance de celle-ci. Elles sont considérées comme des mesures démocratiques.

Mais, on ne peut isoler l'étude des nationalisations existantes de l'ensemble de l'évolution politique et économique de la France. Dans la dernière partie de l'ouvrage l'auteur fait état du développement du secteur public après le changement intervenu en 1947 dans le rapport des forces politiques en France, et de son "statut" actuel. Après le tournant politique de 1947, Parlement et gouvernement, par lois et décrets renforçant le pouvoir de tutelle et les diverses formes de contrôle, ont soumis les entreprises nationalisées aux exigences du grand capital. Or de nos jours donc, les entreprises publiques constituent un instrument de prélèvement de la plus-value au profit des monopoles, une source privilégiée pour l'enrichissement de l'oligarchie financière.





THE
MUSEUM
OF
COMPARATIVE ZOOLOGY
AND ANATOMY
OF
HARVARD UNIVERSITY
CAMBRIDGE, MASSACHUSETTS
U.S.A.